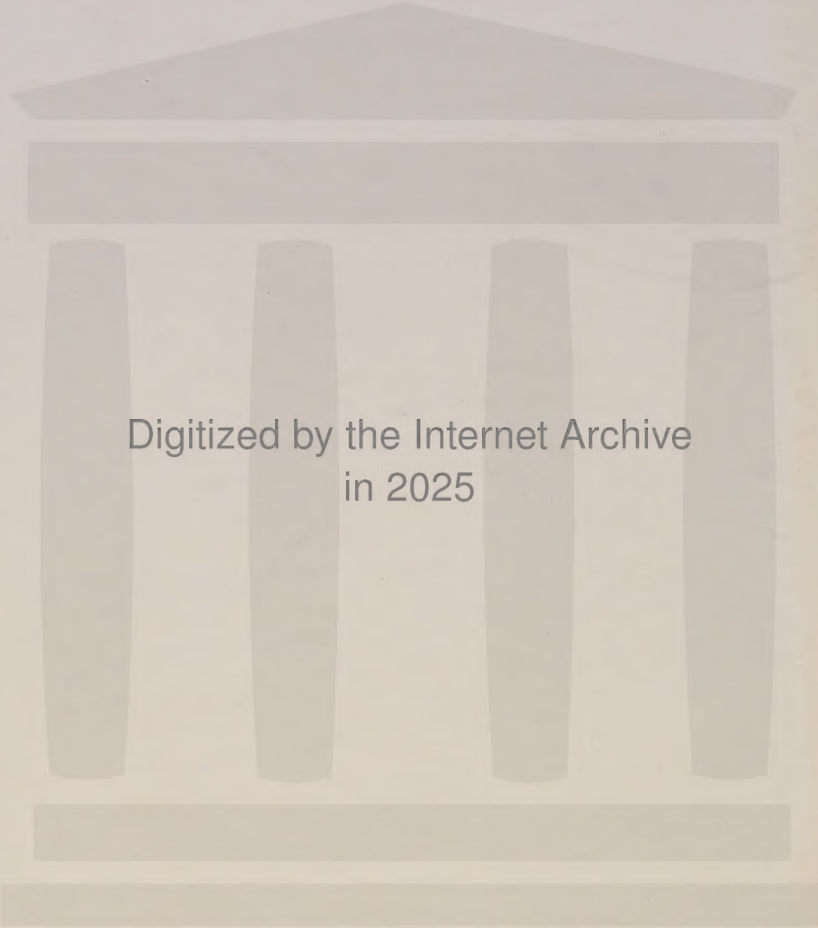

**ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԱԼՊՈՄ**

Digitized by the Internet Archive
in 2025

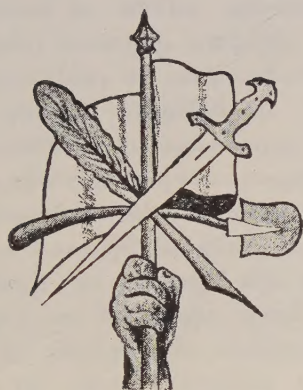
Բ. ՇԱՐԲ

ԲԱՅԱՌԻԿ

ԹԻԻ 1

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Բ ՏՄԵՂԱՐՈՂԻՆ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Բ. ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն
Ա Լ Պ Ո Մ

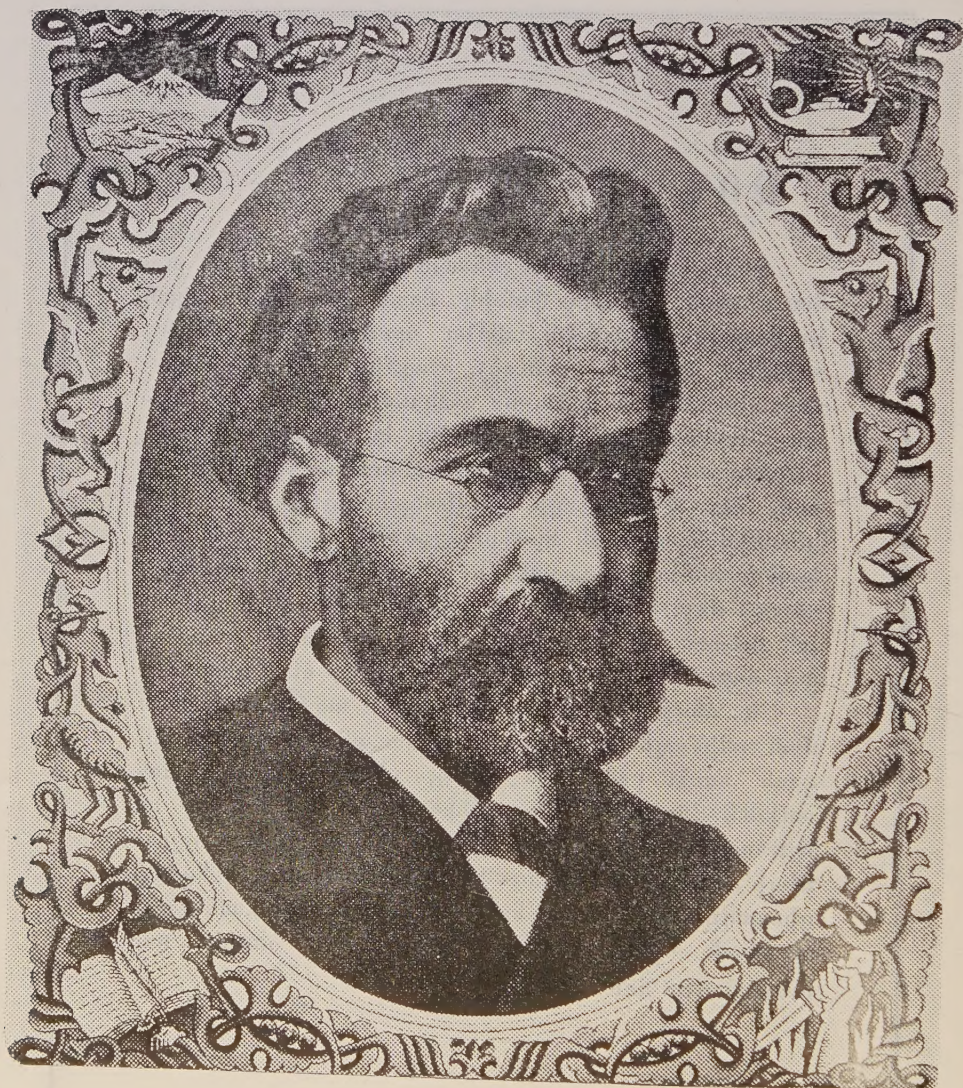
Տ Պ. ԱՐԵՒԵԼԻՔ

ՀԱՅԿԵՊ

20 Ն

Ձեզի կը ձօնենք հայրենաւունջ գրութիւններու այս հաւաքածոն. որպէս փոքրիկ նշան մը յաւերժական երախտագիտութեան եւ անմեռ պաշտամունդի. ձեզի՛, տեսանող, գրագէտ, ուսուցիչ, ռազմիկ, բանուոր, յեղափոխական հայրուկներ, որ ստեղծութեան մութ ու մըռայլ օրերուն, լուսած երկինքէն եւ երկրակայներէն. հալածուած օտարներէն եւ արհամարուած մերիններէն իսկ, հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը քիֆ ձեր կեանքին նշանաբան եւ ձեր երջանկութիւնը որոնեցիք կախաղաններու հասարին եւ զննաններու խոնաւ խորշերուն մէջ: Ձեզի՛, որ յուսացիք այս օրը, երբ յուսալըն յիմարութիւն եր. երազեցիք զայն երբ երազելն իսկ ոնիր եր, եւ քաղեցիք ձեր «ոնիրը» ձեր կեանքով:

Եւ ձեզի՛, որ՝ «Մահ իմացեալ անմահութիւն է մահ անիմացեալ մահ է» հայրենաւանդ նշանախօսով գրոն տուիք թնամիին վրայ, ցեղին գոյապայքարի ամենէն վնասական մէկ բաղնիքն եւ Ղարափիլիսէի եւ Սարսարապատի դաշտերը վերածեցիք նոր Աւարայրի: Ձեզի՛, յայտնի եւ անյայտ նահատակուած եւ կենդանի դիւցազուններ հայկազեան, որ Հայաստանի հանրապետութեան հիմնադիրները հանդիսացաք, ձեզի՛, Նոր Օրուան մեր նոր սուրբերը:

ՌԱՖԻԻ
(ՌՈՄԱՆՈՑ ՄԵԼԻՔԵԱՆ)

1890

ԾՆՈՒՆԴ

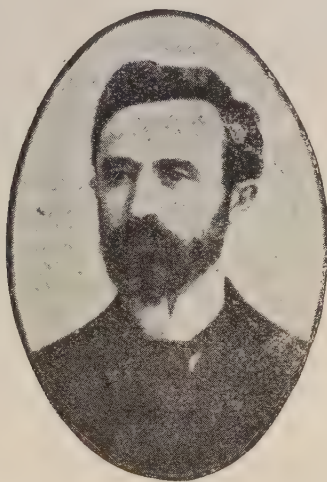
1918

ՈՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՍԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Զ Ա Ի Ա Ր Ե Ա Ն

Եթէ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԸ ԱԶՆՈՒԱԳՈՅՆ ՄԻՏՔՆ ԷՐ ՀԱՅ ՑԵՂԻՆ, ՄԻՄՈՆԸ ՆՈՐԱԳՈՅՆ
ԽԻՂՃՆ ԷՐ ԵՒ ՌՈՍՏՈՄԸ ՆՐԱ ԱՆԸՆԿՃԵԼԻ ԿԱՄՔԸ,

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՓԱՌՔ ՅԱՂԹՈՒԱԾՆԵՐԻՆ

Դրեց՝ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Մայիս 1918

Այս խոհուն գիշերի մենութեանս մէջ, երբ մեր չորս կ'ըմուտ տնքուն դաւն է յորանջում և մեր հորիզոնի վրայ սև ամպերն են կուտակում, ես երկիւղած ու խոնարհ պաշտամունքի զեղումն ունիմ հայ գինուորութեան համար:

Թո՛ղ դաւազիր թշնամին բախի մեր զոները, թո՛ղ մեր քաղաքների մեղկ ու ցոփ միջուկներն մէջ անպատու ու անարի երկտասարգների խուժանը ծաւրի: Թող մեր ընչասէր ու վաաչէր մեծատունն ու զորշ քաղքենիութիւնը ուշակորոյս ու փոքրոգի դողայ իր գրպանի և կեանքի համար՝ վազն իսկ թշնամու կրունկներն լիզելու համար, թո՛ղ... բայց դա անվերջ է:

Լքումի և անարի խուճապի այս թշուառ օրերում, ես սրտի ու փառքի խօսք ունիմ փոքրաթիւ հայ գինուորութեան համար. մարտակոչ է այս յանդուգն ու բաց բերան շողակրատներին, որոնք իրենց ոչնչութիւնը վարագուրում են հայ ընտիր մարտիկներին վարկաբեկելով փողոցներում և հրապարակներում, գիտե՛մ, ամենից բարձր են ունում ամենից անարիները, գիտե՛մ, երկելի ու ստորաքարչ դասալիքներն են, ամէն տեսակի դասալիքները, որոնք համազգային ազէտի բեռը իրենց վատ ուսերից չպրտում են հայ գինուորութեան վրայ: Ժամանակ է, որ արդարութեան ձայնը հնչի բարձրագոյն ու հպարտ: Ժամանակ է որ հայ գինուորութիւնը խրամատների մէջ մաշուած ու վառօդի ծխից թխացած իր ազնիւ կերպարանքով աշխարհի առաջ կանգնի մեր ցեղի պատիւը իր հմայիչ ճակատին:

Ժամանակ է...

Ռազմաճակատից նոր վերադարձած ու կատաղի ճակատամարտը իր իսկ աչքով տեսած հրամանատարն էր առում.

«Ես տեսայ ձեր գինուորութիւնը ու կարող էք հպարտ լինել. գրոհի գնացող խիտ շղթայի մէջ պայթեց թշնամու ուռւները. պայթեց երկրորդը, երրորդը. և շղթան մռայլ ու դաժան խիտ շարքերով շարունակում էր իր արշաւը մի մարդու պէս: Կարմիր մե-

տաղի կարկուտը տեղացի թնդանօթած/գնեթի գլխին և մեր թնդանօթները ու՛չ միայն չլուեցին այլ նրանց մոնչիւնը աւելի կատաղի ու աւելի «ասանեցուցիչ պարծաւ»։

Այսպէս էր խօսում յուզուած հրամանատարը։ «Բենգլի Ահմեդի գրոհը, ասում է մի ուրիշ ականատես, մի հրապուրիչ ու հպարտ տեսարան էր, չքեղ ու սարսափելի միաժամանակ, խիզախ տղաները խայտում էին գնդակի տարափի տակ»։

Եւ հարիւրներով մեր լաւ, մեր քաջարի տղաները ընկան այլեւս երբէք չ'բարձրանալու համար։ Բենգլի Ահմեդն ու Մադրան կը մնան որպէս մեր պատմութեան հերոսական լէջեր։ Ո՞վ կ'ասի ինձ անունը այն հերոս տղայի, ծանր վիրաւոր, որին երբ մօտեցաւ հրամանատարը խաչ տալու, նա աչքերը բացեց, թոյլ ձեռքով մի կողմ տարաւ Պարզեւը ու նուազած ձայնով ասաց «ի՛մ Գենարաւ, Սաչեր ես չատ եմ ստացել, ասացէք ինձ միայն, առաջ գնացի՞ն մերոնք, յաղթեցի՞ն մերոնք»...։

Ահ, սքանչելի տղայ՝, անունդ չգիտեմ, բայց ինձ ասացին, որ դու զարաբաղցի ես, այն մռայլ ու հերոսական լեռներից, ուր մեր ցեղի ողնաշարը երբէ՛ք չը ծռուեց, փառք քեզ, փառք քո ծննդավայրին, և մանաւանդ փառք քո պառաւ այանին, որ գուցէ քեզ այլեւս երբէք, երբէք տեսնելու չէ ։

Յետոյ չարտառատիկ կարսի անկման կսկիծը ահաղին, Զինուոր ու սպայ ցատումից դողում էին, երբ ստացւել է անսպասելի հրամանը՝ յանձնել հայ աշխարհի գոռ ամրութիւնը առանց պայքարի։ Կատաղի մարտի և մահուան պատրաստ հայ զինուորուծիւնը լսել իսկ չի կամեցել այդ արտառոց կարգադրութեան մասին, որ գալիս էր նրա ամենանուիրական զգացմունքներին, նրա տղաւ մարդութեանը բաղխուելու։

* * *

Գիշերային այս խոհումն մենութեան մէջ, երբ մեր չորս կողմում զաւաղիւր վիշապն է սողում կծիկ կծիկ, ճակատս բարձր է և կուրծքս ուռած յուզմունքի արցունքով։

Այ՛ո, այս պահուն երբ մեր ցեղի վիթխարի տրակետիւն է յեղիեղում լեռնացած ալիքներով, պարտուած իմ հոգին վերստին միայն հայ զինուորութեանն է փարում, հզօր հաւատով և անհուն երսխտագիտութեամբ,

ԳՐԶԻ ԱՆՄԱՀ ՀԵՐՈՍՆԻՐ

Յաւազին պաշտամունքի խօսք ունեմ այն սակաւաթիւ հայ ընտիրների համար, որոնք լուռ են, որովհետեւ արի եղան:

Սրտի խօսք ունիմ նրանց համար, որոնց մի օր տեսայ ռազմաճակատի բարձունքներում հրացանների փողը պինդ պինդ սղմած ձեռքերի մէջ ու աչքերում դաժան վճռականութիւն և նրանց համար, որոնք խիտ շարքերով ընկան երէկ կարսի ամրութիւնների տակ զգուելի դաւազրութեան ցանցի մէջ իրենց ոտները խճճուած:

Քանի՞նք ընկան, ո՞վ գիտէ... ո՞ւր ընկան, ո՞վ կ'ասի երբեք... Յօրանշուն գիշերներն են թարթում ու պաղ հովերն են սուրում նրանց վրայ նազանքով: Բրբրդոտ ու մօայլ տղաներ էին նրանք, որոնք մի օր լուռ բոլորել էին շուրջս ռազմաճակատում և մտախոհ լսում էին ինձ:

Ու ձայնս դողում էր այն օրը ու կրծքիս տակ սիրոյ ծով արցունք կար, երբ առում էի՝ «եղբայրներ, եղբայրներ՝ իմ հաւատի սիւններ, ձեր աչքերի մէջ մեր ցեղի փայլուն արեւն է, և ձեր կրծքերի տակ՝ մեր հպարտութիւնը, իմ սիրուն, իմ արի եղբայրներ, հազար ու հազար աչքեր ձեզ են նայում, հազար ու հազար ականջներ ձեր հարուածների շառաչիւնին են ունկնդիր, և մեր կոյսերը դեռ երգում են մեր լեռներում քանի դուք այստեղ էք, քանի դուք այսպէս էք, ու մեր խրճիթների ծուխը տակաւին պալան պալան բարձրանում է, քանի դուք այսպէս պինդ պինդ սղմած ունիք ձեր ձեռներում հրացանների փողերը, ի՛մ արի, ի՛մ անուշ եղբայրներ»:

Եւ ընկան նրանք մեր կոյսերի երգերի, մեր խրճիթների ծուխի համար:

Քանիսն ընկան — ո՞վ գիտէ...

Եւ ո՞ւր ընկան — ո՞վ կ'ասի երբեք...

Անթիւ գիշերներ կը թարթեն և անթիւ հողմեր կը սուրան նրանց ոսկորների վրայով ցուրտ-ցուրտ նազանքով:

*
* *

Ընկան նրանք . .

GLORIA VICTIS, փառք յազթուածներին:

Եւ այնուամենայնիւ թշնամին մեր դռներն է բաղխում և նենգութեան օձը կծիկ-կծիկ մեր ոտներին է գալարուել: Ո՞ւր

փնտռել արդարութեան և իրաւունքի հզօր Աստուծուն: Ահա պարտուած իմ հոգին ցասումով ու վշտով մեր ագէտաւոր պատմութեան խաւարն է պրպտում, որպէս մեծաւոր ու այրի կարապը պրպտում է լիճը ուշ գիշերին: Լապտեր ունիմ ձեռքիս, որ իմ հին-հին պապերն են վառել մի օր այս մեր ցաւի լեռներում: Պլպլան լապտեր ունիմ ձեռքիս արդարութեան ու ազատութեան Աստուծուն փնտռելու համար:

Ա՛հ, այդ Աստուածը .

Ո՞ւր, ո՞ւր է նա:

Մենք փնտռեցինք նրան խաղաղութեան և սիրոյ մէջ, մեր բարի հայրենիքը լայն բացեց իր դռները, անգամ ասիական խուժաների առաջ, մեր յուսկի աւուները նրանց հացը տուին և մեր վճիտ զբիւրները՝ նրանց ջուրը, նրանց մաքիւնները մեր հիւթեղ արօտներում պարարտացան և նրանց գառները մեր ծաղկաւետ գաշտերում մայցին ու դարձեալ արդարութեան, իրաւունքի Աստուածը իր հորիզոններից չքացաւ: Մենք փնտռեցին նրան Երուսաղէմի աշխատանքի մէջ, քրտինքը ծովացաւ մեր տափաստաններում մայր երկիրը մեր ճիւղերով փթիկեց նորահարսի պէս անապատները բուրաստան դարձան և մայր տանջանքը յարատեւ երկունքով մեր աշխարհում հրաշք գործեց, վատակի, արուեստի հրաշքը, մեր մուրճերի տակ սալերը զընդացին և մեր բաղուկները կերտեցին, կներտեցին շէն ու բարի ուստաններ, աւաններ ու տաճարներ, և դարձեալ մեր երկինքը թափուր մնաց մեր փնտած Աստուծուց: Եւ ահա մենք ռազմի դաշտն իջանք այն Աստուծուն փնտռելու: Մեր ընտիրները ծառացան մտրակուած նոյնգների պէս և գրոհ տուին, նրանց զէնքերի շաչիւնի խուլ արձագանգները տակաւին որոտում են մեր լեռներում, ու հարիւրաւոր մայրեր տաճարներն իջան նրանց համար ծնկաչոք աղօթելու, որոնք այլեւս երբեք գալու չեն: Մի՞թէ և այժմ արդարութեան ու ազատութեան Աստուածը պիտի լքի մեզ:

Ոչ, անհնարին է այդ:

Այդպիսի անիրաւութիւնից պատմութիւնն իսկ կը պայթի, որպէս միգիւական յերիւրանք:

*
* * *

Այս խոհում, ամպամած գիշերի մենութեանս մէջ հոգիս

դարձեալ մեր զինուորութեանն է փարում: իմաւարի մէջ տակաւին սուրն է կայծկլտում, և ո՞վ գիտէ երբ պիտի նա վերստին իր պատեանը մտնի որպէս յաւիտենական գերեզման: Եւ քանի որ նոյն վուած մետաղի պաղ փայլը դողդողում է մեր երկնքին տակ: Ես դարձեալ պաշտամունքի խօսք ունեմ հայ ընտիրների համար որոնք տակաւին պինդ պինդ սեղմել են հրացանների փողերը իրենց ջլուտ ձեռներում, որպէսզ զի մեր կոյսերի երբեք չգազրի մեր լեռներում, և մեր խրճիթների ծուխը չգազրի մեր ձորերում:

ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԸ

ԱՐՇԱԻՐ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

I

Աչքերը վեր վերցուց պառաւը և պաղատագին նայեցաւ երկինք...: Յասուժը զինք պատեց: Մարմինը ամբողջովին կը դողդղար: Պահ մը ատամները սկսաւ կճրտեցնել...: Արտասուքի շիթեր անզգալաբար կաթկթեցին նիհար դէմքին վրայ: Գրկեց որք տասը տարեկան թոռնիկը, անմեղ, անգիտակ էակ մը: համբուրեց զայն կուշտուկու՝ կրքոտ էգի մը արտայայտութիւննով: Մէկ մանչ, երկու աղջիկներ մնացած էին իր երբեմնի բազմամարդ շէնչող ընտանիքէն:

— Մամաս, անուշիկ մամաս, ինչո՞ւ կուլաս: Ի՞նչ պատահեցաւ, խանդաղատանքով վիզը ինալով հարցուց մանուկը...:

— Անուշիկ գառնուկս, փաշա՞ն լուր գրկած է, եւ կ'ուզէ Սաթեհիկը իր հարեմին մէջ պահել...: Բիւրտ Մըստոյ պէկն ալ Արմենուհիին ետեւէն ինկած է...:

— Մամաս, աղուոր մամաս, մի՛ տար, մի՛ տար քոյրիկներս, պահէ...: Թոնիրին մէջը խոթէ եւ վրան ծածկէ...:

Մամա և թոռնիկ իրարու փաթթուած՝ սկսան լալ ու կոծել:

— Մամա՛, ինչ եղաւ, վրայ կը հասնին երկու աղջիկները, փնչո՞ւ կուլաք . . :

— Զաւակներս, զձեզ շուներուն ձեռքս չեմ կրնար յանձնել : Պտարաստուեցէ՛ք : Այս գիշեր իոկ ճամբայ պիտի իյնաք . . . : Երթա՛նք, երթանք ուրիշ քաղաք, ուրիշ գիւղ . . . : Հեռանանք . . . : Ազատե՛նք մեր մարմինը, ազատե՛նք մեր հոգին . . . : Բայց զո՞ւն ալ, տրդարամիտ, ողորմած Աստուած, զո՞ւն ալ կը լքես այս անմեղ որբերը . . . :

— Երթա՛նք մամա, երթա՛նք ազատինք այս շուներուն ձեռքէն, վրայ բերին եւ որոշեցին թոռնիկները . . . :

II

Իրիկնամուտին՝ երբ ամէն մարդ տուն քաշուած էր և գիւղին փողոցները իրենց զարհուրեցնող ամայութիւնով՝ խածան շուներու հտնոցով միայն կը ժխորուէին, պառաւք իր ծպտուած թոռնիկները առջեւ ձգած դուրս կ'ելլէր խաբխափելով : Բռնելու երկիւղը, մարդագազաններու հանգիպելու սոսկումը գինքը ա՛յնքան լեցուցած էին, որ ճամբուն վրայ հանդիպած որեւէ առարկայ, ուէ կենդանական շշուէ գինքը կը ստրսափեցնէին վայրկեանապէս :

Վերջին անգամ յետահայեաց ակնարկ մը նետեց գիւղին վերայ : Իր աչքին առջեւ ներկայացան այն անթիւ, անհամար զուհերը՝ որ տուած էր իր կեանքի «տառապանք» ի երկար տարինեւրուն : Իր զաւակներուն յոշուտումը, գոյքերուն բռնագրաւուիլը, իր ամուսնոյն մահաբեր ընտարկութիւնը, իր աղջիկներուն բռնաճարտութիւլը և առեւանգումը, իր պարագաներուն մեծամասնու, թեան ջարդուիլը, վերջապէս իր կրած բոլոր անտանելի տուայտանքները՝ վայրկեանապէս կը պատկերանային :

— Պէտք է միացածները փրկել, որոշեց հաստատաժողովուսնով :

Իր երկու զաւակները պանդխտութեան էին դիմած : Անոնցմէ երկար, շատ երկար տարիներէ ի վեր ոչ մէկ լուր ունէր : Զանոնք ալ վերջապէս կորսուած, մեռած կը նկատէր . . . :

— Բալենք, քալենք զաւակներս . . . : Այս անիծուած օճախը այլևս մերը չէ . . . : Աստուած իմ, ինչո՞ւ կը լքեմ պտպերուս,

նախնիքներուս գերեզմաները • : Հայաստանի եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ նուիրական ինչու, ինչու կը լքեմ գծեզ • • :

Երկու օր շարունակ քալելէ վերջ ուրիշ կայան մը, ուրիշ քաղաք մը կը հասնին •

Հոս աշխատինք հո՛ս մեռնինք, ըսաւ պառաւը թոռնիկներուն, եթէ տաճիկները մեզ չդպին • :

Յաջորդ օրն իսկ գործ ճարելով աշխատանքի ֆսկսան • Պատի-

(Անհիպ ճկար մը)

ՍԻՄՈՆ ԶԱԽԱՐԵԱՆ

Եւ

ՈՐԳԻՆ

ւով, հանդարտ սիրտով, ժամանակ մը իրենց ստրուկի կեանքը քարշտւին • Իսկնց ուէրէրը նոյն այն տաճիկներէն էին, նոյն այն մարդիկներէն, նոյն լեզուով կը խօսէին, նոյն սովորութիւնները ունէին վայրենի բնազդներու, նոյն յոշոտիչները նոյն գազանները •

Տեղին կառավարիչը և զինուորական հրամանատարը իր թոռներուն աչք նետած էին •

Պառաւին մէկ որոշում միայն կը մնար, — կամ այն էր որ որբուհիները գազաններուն կեր պիտի ընէր ուշ կամ կանուխ, և կամ դարձեալ թափառական կեանքը ձեռք պիտի առնէր փախուս-

տի համար: — Ո՛չ զաւակներս, ձեզ շուն թուրքերուն չեմ կըրնար յանձնել: Մեկինք այս գիշեր իսկ և ճամբայ իյնանք ուրիշ հեռաւոր տեղ մը ապաստանելու: Փախի՛ք վախի՛ք այս քուերու և գազաններու աւերակներէն:

II

Երեք յուսահատ, անտէտան, անպաշտպան թշուառները ամբողջ չորս գիշեր քալեցին Վերջապէս հասան քաղաք մը: Սիրուն մէկ

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ՀԱԾ ԳՐՈՂՈՒՆԵՐ

քանի շէնքեր կ'երեւէին: Փողոցներուն մէջ ալ գիշերները աղօտ լապտերներու մօրմրող լոյսերը ճամբաները կ'որոշէին. չըսենք աղտոտ, ծամածուռ փողոցները: Անմիջապէս գործի սկսան. և սկսան աշխատիլ իրենց ճակտին քրտինքով, իրենց պատիւով: Շատ շատերը իրենց դրացիներէն սկսան նախանձիլ. ատամ կրճտել: Այս պղծուած երկրին մէջ բախտաւորութիւնը երկար չի տեսեր հայուն համար:

Տեղւոյն կառավարիչը աչք նետեց որբուհիներէն մէկուն վրայ. իսկ Եւրոպական հզօր պետութեան մը հիւպատոսը կ'ուզէր

ամէն գնով ձեռք ձգել միւս որբուհին: Քաղաքի մի շինարարն ալ ամէն տեսակ փաղաքական և հմայիչ խոստումներով կ'ուզէր որդեգրել և Պառաւէն հեռացնել մատաղ որբը: Եւս երեքը, երեք տարբեր բռնակալներ և հարստահարիչներ, իրարու դաշնակցեցան, իրարու հետ համաձայնեցան Պառաւը կողոպտելու համար:

IV

Դժբախտ և հարւածուած այս խեղճերը տասը գիշեր առանց մէկ տեղ հանգստանալու քալեցին, երթալու համար հեռու, շատ հեռու այս անիծուածներէն, հասնելու համար ա'յն հանգրուանը, ուրկ աւող պիտի ըլլային իրենց արիւն քրտինքով աշխատիլ և ապահով ապրիլ: Իրենց փնտռածը միայն կեանքի ապահովութիւնն էր:

— Մամա՛, խօսք առաւ սրամիտ թոռնիկը. երթանք անանկ տեղ մը, ուր թուրք չըլլայ:

— Լէխարը թուրքով է լեցուած զաւակս: Կ'ըսեն որ կայ երկիր մը միայն, ուր «թուրք» չկայ. բայց չեմ գիտեր թէ ատոր ճամբան ո՞ր կողմն է...: Քալենք, քալենք զաւակներս: Մայրիկ Աստուածամայրը միայն մեզի օգնութեան հասնի...: Շատը գնացքիչը մնաց:

Հազար նեղութիւններէ, հազար տանջանքներէ վերջ՝ առաւօտ մը հասան քաղաք մը: Քաղաքի մուտքերուն վրայ «Ազատութիւն»՝ «Հոսարութիւն», «Արդարութիւն» Եղբայրութիւն» գլրուած էր:

— Վերջապէ՛ս, վերջապէ՛ս գտանք փնտռած տեղերնիս. գոհունակութիւնով բացագանչեց Պառաւը: Հոս մեր պատիւովը, մեր ճակտին քրտինքովը կ'ապրինք: Ոչ՝ ոք կը չլսասէ այլեւս մեզի...:

— Մամա՛, հոս ալ թուրքերէն կը խօսին մարդիկ, հոս ա՛լ փաթթոցաւոր խօնարներ կան, զգացնել տուաւ Արմենուհին յաջորդօրը...: Թո՛ւրք, թո՛ւրք, միշտ թուրք, ճառախօսութիւններ թուրքերէն. երգեր թուրքերէն: Չըլլա՞յ թէ մեզ խաբեն և օր մը մեր վրայ յարձակին...:

— Սիբենք հաւատալ զաւակս, պատասխանեց Պառաւը: Փըրկութեան ուրիշ ճար, ճարակ չունինք. բայց եթէ միայն հաւատալ

և յուսալ . . . Հոս մընանք և քիչ մը շունչ քաշենք . . .»

Հագիւ պզտիկ ժամանակ մը անցած էր և թափառական ընտանիքը կը պատրաստուէր հաստատուիլ քաղաքին մէջ՝ ահա գիշեր մը, փոխորկոտ, անձրեւոտ գիշեր մը՝ «Ազատութեան» և «Հաւասարութեան» դերակատարները յարձակեցան խեղճ Պառաւին ապաստարանին վրայ: Կոպուտեցին ունեցածը հոնեցածը, լկկեցին իր իրկու աղջիկները և անգիծօրէն սպանեցին անմեղ թռչունիկը:

Պառաւը ամբողջ գիշերները սգաց և լսցուկոծով ողբաց իր կուրուստներուն վրայ: Գերբնական յոյսով մը ներշնչուեցաւ յետոյ: Այեւս չվհատեցաւ: Ապրելու և վրէժ լուծելու բնագոյր իր մէջ աւելի զօրացաւ: Դարձեալ պանդխտութեան ճամբան ձեռք առաւ՝ իր անսուղ և մերկ որբուհիները առջեւ ձգած:

— Հեռանանք, հեռանանք, ըսաւ Մեր Աստուածն ալ, մեր Աստուածամայրն ալ մեզմէ երես են դարձուցեր: «Սոխին անուշը չըլլար, թուրքին ալ լաւը . . .»

V

Ճորեկները մուրացկանութիւնով, գիշերներն ալ ճամբայ քալելով Պառաւը վաթսուն օրէն իրեն երկու հրեշտակատիպ թռչունհիններով հասաւ լեռան մը գագաթին, ուր գիւղի նման շէնքեր կը տարածուէին քիչ մը անդին: Բոլորովին ուժասպառ էին և յուսահատ:

— Ա՛լ ճարակ չի կայ այս տեղէն քայլ մը աւելի հեռանալու. յուսալքուած գոչեց Մերունին: Նստինք հոս, նստինք, թռչունիկներս: Եւ եթէ մեր կեանքի ճակատագիրը այսպէս զրկանք և տուժանք է, նախընտրենք մեր գերեզմանը հոս ընել:

Բայլ մը վեր, բարձունքին վրայ նշանատախտակ մը դրուած էր, որուն վրայի մակագրութիւնը ուշադրութիւն գրաւեց: Հեռաքրքրուեցան և մօտեցան:—

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱ»

Մամա՛, մամա, ուրախութիւնով բացազանչեց վաղելով դէպի ծերունին, «Աչքերնիս լուս» . հոս հասած տեղերնիս, Հայաստան է եղբր, հայկական հող: Հոս ո՛չ Տաճիկ ըլլալու է. ոչ Միսիօնար եւ ոչ ալ Ֆրէնկ . . .»

— Գնա՛ բանդ, աղջիկ, սաստեց պառաւը որբուհիին, Հայաս-

տանը մեր ծնան տեղն է. այն վայրերը՝ ուրկէ հեռացանք, Թուրքերու գաղանութիւններէն զերծ ըլլալու համար . . . :

Պառաւր հազիւ իր սկեպտիկի, թերահաւատի խօսքը վերջացուցած էր՝ սահմանապահ զինուորները հասան սուսերամերկ։ Անոնք թրքականներու չէին նմաներ։ Իրենց գլուխները և վերարկուները ամբողջ մուշտակապատ էին։ Անոնք հսկայ, զուարթ և տնվար էին։

— Իւարի եկաք, հազար բարի. մայրի՛կ, քոյրեր։ Մի վախճաք մենք հայ ենք, ձեզի պէս հայեր, գուրգուրանգով վրայ բերաւ Տասնապետը . . . :

— Ձեր հոգուն մատաղ, դառնուիներ։ Ըսէք մեզի, յափշտակուած հարցուց ծերունին, թէ այս երկիրը ո՛ւր է, ի՞նչ է, Դուք ինչի՞ զինուոր էք։ Կրնա՞նք այլեւս հոս անվտանգ հանգստանալ . . . : Ուժասպառ և անօթի ենք, Կը նախընտրենք անգամ մըն ալ մեռնիլ քան թէ թափառական ասդինանդին նախատուիլ, անարգուիլ։

— Մենք Հայաստանի սահմանապահ զինուորներն ենք։ Այս երկիրը հայուն է։ Այժմ ձեզ հարիւրապետին կը ներկայացնենք, ան պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընէ ձեզ կերակրելու, հանգստացնելու և հագուեցնելու համար, և վաղն առաւօտ ձեզի ամենամօտակայ քաղաքին տպաստանարանը փոխադրելու։

Պառաւր և երկու որբուհիները սկսան իրենց ուրախութենէն արտասուել, Վերջապէս հասած էին երջանկաբեր հանգրուանը. Եւ սա երազ մը չէր։ Իսկ և իսկ Հայաստանի մէջ էին։

— Նայիր, Մամա՛, ուրախութիւնով մատնացոյց ըրաւ Սաթի-նիկ, սա չէնքերուն վրայ ծածանող Երագոյնը մեր ազգային դրօշակն է. . . :

— Այդ հայ զինուորներուն, հայ դրօշակին, Հայաստանին հոգուն մատաղ. գոչեց Պառաւր և աչքերը երկինք բարձրացուց։ Այս լոյս աշխարհն ալ տեսնելու բախտը պիտի ունենամ եղեր։ Գոհութիւն Աստուծոյ. ալ չարչարուիլ, անպատուիլ, կողոպտուիլ, սպաննուիլ, ջարդուիլ չկայ թոռնիկներս։ Ապրինք, ապրինք այլեւս. . . : Ոյժ ունինք հիմայ և Ապահով հանգրուան. . . : Ետ գառնա՞նք օր մը, վրեժ լուծենք, ետ առնենք. . . : Անհաւատները . . .

Քանի մը վայրկեանէն հարիւրապետին գրասենեակէն ներս կը մտցունին թշուառ գաղթականները։ Խոնարհ սրտով և յարգան-

քով՝ հարիւրապետը ընդունելութիւն ըրաւ անոնց։

Պառաւր անգամ մըն ալ արբշռած՝ աչքերը վեր վերցուց՝ «Հայ հարիւրապետ»... գոչեց յուզուած։

Ջաւահիրս, այլեւս աչքերուս կը հաւատամ, — հայ է, հայ... Անուշեհս, գացէ՛ք հանքուրէցեք հարիւրապետը։ Ես ալ կը համբուրեմ ահա... Իմ անդրանիկ զաւակս եթէ ողջ ըլլար՝ հիմակ անոր չափ էր... Մեղա՛յ, մեղա՛յ քեզ, Տէր Աստուած... Փորձութեան չկրցայ համբերել... Մեղանչեցի, չա՛տ, մեծ մեղանչեցի... :

— Նստէ՛, մայրիկ, նստէ՛, մի՛ յուզուիր։ Աստուած քու մե՛ղքդ կը ներէ, միտարեց հարիւրապետը, և զայն նստեցուց աթոռին վրայ։

— Տղաք, շո՛ւտ, Զօրանոցէն տաք կերակուր, տաք շորեր բերեք մեր մօրը, մեր քոյրերուն համար, հրամայեց հարիւրապետը դրան մէջ յարգանքի (ուշադրութեամբ) կեցող տասնապետին։

Քանի մը վայրկեանէն հանգստացան, կերակրուած և հագուած Պառաւր ու թոռները նորէն ներկայացան հարիւրապետին՝ օրինական ձեւակերպութիւններու, հարցաքննութիւններու բովէն անցնելու համար։

— Գեղեցիկ Արծիւեան... Արծաթագեղցի... :

Հարիւրապետին ձեռքերը սկսան դողդղալ։ Չկրցաւ այլեւս գրել, սեղանը ձգեց և դուրս խոյացաւ իր յուզմունքը չյայտնելու համար։ Տասնապետը զինուորական յարգանքի քայլերով հետեւեցաւ անոր։ Հարիւրապետը բակին մէջ սկսաւ մանուկի մը պէս լալ... :

— Հարիւրապետ, ըսաւ տասնապետ Արսէն, եթէ տկար կը զգաք ինքզինքնիդ, հրամայեցէք որ հեռաձայնեմ քաղաք ինքնաշարժը բերել տալու և զձեզ տուն փոխադրելու համար։

— Այո՛ լաւ կը խորհիս, տասնապետ Արսէն, շո՛ւտ հեռաձայնէ։ Չեմ կրնար ոտքի կենալ։ Աչքերս կը մթագնին... :

Հարիւրապետը ցասումով, առանց իր յուզմունքը արտայայտելու, դարձեալ ներս մտաւ, և իր առաջուան տեղը գրաւեց։ Չկրցաւ ինքզինքը զսպել։ Դարձեալ ոտքի ելաւ և աղջիկներուն ուղղուելով։

— Ո՞րն է ձեզմէ Արմենուհին, ո՞րը Սթեֆանիլը։

Ալ ինքզինքը բոլորովին կորսնցուց։ Աղջիկները գրկեց արտասուածքով և կատղած առիւծի մեան, գոչեց։

— Զաւակներս, զաւակներս, ես ձեր հայրն եմ . . . Մօտեցի՛ր, մայր իմ, ես Միհրդատն եմ . . .

— Զաւա . . . կը՛ս . . . Դուռն օգնութեան հասիր, Մարիկ Աստուածամար . . .

Պառաւը գետին ինկաւ :

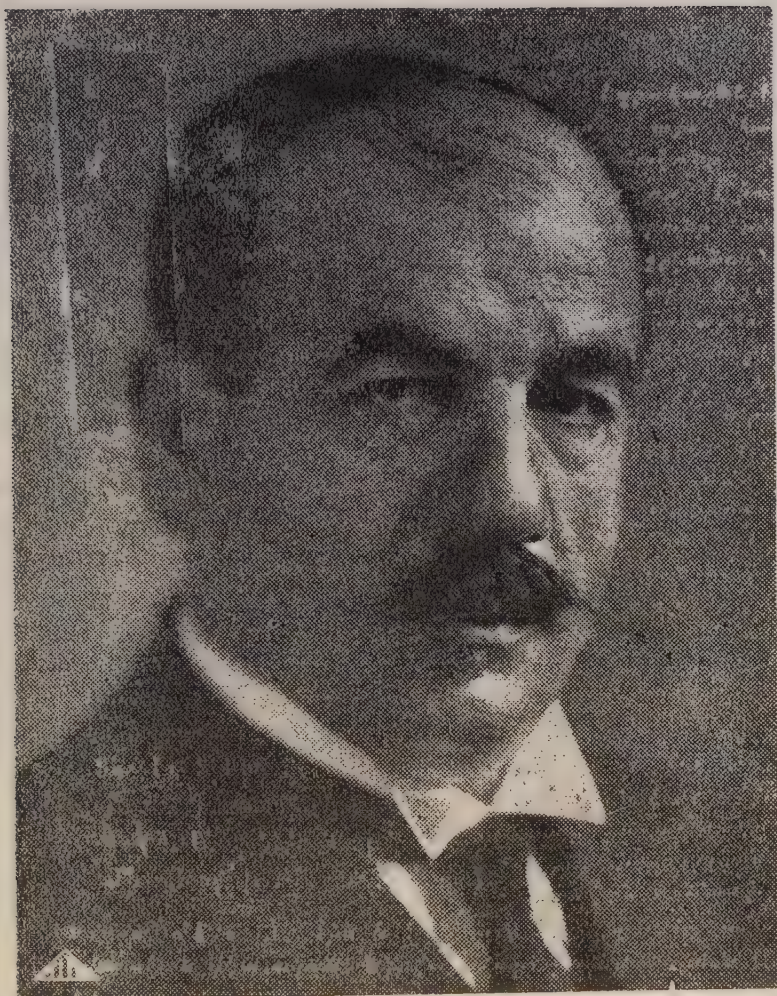
V

Յաջորդ օրը սահմանազլխի քաղաքի Զին եկեղեցիին պանգակը Մեռելաթաղի մեղիդին կը ղօղանջէր ընդհատ, ընդհատ : Սահմանապահ զինուորներուն ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ Սպայակոյտը ամբողջ կաղմով, եկեղեցիին մէջ զինուորական շարքով տեղ բռնած էին իրր սգակիր և յարգանքի արտայայտութիւն հարիւրապետ Արծիւեանին մօր թաղումի արարողութեան : Զինուորական իւրաքանչիւր Միութիւն իր առանձին ծաղկապսակ բերած էր : 42 ըդ Սահմանապահ հետեւակաց Գուռիին նուագախումբը կը մասնակցէր հայաստանեաց եկեղեցիին թաղման մօռայլ երգեցողութիւններուն : Գուռիի զինուորական քահանան «Աւուր պտտչաճ»ի դամբանական մը խօսեցաւ, և այսպէս վերջացուց . —

«Այս ննջեցեալ պատուական ծերունի հայուհին՝ իտէալին դրօշը բարձր բռնեց : Հաւատաց և չարչարուեցաւ, ինք և իր ձեռքը մնացած նուիրական «Պատանդն»երը հասցուց վերջապէս հայկական Փառքի և Յոյսի այս միակ հանգրուանը, հայաստանեայց այս նուիրական հողը : Ինքը մեռաւ, բայց իր հաստատակամութիւնը և կորովը պէպի հաւատքը մեզի օրինակ և առաջնորդ թողուց : Մեծ սերունդներ, ամբողջ երկար դարերու հայեր ապրեցան և տըւայտեցան այս փառաւոր Օրը, այս մեծ հանգրուանը հասնելու համար : Տիկին Արծիւեան ապրեցաւ կեանք մը տուայտանքի և զրկանքի՝ որ մանրացոյցը կը ներկայացնէ հայութեան վեց երկար դարերու ստրկութեան : Բայց ան ապրեցաւ երէկ ա՛յնքան հեշտալի ա՛յնքան երջանիկ վայրկեան մը՝ որ տարիներու կեանքին հետ չէ կարելի փոխել» :

Եւ աւելցուց — Ուրախանա՛նք եղբայրներ : Չտրտմի՛նք այլեւս աշխարհային անցողական բնական ղէպքերու վրայ և միաձայն գոչենք —

«Կէցցէ՛ նուիրական Հայաստանը : Կեցցէ՛ հայկական ազատ, անկախ հանգրուանը» :

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՑ

(ՏԾԲԹՈՐ ԴԱՐԵԴԻՆ ՓԱՍՏԲԱՆԱՆ)

Հայաստանի Հանրապետության Դիւանագիտական Ներկայացուցիչ
Ուղեւորների մեջ:

ԳԱԼԻՔ ՍԵՐՈՒՆԳԻՆ

Գրեց՝ ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈ

Սուգի և ուրախութեան այս մեծ օրերուն, միտքս գէպի ձեզ կը թռչի սիրուն որբուկներ, դուք որ ականատես վկաներն ու զոհերն եղաք մեր պատմութեան ամենամեծ ողբերգութեան:

Դուք տեսաք և ձեր վրայ զգացիք թէ ի՛նչքան թանկ նստեց մեզ մեր ազատութիւնը: Աշխարհիս երեսին ոչ ոք վճարեց այդքան արիւն իր ազատ ապրելու իրաւունքը ձեռք բերելու համար:

Եւ քանի որ դուք էք լինելու անմիջական տէրը այդ թանկագին ժառանգութեան, երկու բան ունիմ ձեզմէն խնդրելիք. առաջին՝ չմոռնաք ձեր աչքերուն առաջ կատարուած դէպքերուն արժէքն ու նշանակութիւնը և զանոնք հաւատարմութեամբ փոխանցէք ձեզի յաջորդող սերունդներուն և երկրորդ՝ արժանի յաջորդները լինիք այն մեծ սերունդին, որ ձեզ համար պատրաստեց աշխարհիս բարիքներէն ամենաթանկագինը՝ Ազատ հայրենիք մը:

Առաջին մասին ոչ մի կասկած ունիմ: Զե՛ որ դուք ամէն մէկդ ձեր աչքերովը տեսաք կատարուած փաստերը՝ թէ ինչպէս ոճրագործ թուրք ցեղն ու պետութիւնը իրենց մահուան զաւարումներուն մէջ փորձեցին վերջին անգամը լինելով ոչնչացնել մեր ցեղը: Այս գոյամարտին արդիւնքն ալ տեսաք. թէեւ արիւնլուայ և ուժասպառ, բայց վերջնական յաղթանակը տարաւ մեր չարքաշ, թուով շատ փոքր բայց հոգիով մեծ հայ ժողովուրդը: Յարգանք բոլոր անոնց, որոնք իրենց բաժին զոհաբերութիւնները բերին այս մեծ գործին, դուք ալ անոնցմէ էք. մեր սիրելի որբուկներ:

Գալով երկրորդ խնդրանքիս, սա արդէն աւելի լուրջ ուշադրութիւն կը պահանջէ ձեզմէ: Դուք տեսաք թէ ինչ սոսկալի գնով ձեռք բերինք այս ազատութիւնը: Երբ աւելի մօտէն ծանօթանաք մեր պատմութեան վերջին յիսնամեակին հետ, պիտի տեսնէք թէ ձեր նախորդները ի՛նչ զոհողութիւններ ընելու ստիպուեցան այս արդիւնքին հասնելու համար: Մանրամասնութեանց մէջ չեմ մըտնելու այդ մեծ նշանակութիւնը ձեզի բաժատրելու համար:

Խրիմեան Հայրիկով սկսաւ մեր պատմութեան այդ չըջանը

և մեր հոյակապ Ռոստոմով կը վերջանայ այդ հոկաներու շարքը: Այդ զոհաբերող սերունդի բոլոր անքի լնկող շերկայանուցիչները գնացին արդէն, տակը բան չմնաց:

Այսօր նոր շրջանի մը սուաջ ենք կանգնած և պէտք ունինք նոր սերունդի մը սկսուած աշխատանքը շարունակելու համար, բայց բոլորովին այլ պայմաններու մէջ. և այդ դերը ձեզ է վիճակուած մեր թանկագին որբուկներ: Շուտ ըրէք, մեծացէք, բայց լաւ պատրաստուեցէք ձեր վրան ընկած պատմական պարտականութիւնը յաջող կերպով կատարելու համար:

Ես գիտեմ որ շատ հեշտ քէ ձեր կատարելիք աշխատանքը — վերաշինել քար ու քանդ եղած մեր հայրենիքը եւ հայութեան այս բազմազան բեկորներէն ստեղծել միաձոյլ և ուժեղ պետութիւն մը Արեւելքի այդ դաժան պայմաններուն մէջ: Հիմա որ ինչպէս Խրիմեան հայրիկը կ'ըսէր. — «Հայաստանի «հերիւան» եփուած պատրաստ է և կարիքը կայ մեր նորակազմ պետութեան համար ունե յլու նախարարներ և բարձրագոյն պաշտօնեաներ, դուք ականատես պիտի լինիք թէ ինչպէս եզրկտոսէն՝ հայ լեզանթէններ, Կ. Պոլսէն՝ բիւզանդական հոռհոսներ և Ռուսաստանի խորքերէն՝ ռուսական, շորշորներով գիշովցած, օտարացած զանազան մարդիկ, ամէն մէկը իր շերեփը ձեռքին պիտի վազեն մեր հերիսային վրայ, հակառակ անոր որ այդ պարոնները մատ մատի չեն խփած այդ հերիսայի պատրաստութեան համար: Այս բոլորը շատ ընական են բայց ես շատ լուրջ պատճառներ ունիմ վախնալու որ այդ նորագարձ «չերեփաւորները» իրար հետ կռուելով — մի արասցէ — մեր հերիսայի թանկագին կաթսան շուռ տան մոխիրների վրայ: Իրենք մէջն լնչ ունին: Աստուած մի արասցէ, վազը եթէ մենք կորսնցնենք մեր ազատութիւնը անոնցմէ ամէն մէկը իր տեղն ունի երթալիք, եզրկտոս, Պօլիս կամ Մոսկուա, դուք էք որ մնալու էք մէն-մինակ մեր սարերուն ու ձորերուն մէջ, դէմ դիմաց՝ թիւրքին, քիւրտին և թաթարին:

Այս հերիսային հալալ տերերը դուք էք մեր անգին պալիկաներ, Դէ՛, շուտ ըրէ՛ք մեծացէ՛ք, որ ձեր արդար ժառանգութեան տէր դառնաք եւ մեզ ազատէք այդ լուրջ վտանգէն բայց մի մոռնա՛ք ձեր մեծ եղբօր խնդրանքը, չմոռնալ անցեալը, մանաւանդ թափուած արեան արժէքը և արժանի յաջորդները լինիլ այն սերունդին, որ ձեզ այսպիսի մեծ ժառանգութիւն թողուց:

ՈՒԱՇԻՆԿԹԸՆ 1920 ՓԵՏՐՈՒԱՐ

Կարսի դինամիսային պայթուի զոհերը

ՀԻՍԱՋԱՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ՎԱՐԳԱՆ ՏՕՂՈՅԵԱՆ

ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆԱՀԻԵԱՆ

ԹԱԳԻՈՐ ՉԱՔԵԼԵԱՆ

ՄԻ ԴՐՈՒԱԳ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԷԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԻՑ

Կապիտան՝ ՍՈՒՐԷՆ ՄԷԼԻՔԵԱՆ

1917 թուականի աշնան հրք Ռուսաստանում բուլշևիկները տապալեցին կերենսկու ժամանակաւոր կառավարութիւնը և բանակցութիւնների մէջ մասն կնտրոնական պետութիւնների հետ խաղաղութեան դաշն կապելու համար Հայոց Ազգ խորհուրդը յայտարարեց ընդհանուր զինակոչ բոլոր չափահաս հայերի համար:

Հայկական բանակի կազմակերպումը և հրամանատարութիւնը յանձնուեց Զօրավար Նազարբէգեանին, որը պատերազմի ընթացքում բազմաթիւ ապացոյցներ էր տուել իր ռազմական կարողութեան և որը իրաւամբ ճանաչուած էր իբրեւ լաւագոյն զօրավարներից մէկը կովկասեան ճակատի վրայ:

Երկրում տիրում էր կատարեալ անխիստ նութիւն: Ռուս զինուորները լքելով դիրքերը անկազմակերպ խմբերով շտապում էին վերադառնալ Ռուսաստան յարձակում էին պահեստների վրայ, թալանում ու ծախելով գէնքերը առաջին պատահածին՝ լեցւում էին երկաթուղային կայարանները, բոլոր էին գնացքները, որով մեծապէս դժուարացնում էին նոր կազմուող մասերի անդադու խութիւնը:

Թաթարները արդէն առանց քաշուելու հրաժարւում էին մասնակից լինել թուրքերի դէմ կազմակերպուող զինադրութեան:

Վրացիները, չ'ուզենալով գէնքով պաշտպանուիլ թուրքայի առաջխաղացութեան դէմ գերադասեցին հրաւիրել իրենց երկրի զերմանական զօրքեր և մտնել նրանց հովանաւորութեան տակ: Ահա այս անբարեխղով ու մանաւանդ վարակիչ մթնոլորտի մէջ էր, որ պիտի կազմակերպուէր մեր բանակը:

Այդ ժամանակ վրացիները վաղուց արդէն լքած էին Ուրտահանը, Ախալքալաքը և Բաթումը, ուր պինդ նստած էին թրքական զօրքերը: Միւս կողմից, թուրքերը անցել էին Արփաչայը, գրաւել էին Ալեքսանտրապօլը ու արդէն մտել էին Փամբակի սահմանները:

Դաշնակից պետութիւնները թողել էին մեզ մեր բախտին:

Մեր միակ յոյսը մեր սեփական փոքրաթիւ բանակն էր. հապաճեցող կաղմուած: վատ զինուած և վատ ապահովուած ռազմամթերքով ու պարէնով: Զօրավար Նազարբեգեանին ուրիշ ելք չէր մնում, բայց միայն մէկ անգամ եւս կոչ անե հայ զինուորի քաջութեան, նրա անձնութեան և ազգասիրութեան — այն զինուորին, որ չորս տարի տեւող պատերազմից յոգնած ու տանջւած երազում էր վերադառնալ վերջապէս տուն և ժի քիչ շունչ քաշել:

Եւ հայ զինուորը արդարացրեց իր հրամանատարի հաւատը. ուժասպառ ու արիւնքամ նա կանգնեց Օսմանեան Կայսրութեան լաւագոյն դիվիզիոնների առաջ և կասեցրեց նրանց յաղթական առաջխաղացումը ...

Ինչ ինչ է վերաբերում, ես կը բաւականանամ յիշատակելով ժէկը միայն այն բազմաթիւ ղէպքերից, որ տեղի են ունեցել Ղարաքիլիսէում և որի հերոսը, կապիտան Տէր Մովսէսեանը, այլ եւս չի կանգնած աւա՞ղ թնդանօթների չորրորդ բաւարիայի գլխին:

Երիտասարդ սպան — հազիւ քսանուչորս տարեկան էր նա — արդէն նկատուած էր Բէգլի Ահմէտի ու Կարսի կռիւների մէջ և բարձր գնահատուած իր զինուորական տրժանիքների ու կրքերի տակ իր գեղեցիկ կացութեան համար:

Ղարաքիլիսէի կռոււժ Չորրորդ բաւարիան, որի հրամանատարն էր նա, տեղաւորուել էր գիւղից հիւսիս — արեւմուտք, մի բլրակի գագաթին որ իշխում էր սարալանջի երկարութեան վրայ: Այստեղից, երեք օր ու երեք գիշեր շարունակ, որոտում էին Տէր Մովսէսեանի թնդանօթները, ահաւոր արձագանգներ արթնցնելով ձորերի խորքերում և մահ ու աւեր սփռելով թշնամու շարքերի մէջ:

Երրորդ օրը թուրքերը ուժեղացած նոր զօրամասերով, դիմեցին ընդհանուր յարձակումի: Հետեւակների երկու գունդ իջաւ հովիտ, ճիշտ չորրորդ բաւարիայի գիմաց:

Կռուի վերջի շրջանն էր, կատաղի ու վճռական: Բաւարիան ուժեղացրեց կրակը, թնդանօթաձիգները ճշտութեամբ, հանգիստ կատարում էին իրենց գործը, մահուան անխուսափելի վտանգին տակ շնչելով արեան ծանր հոտը, որ բարձրանում էր շուրջը ընկած դիակներից: Մուսի մէջ նկատուում էր երիտասարդ Կապիտանի ուրուագիծը, որ անցնում էր թնդանօթից թնդանօթ, այս տեղ

ռումբ էր հասցնում, այնտեղ արագ կարգադրութիւն անում ու ամէնքի համար մի քաջաշէրտական խօսք գտնում ասելու։

Եւ յանկարծ չորրորդ բատարիւն լսեց, վերջի ռումբը արդէն արձակուած էր թնդանօթները այլեւս չէին խօսել։

Խրախուսուած այդ ռութիւնից, թուրքերը նետուեցին բաւարիայի վրայ, բլուրն ի վեր։

Մեր զինուորները մնացել էին տեղերը անշարժ, անզօր բռնեցքները սեղմած, զեմքերն այլայլած։ Սպասում էին լռութեան մէջ։

Եւ յանկարծ լսուեց Տէր Մովսէսեանի հրամանը, պալզ եւ կտրուկ։

— Հեծի՛ք ձիերը։ Սուրերը մե՛րկ։

Մի վայրկեան եւս, ու ահա թնդանօթածիգ զինուորները վերածուեցին հեծեղազօրքի։

Երբ հնչեց երրորդ հրամանը.

— Յառա՛ջ։

Ամբողջ խումբը, մէկ մարդու պէս, ասպանդակեց ձիերը ու քշեց սարն ի վար։

Ու առաջին արշաւողը ինքը Տէր Մովսէսեանն էր։

Վերջին ճիգն է որ կատարոււմ էր, չորրորդ բաւարիւն կամ պիտի խորտակէր թշնամուէն կամ մեռներ։

Այս անակնկալ յարձակումը չփոթութիւն մտցրեց թուրքերի մէջ, շարքերը խառնուեցին, իրար անցան եւ ահա սկսուեց անկանոն փախուստը, երբ յանկարծ մի գնդակ վզզաց ու խրուեց, այս անգամ ոչ չոր հողին մէջ, այլ Տէր Մովսէսեանի կուրծքը։

Մահացու վիրաւորուած, նա գլորուեց գետին։

Զինուորները վազեցին օգնութեան։

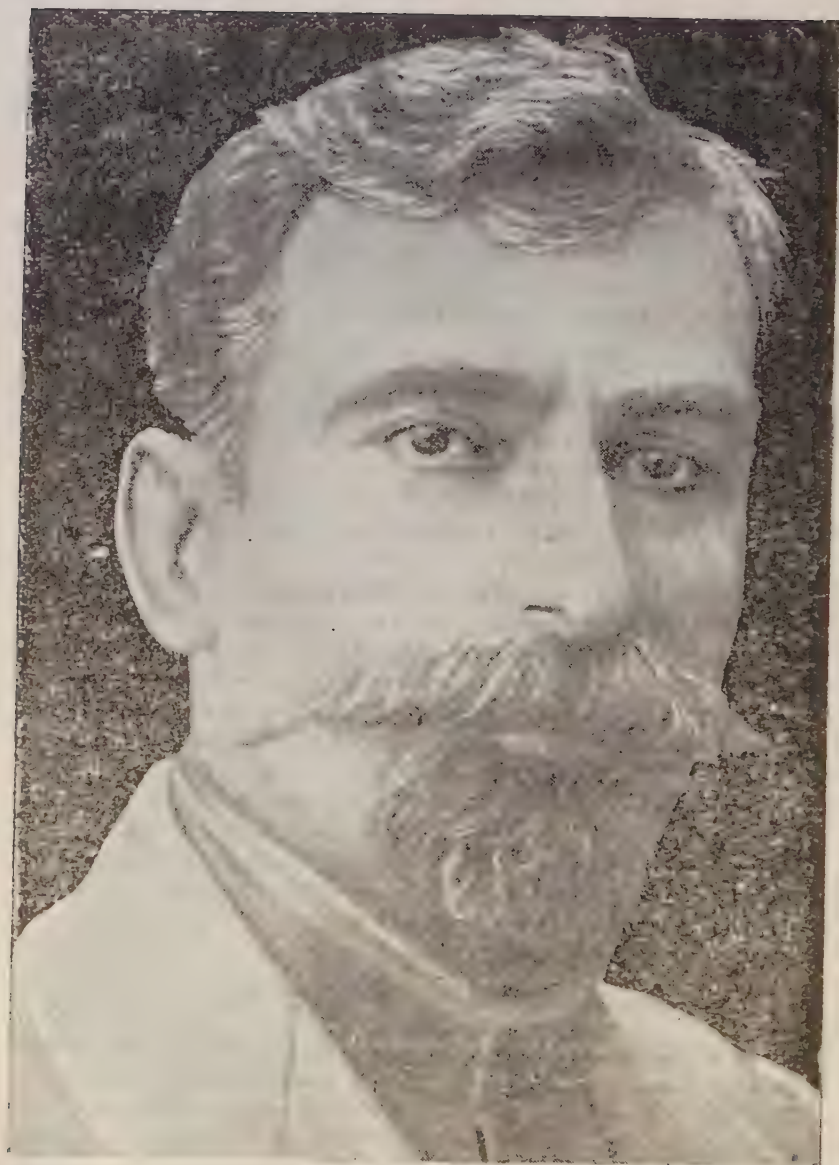
Հաւաքելով վերջին ուժերը, նա կիսով չափ բարձրացաւ սեղից, ձեռքը պարզեց թշնամու ուղղութեամբ ու ասաց.

— Յառա՛ջ տղերք, յառա՛ջ...

Իր վերջի խօսքերն էին սրանք։

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՄՏՔԵՐԻՑ

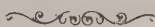
Պատել է հարկաւոր ֆառէզների վրայ այս կամ այն աւագակապեթի կամֆով գծուած սահմանները, ջնջել է հարկաւոր այն աւխարհագրական ներկերը, որոնք մեզ բաժանում են իւրաքանչիւրիս և որոնք առհասարակ մօտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատեւ են լինում։ Ոչ մի բրոնզուրիւն, ոչ մի հալածանք, ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողովուրդ, եթէ նա ճշգրտուած ընդհանուր օտերի զիջակցութեամբ, ունի կռուելու անաստան վնասողականութիւն եւ կապուած, մրացած է դաբեղով սնուած ու պահպանուած ընդհանուր բնագոյների ու զգացումների առողջ զարկեցակով։

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Յայնի լեզվաբանական և հառարակական շգործիչ և
 Նե. Էրն Գործոց Նախարար Հայաստանի Ոսկրանիկ դահլինին մէջ:

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

ԸՆՆՈՒ... Ձանգակները զօղանջում են... Հայաստանի ազատութեան տարեդարձն է այսօր... :

Ողջո՛յն Ազատ Հայաստանին...

Քայքայուած և տանջուած, բայց հպարտ և յաղթական, մօտենում ենք Մայր Հայաստանի ազատութեան երկրորդ տարեդարձին: Եւ թող որ դարերի մահացնող սարկութիւն/ց յարութիւն առած՝ առաջին անգամ մեր ժողովուրդի քերանից հնչի ազատութեան օրհներգը և թող որ մեր անյաղթ բանակի մարտակոչը արձագանգէ խորխտ և անսասան, Պոնտական սօրերից մինչեւ Տիգրիսի հովիտները, և Սիւնեաց լեռներից մինչեւ Տաւրոսեան սալալանջերը, որպէսզի երկիւղից սասանւեն մեր չար հալւանները, որոնք դարերից ի վեր մեր զօրախտ ժողովուրդի կուրծքն են պատահոտել՝ նրա կեանքը խամրելու համար:

Հայաստանն ազա՛տ է... եւ երազ է սա, եւ իրականութիւն:

Երազ է սա, բոլոր նրանց համար, որոնք հայկական կեանքում տարերային զանգուածների նման շարժում էին առանց հայ ժողովուրդի էութեան մի մասը կազմելու, իրականութիւն է սա բոլոր նրանց համար, որոնք մի խորին հաւատքով և զսղակալական գիտակցութեամբ վերջին յիսուն տարիների ընթացքում հայկական մտաւոր և մարտական կեանքը զարնեցին և, պատճառակցին մի սերունդ, որ համեմատական պատերազմի վերջին օրհասական օրերում՝ կանգնեց անսասան հայկ. սալալանջերին և մի հերոսական դիմադրութեամբ իրագործեց մեր ժողովուրդի դաւաւոր երազը. — Հայաստանի ազատութիւնը: Եւ սա հայ ժողովուրդի գիտակից կամքի հարազատ արտայայտութիւնն էր:

Պատմական հայրենիքը իւր դարաւոր մաքառումների ընթացքում, երկու համազգային գիտակից կռիւներ է մղել: Երկու կռիւներ, որոնք անմոռանալի պիտի մնան հայկական կեանքում, որքան ժամանակ որ հայ ժողովուրդը կ'ապրի: Սոյ իր կու կռիւներն են:

1.— Վարդանանց Պատերազմը:

2.— Ազատութեան Պատերազմը:

Այս երկու կռիւները մեր ազգային վերածնութեան երկու

պատմական թուականներն են, համանման իրենց էութեամբ բայց տարբեր իրենց արդիւնքով: Երկու կռիւների գաղափարական սերունդներն էլ մի կէս դարու անխոնջ պրօպականտի արդիւնքներն էին: Առաջին կռուի մղիչ գաղափարականը մտաւոր վերածնական էր, իսկ երկրորդ կռուին՝ մտաւոր մարտական:

Եւ ազատ հայրենիքի արշալոյսին մեր երազների իրականացման այս բաղաւոր օրերին՝ մենք յարգանքով պէտք է խոնարհուինք մեր ազատութեան երկու կռիւները պատրաստող և զեկաւարդող անմահ հերոսների յիշատակի առաջը:

Մենք խորին յարգանքով կը խոնարհինք մեր պապերի առջեւ, որոնք թէեւ պարտուեցին, բայց այնուամենայնիւ երբեք չյուսաւ լքուեցան, և դարերի անվերջ տառապանքների ընթացքում՝ միշտ կենդանի պահեցին հայ ժողովուրդի հոգում ապրելու գաղափարը, ապագայ վերածնութեան և ազատութեան գաղափարը, առանց որին մեր վերջին կռիւն երբէք գոյութիւն չէր կարող ունենալ:

Մեր պապերի հանգէպ մենք խորին յարգանք սւնինք. նրա համար որ բոլոր աւերներից յետոյ՝ պինդ փարեցին Հայաստանի սուրբ հովին և թոյլ չտուին՝ թափառական ցեղերին հաստատուելու մեր սրբազան Մասիսի սարալանջերին:

Յարգանք կենդանի հաւատքով ապրող մեր պապերին, որոնք մնացին անսասան, ինչպէս մեր վեհապանծ Մատիւր:

Ազատութեան այս արշալոյսին՝ մենք խորին յարգանքով կը խոնարհինք նաեւ մեր յեղափոխական սերունդի առջեւ, որ կենսադանի հաւատքով և գաղափարական զոհաբերութեամբ պատրաստեց մեր մարտական յեղափոխական սերունդը, և առաջին անգամ ըլլալով՝ կռուի գաղափարը առաջնակարգ գաղափարը դարձրեց մեր կեանքում և Սարտարապատի և Ղարազիլիսէյի ճակատամարտերում հայկական ազատութիւնը դարբնեց:

Սարտարապատը և Ղարաքիլիսէն մեր յիսուն տարուայ յեղափոխական մարտական պրօպականտալի արդիւնքն է: Յարգանք մեր յեղափոխական սերունդին և նրա յայտնի և անանուն անթիւ հերոսներին, որոնք իրենց թանկագին կեանքը զոհ բերին հայրենիքի ազատութեան սրբազան սեղանին վրայ, որպեսզի հայ ժողովուրդը յարութիւն առնէր մի նոր կեանքով ապրելու, — ազատութեան և լոյսի կեանքով ապրելու և վերածնուելու համար . . .

Երեսուն տարի առաջ մեր յեղափոխական սերունդը երազեց

և ապրեց այս օրերի համար Հայաստանի յազաքներում և գիւղական խրճիթներում ձկնի ճրագի պլպլացող լոյսին սակ կալդաց «Կայծերի» Կարոյի և Ասլանի պատմութիւնները «Պենթի Երագը» և ապա թողնելով խաղաղ աշխատանքը հետեւեց Նրանց օրինակին։ Երեսուն տարի յետոյ՝ «Պենթի Երագը» իրականացաւ . . . և հայրենիքն ազա՛տ է . . . և Հայաստանի Եռագոյն Իրօղակը երկու տարի է որկը ծածառուի մեր ազատ հայրենիքի սալաւնջերէն, հպարտ և փողփողուն։

Ողջո՛յն, ազատ Հայաստանին . . .

Դարերի ցաւերը թող դարերը տանին։ Սպրեւու կենդանի հաւատքին միացնենք աշխատանքի կենդանի գազափարը մեր աւելերակ Հայրենիքը վերանորոգելու համար։ Կոռի գազափարի հետ զուգընթացաբար առաջ տանինք մտքի և աշխատանքի գազափարը մի նոր հայրենիք վերտառեղծելու համար։ Եւ Գոնդէսի սփերից մինչեւ Ատլանտեանի ափերը և Դանուբի ափերից մինչեւ Նեղոսի ափերը թող հնչէ ազատութեան օրհներգը հայ ժողովուրդի պանդուխտ զաւակների հոգիներում, և քաչի Նրանց ղէպի Սասիսի լանջերը, ուր դարերից ի վեր մեր պապերը տանջուեցին մեզ մի հայրենիք ժառանգութիւն թողնելու համար։ Թո՛ղ մեր ազատութեան տարեդարձները անվերջ դառնան, և մի երջանիկ օր էլ դրանք նոյնանան մեր կուտուրայի տարեդարձերի հետ՝ Փոքր Ասիայի բարձրաւանդակում, մեր զեղեցիկ հայրենիքում — Հայաստանում . . .

Լո՛ւռ . . . Մասիսի լանջերին զանգակները ղօղանջո՛ւմ են . . . Ազատութեան զանգակների ձայնն է այդ, որ միախառնուած սնթիւ նահատակների շշուռջների հետ ղօղանջում է մեր հոգիներում քաղցրաձայն . . .

Մայրերը իրենց երեխաներին գրկած՝ ժպտում են ազատութեան լոյսո՛վ ողողուած։

Անահիտը իւր առաքինութեամբ պարուրւում է հայ կոյսերին . . . որոնք ծունկի եկած աղօթք են մրմնջում Մայր Անահիտին, որ հայոց աշխարհին նոր Վահագնե՛ր տայ . . .

Ազատութեան երկրորդ տարեդարձն է։ Լո՛ւռ . . . Զանգակները ղօղանջում են Մասիսի լանջերին . . . Ազատութեան տարեդարձն է այսօր . . .

Ողջո՛յն Ազաւ Հայաստանին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱՅՈՒՆ Է

Ահա մեր նպատակը. ով ականջ ունի՝ թող լսէ, Խուլերուն հետ գործ չունինք։ Այս է Հայուն նպատակը, և Հայ Յեղափոխութեան նպատակը։

Հայաստանը Հայուն է, և Հայաստանը Հայուն ըլլալու համար էր, որ մեր ցեղին լաւագոյն զաւակները իրենց երակները պարպեցին՝ այդ սրբազան իրաւունքի պաշտպանութեան համար։ Ո՛չ թէ անոր համար, որ թուրքը կամ Ռուսը սուրին ցցեն Հայաստանի կուրծքին.....

Ո՛վ կ'ուրանայ այդ սրբազան իրաւունքը, անիկա հայ է։ Ո՛վ այդ սրբազան իրաւունքին տէր կը կանգնի անիկա՝ միայն հայ է։

Հայաստանի տէրը, միայն ինք՝ Հայն է, եթէ օտարի մը շուքը կ'երեւի այն տեղ, այդ կը նշանակէ թէ Հայաստանը Հայուն չէ...։

Որքան ատեն որ թուրքեր Հայաստանի մէկ մասին տէրն են, Հայաստանի այդ մասին Հայուն չէ. որքան ատեն Ռուսերը Հայաստանի միւս մասին տէրն են՝ Հայաստանի այդ մասն ալ Հայուն չէ։ Եթէ Հայաստանը Հայուն պէտք է այդ շուքերը չքանան մեր հողերէն։

Շատերը չեն հետաքրքրուիր Հայաստանի այն մասով, որ թուրքերու ձեռք է կը նկատեն «կորսուած» ասիկա՝ դասաւիթի՝ հոգեբանութիւն է։ Իսկ շատերն ալ կը խանդավառուին միւս մասով որ Ռուսերու ձեռքն է. այս ալ ստրուկի հոգեբանութիւն է։ Եւ այդպիսիները՝ այդ հողամասը կը նկատեն իրենց սեփականութիւնը, չես գիտեր ինչո՛ւ...։ Եթէ իրեցն է Ռուսերը ի՛նչ գործ ունին հոն։ Երեւի, անոր համար կը կարծեն թէ իրենցն է որով հետեւ հոն քիչ մը հայութիւն կայ. բայց կը մոռնան որ այդ հայութիւնը, այն տեղ, ռահագործման նիւթ է և ո՛չ թէ երկրին տէր։ Այսքան բան եթէ չեն կրնար հասկնալ. կը նշանակէ թէ կոյր են։ Իսկ եթէ կը հասկնան ու կը կեղծեն, կը նշանակէ ոչ հայ են, և ոչ ալ մարդ։

Թուրքերը կողոպտիչներ են, որովհետեւ կ'ուրանան Հայաստան

նի Հայուն ըլլալու իրաւունքը. նոյնքան աւելի կոպտիչ են Ռուսները, որոնք նոյնպէս կ'ուրանան այդ իրաւունքը... Բայց զարմանալի է կարգ ժը թեթեւամիտներու խանգաւառութիւնը և չես գիտեր ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած՝ անոնք կը հպարտանան... Ռուսական շուքը տեսնելով մեր հողերուն վրայ, Երեւի անոր համար, որ Ռուսները կը կոտրեն՝ առանց հետք ձգելու. իսկ Թուրքերը անճարակ գտնուեցան թէեւ կոտորեցին՝ բայց չկըրցան հետքը կորսնցնել... Թուրքերը կոտորեցին մեզ — որովհետեւ «Հայաստանը հայուն իրաւունքն է» կ'ըսէինք. Ռուսներն ալ կոտորեցին մեզ, այդ նոյն տեսակէտին համար, Հիմա ի՞նչ տարբերութիւն կայ Թուրքերուն և Ռուսներուն միջեւ, Երկուքն ալ համահաւասար կապտիչներ են երկուքն ալ ոճրագործ ունենդամիտ եւ տակաւին, կան խառնածին ստրուկներ, դժբախտաբար հայանուն վիժուկներ — որոնք այդ երկուքէն թաւրքը ոճրագործ կը նկատեն, իսկ ռուսը՝ ազատարար... :

Խօսքս հարադատ Հայերուն է։ Լա՛ւ լսեցէք։ Դաշնակցութեան դէմ մղուած պայքարը, ո՛չ թէ Դաշնակցութեան դէմ է, այլ՝ բուն հայութեան։ Դաշնակցութիւնը պատրուակ է։ Պայխաք հայութեան մտայնութեան դէմ է, որ խեղճ հայութիւնը հրաժարեցնեն, «Հայաստանը հայուն է» իրաւունքի տեսակէտէն... Բարեկամե՛ք, երբ ֆէտայիները կը կռուէին այդ իրաւունքին համար, դեռ Դաշնակցութիւնը գոյութիւն չունէր, և Դաշնակցութեան մասին անգամ զաղափար չունէին. Դաշնակցութեան յանցանքը այն է, որ կանգնած է «Հայաստանը հայուն է» տեսակէտին վրայ, ինչ որ հայութեան տեսակէտն է։ Ոչ մէկ վարդապետութեան համար կռուած ենք. կռուած ենք մեզի՛ համար։ Ինչուր վարդապետութիւնները մեզի համար ոչինչ են, — կեղծ ու պատիր։ Մեզի համար իրական վարդապետութիւնը մեր իրաւունքի վարդապետութիւնն է միայն, և մեր իրաւունքի վարդապետութիւնը պա՛րզ է. Հայաստանը Հայուն է։ Ասոր համար կռուած ենք, և ո՛չ թէ անոր համար, որ կարմիր, կամ դեղին խաժամուժները՝ բարեկենդանային խեղկատակութիւն խաղան մեր հողերուն վրայ։ Կռուած ենք, իբրեւ մարդ ապրելու համար, և ո՛չ թէ ստրկանալու, կամ անասնանալու համար։

Ո՛չ ոք թող փորձէ մեզ համոզել ստրկամտութեան կամ ուրիշի հաշտոյն աշխատելու. ո՛չ ոքի սիրահարուած են, եւ ո՛չ մե-

կեն ալ ես չեմք: Մենք մա՛րդ եմք, Հա՛յ եմք եւ Հայ ալ պիտի մնանք, կանգնած այն տէսակէտին՝ որ Հայաստանը Հայուն է, ինչպէս Ֆրանսան՝ Ֆրանսացիներուն, Գերմանիան՝ Գերմանացիներուն. Անգլիան՝ Անգլիացիներուն: Այս իրողութիւնը ո՛չ ոք կրնայ ուրանալ. եւ սակայն՝ Հայաստանը Հայուն է իրականութիւնը՝ Ռուսերն ու Թուրքերը անմարդկայիցօրէն կ'ուրանան:

Հաղար ու հազար տարիներ, մեր ամբողջ պատմութիւնն է թաւառելի Հայաստանի հողերուն վրայ: Ազգ եւ պետութիւն ենք եղեր: Մշակոյթ և քաղաքակրթութիւն ենք ունեցեր: Շիներ ու ստեղծագործե՛ր ենք: Մեր արիւնով ու քրտինքով չաղուած են այդ հողերը: Անհամար սերունդներու աճիւններն են խառնուած այդ հողերուն, երբ ո՛չ Թուրք կար եւ ո՛չ ալ Ռուս: Իսկ այսօր պիղծ բերաններ կան, որ կը յանդգնին ըսելու. «չնորհակա՛լ ենք Ռուսերուն, որ մեզի հայրենիք տուին»:

Հայաստանը Հայուն է. և մենք՝ Հայ ենք: Ահա՛ մեր նպատակը: Ոչ ուրացումներ, ո՛չ վայրահաջութիւններ, և ո՛չ ալ բիրտ ոյժը կրնան մեզ շեղեցնել մեր հիմնական նպատակէն:

ԿՈՉ

Մեր խօսքը կ'ուղղենք արեւելքի բոլոր այն հայ երիտասարդներուն և երիտասարդուհիներուն, որոնք կը հաւատան ժողովուրդի լուսաւոր ապագային:

Իրողութիւն է, որ ներկայիս մեր աշխարհը փառափառ և զաւրափառաբանական երկու թարբեր ճակատներու բաժնուած է. — ժողովրդավար և մենաօրական:

Նրկութի բաժնուած է ճառ և հայ կեանքը:

Դաւանակցութիւնը, որ իր մէջ կը խառնէ ցեղի դարաւոր ոգին կը ձգտի ապահովել իր ժողովուրդին ազատ ապրելու իրաւունքը:

Մեր խօսքը կը բխի հաստատ համոզումէ:

Այդ համոզումը մեզի համար դարձած է ազգային ուխտ:

Նախ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԸ

Էր ու կը մնայ առաւելաբար **ՌԳՆԿԱՆ** արժէք:

Էր ու կը մնայ ազերու շեղազոյցներէն ու արժանաւորներէն

Շեղ և արժանաւոր իր անցեալով, իր մշակոյթով և իր ցեղային խառնուածքով:

Ուստի՝ մեր ժողովուրդի **ՍԶԱՏ** և **ԱՆԿԱՇԿԱՆԴ** ապրելու տենչը անժխտելի իրաւունք մըն է:

յետոյ՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Իր կարգիդ հայրենիքը **ՌԳՆԿԱՆ** կառայց է, որ հայ ժողովուրդին կու տայ իւրայատուկ դրօժ:

Մեր ժողովուրդի արի նկարագիրը, հոգեկան բարձր բռնիչը որքան ցեղային առանձնայատկութիւն է, նոյնքան մեր հողէն է որ կուզայ:

Ուրեմն **ՄԻՍՅԵԱԼ** և **ԱՆԿԱՆ** **ՀԱՅԱՍՏԱՆ**ի մեր հաւատամքը աւելի քան արդար է:

Ապա՝ ՄԱՐԴ ԱՆՀԱՏԸ

ԱՊՐԵԼՈՒ համար — բառը կ'առնենք իր ազնուագոյն իմաստով — մարդ անհատին անհրաժեշտ է **ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ**:

Ազատութիւն՝ իր բմբռնումներուն մէջ:

Ազատութիւն՝ իր արտայայտութիւններուն մէջ:

Ազատութիւն՝ իր հուսափին մէջ:

Ուստի՝ հայրենի հողին վրայ մէկ ու ամբողջական **ՍԶԱՏ** հայտութիւն ունենալու մեր իղձը աւելի քան արդար է:

*
* *

Արիւնով կերտուած **ԱՆՅԵԱԼ** մը և լուսաւոր **ԱՊԱԳԱՅ** մը ունինք:

Այս հաստատ համոզումով, հա՛յ երիտասարդութիւն փախնք մեր մեծ կազմակերպութեան՝ **Հ. Յ. Դաւանակցութեան** հետ:

Ը Ն Կ Ե Ր

Ընկեր՝, գիտակից քու պարտականութիւններուդ, սորվէ՛, սորվեցո՛ւր, ճանչցի՛ր և ճանչցուր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւնն ու գործունէութիւնը մեր հայրենի, քը հայ ժողովուրդը և իր հարուստ մշակոյթը, դառնալու համար արժանի հետեւորդը Մամիկոնեաններու, Անդրանիկներու, Քրիստափորներու աննման փաղանգին:

Նոր սերունդի իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր է մէկ նոր բաժանորդ գտնել, Յեղափոխական Ալպոմի:

Ա Ձ Դ

Կը խնդրենք մեր յարգելի բաժանորդներէն, բարեկամներէն, միւլթիւններէն և թերթերէն, եթէ ունին յեղափողականներու անտիպ նկարներ և կենսագրութիւններ, թող բարի ըլլան ուղղարկելու խմբագրութեանս:

Հասցէ

Peintre AVO Alep - Syrie

ԽՍԲԱՊԵՏ ՄՈՒՇԵՂ

(ՄՈՒՇԵՂ, ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ - 1887 - 1936)

ԽՄԲԱՊԵՏ ՄՈՒՇԵՂ
(ՄՈՒՇԵՂ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ)

ԽՄԲԱՊԵՏ ՄՈՒՇԵՂ

(ՄՈՒՇԵՂ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ)

Սիրելի՛ Մուշեղ,

Գաղսնադրում ուխտի մըբերումովն է արդեօք թէ Հայու անողորմ նախագահի անըմբռնելի փայլին հետեւանովն է որ ժամանակէ մը ի վեր Հ. Յ. Դաւնակ-ցութեան ռանվիրաները զոյգ զոյգ կը դիմեն դէպի յաւիտենութիւն.— Համօ Օհանջանեան եւ Նիկոլ Աղբալեան ասանքնից օրումն անջրպետումով մը իրարու հետեւեցան, Ռուբէն Տէր-Մինասեան եւ Լեւոն Շանթ զրեթէ ձեռք ձեռքի մեկնեցան այս աշխարհէն. եւ անա դուռ ինքը, Մուշեղ, որ միշտ կազմ ու պատրաստ, Դրոյի մեկնումէն հազիւ ասանքելու օր անց, կը փութաս պատասխանելու հրամանատարի մարտահրաւերին: Մեր նախագահի՞րն ալ ուրեմն, իր սեւ ջարդը կատարելու համար, սկսաւ ներհնչուիլ ապրիլեան կարմիր ջարդի մեթոսներէն:

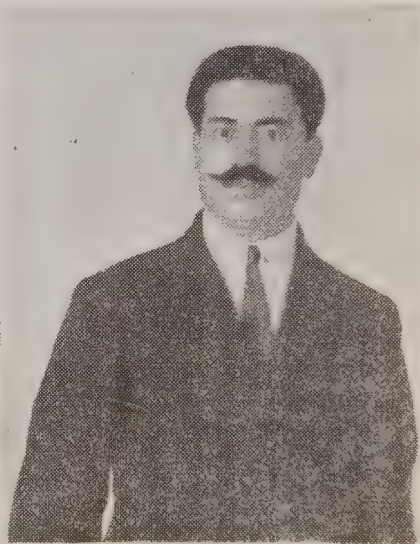
«Մունջ առիւծ» կը կոչէին ընկերները:

Իսկապէս, սակաւախօս տղայ մըն էր սարաբախս ժեսային: Կարն պատասխաններ կուտար, երբ հարցումներ ուղղէիր: Եւ երեսդ կը նայէր ժպտազին միշտ համես եւ մեղմաբարոյ:

Պատանի հասակէն, Սասունցի Մուշեղը զինուորագրուեցաւ սրբազան ուխտին: Տուաւ իր երիտասարդութիւնը, իր կեանքը ամէն օր նկատեց մահուան նժարին մէջ, երբեք չմտածեց իր անձին մասին և եղաւ հոն ուր հայոց ազատութեան կոչը կը հնչէր:

Մշոյ Ս. Կարապետի լուսեղէն շնորհքով օծուէն, ան զիտեցաւ իր կեանքը նուիրել մեր ժողովուրդին, առանց հատուցման սպասելու:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յանձին Սասունցի Մուշեղին, ունեցաւ իր խիզախ ֆէտային, միշտ պատրաստ օր մը տալու իր կիսմարտիկներուն մէջ, օր մը Անտոքի և Ծովասարի բարձունքներուն վրայ, ուրիշ օր մը Սարտարապատի ճակատամարտին մէջ,

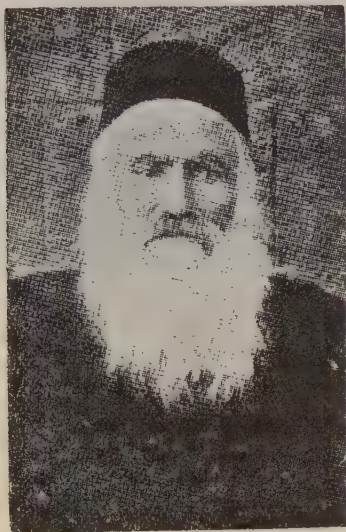

ԽՄԲԱՊԵՏ ՄՈՒՇԵՂ

տպո, Սիւնեաց տշխարհին մէջ, միշտ թշնամիին դիմաց միշտ մաքրուած Հայաստան մը կերտելու մտասեւեռումով:

Մուշեղ Աւետիսեան մանկութեան և պատանեկութեան օրերէն աչքը կը բռնար Սոսունի գոյամարտին մէջ, կը ճեծնար արիւնտլի հերոսութեան ժամանակաշրջանին և հոռակ կը նետէր մահը արհամարհող տնվեհներ մարտիկներու կողքին: Ճակատագիրը որոշուած էր այս պատանիին, որ մանկութեան առաջին օրերուն կը ստիպուէր ապաստանիլ Մուշի Ս. Կարապետի վանքը և հոն կը ստանար իր ուսումը:

Ծնած էր 1887ին Սասնոյ կեանք գաւառի Արսըք գիւղին մէջ: Բանի մը տարեկան էր երբ կորսնցուց իր հայրը: Հօրեղբայրները չկրցան գիմանալ քիւրտ ցեղապետներու ձեռքին, լքեցին հայրենի կալուածները և փոխադրուեցան Տիարպէթրի գաշտը: Կալուածները գրաւուեցան քիւրտերու կողմէ: Փոքրիկ

Վարդան Վարդապետ

Մուշեղը յանձնուեցաւ Վարդան վարդապետի խնամքին, Ս. Կարապետի հովանիին տակ:

Մուշեղ չու՛նէր և ժառանգաւորաց դպրոցին մէջ կ'առաջանար մինչեւ սարկաւազութիւն: Որպէս տնվախ պատանի՝ շատ յաճախ կ'ընկերանար Ս. Կարապետի վանքի նուիրակներուն, Տարօնի աշխարհը պտտելու, եկեղեցիներու մէջ երգելու և իրեն յանձնուած նամակները տեղ հասցընելու:

1905-1907ի դաժան տարիներուն Մուշեղ ամենէն վը-

տահելի սուրհանդակն էր՝ պաշտպանուած վանքի իր տարազին մէջ: 1907ին կասկածելի կը դառնայ և կը հետապնդուի ոտիկանութեան կողմէ: Դուրան-Բարձրութեանդակի Կ. Կոմիտէն զայն գաղտնի ճանապարհով Կովկաս կը ղրկէ, ձերբակալութենէ ազատելու համար:

1908ին, Սահմանադրութեան ազատութենէն օգտուելով կը

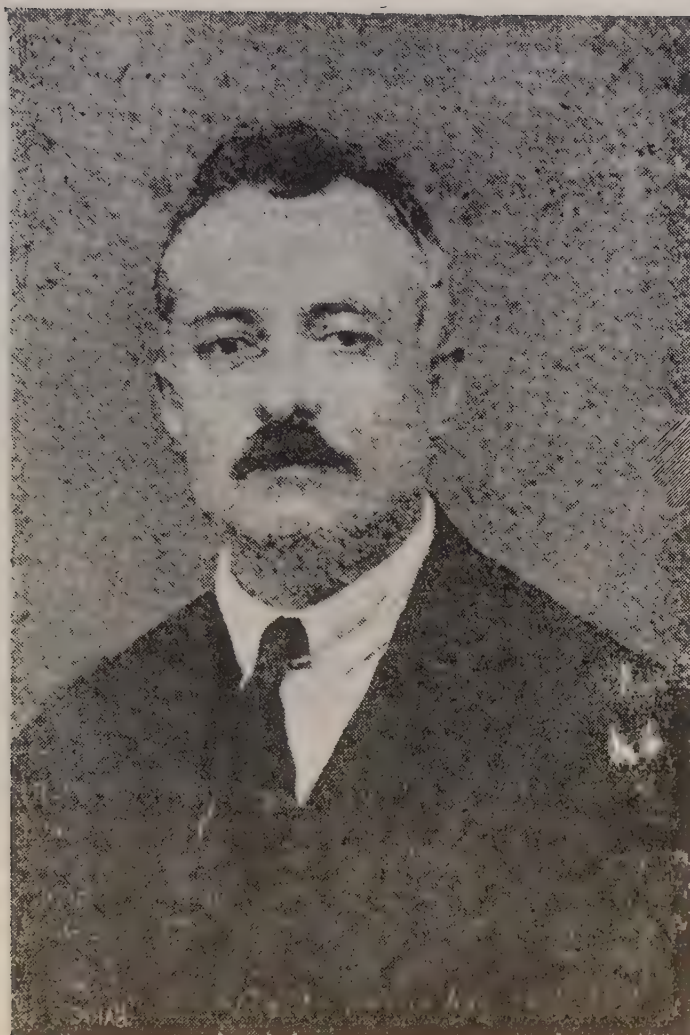
վերադառնալ Մուշ և կը գործակցի Ռուբէնին: Այդ թուականներէն կը սկսի Մուշեղի բնական գործունէութիւնը: Գործիչ կը նշանակուի իրանքի, իտալիի և ֆարսիին: Խանդավառութեան ազդ. օրերուն Մուշեղ կը վերակազմէ յիշեալ շրջանները և մարտական խումբեր կը ստեղծէ ամէն տեղ:

Իհանաքի շրջանին մէջ կը բանակցի քիւրտ ցեղապետ Քէտո Սնւլէյման աղային հետ և կ'ուզէ խաղաղ հասնապարհով կարգադրել գրաւուած կալուածներու խնդիրը: Երբ կը տեսնէ թէ խօսքը անանց ուժի ցուցադրութեան արժէք չունի, իր զինուած խումբով կը մտնէ Արսըք գիւղը, դուրս կը քշէ բոլոր քիւրտերը որ տէր դարձած էին գիւղին և կը հաստատուի իր հայրենական տունը: Հետզհետէ փախած և կալուածներէն զրկուած հայերը կը վերադառնան և հայկ. գիւղը կը վերաշինուի:

1909ին երբ Ռուսերն կը մեկնէին արտասահման և Տարօնի մէջ կը գործէ Գարմէն, Մուշեղ կը գործակցի անոր և կը շարունակէ կազմակերպական աշխատանքը մինչև Ս. Զաւարեանի մուտքը Տարօն: Ս. Զաւարեանի և Տօքթ. Զաւրիեւի Գործունէութեան շրջանին Մուշեղ ամբողջովին կը տրամագրուի անոնց և որպէս ազատ գործիչ կը շրջի Սասունի գանազան գաւառները:

Ծրջանները զինելու համար կը ճամբորդէ զէպի Տիար-
պէքիւր և Ուրֆա, Կապ կը ստեղծէ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանին
հետ և անոր օժանդակութեամբ զէնք և ռազմաթիւրք կը
փոխադրէ զէպի Տարօն:

1912ին, Ս. Զաւարեանի առաջարկութեամբ Պոլսէն կ'երթայի Մուշ, Դուբաւն-բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէին օժանդակելու։ Այս ընդարձակ շրջանին մէջ կը հանգիպէի Կորիւնին, Վարդան վարդապետին, Մշեցի Մճոյին, որոնք Կ. Կոմիտէի տիւներն էին։ Շրջանին մէջ ազատ գործիչներ էին Մաթէոսը (Պուլանուխի շրջան), Առաքելը (Վարդոյի շրջան), բայց իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին երկու երիտասարդ ֆէտայիներ, Սասունցի Մուշեղը և Սասունցի Մանուկը։ Այս երկու գործիչները կարծես թէ տուն ու տեղ չունէին։ Անոնք Դաշնակցութեան մարտական ուժը կը ներկայացնէին, որպէս զինուոր։ Դաշնակցութեան գաղափարները կը տարածէին, որպէս գործիչ և կազմակերպող, անոնք նաև սիրելի դատաւորներն էին ժողովուրդին, որ սովոր էր իր բոլոր ցաւերուն համար դիմել Դաշնակցութեան ֆէտայիին, վստահ որ արդար վճիռ մը պիտի ստանայ։

Ռուբեն Տէր Մինասեան

Սասունցի Մուշեղ ընդհանրապէս Սասունի գաւառները (Խեանք և Խուլբ, Տալուորիկ և Ֆարդին) կը պտըտէր և իր գործունէութեան համար կը զեկուցէր Կ. Կոմիտէին: Իսկ Մասնակը Մշոյ դաշտին սիրելին էր:

Այս երկու գործիչ—ընկերները անբաժան մնացին և հետագային շատ աւելի մեծ գերեր խաղցան երկրի մաքրագործման աշխատանքին մէջ:

1913ի աշնան Ռուբէն կը վերադառնար Մուշ, որպէս գործիչ և կրթական տեսուչ: Սասունցի Մուշեղ կը դառնար անոր աջ բազուկը և կը լծուէր ինքնապաշտպանութեան աշխատանքին:

Փոթորիկը չուտ պայթեցաւ: 1914ի պատերազմը հայութիւնը կը մատնէր ծանր վտանգի մը, իսկ 1915ին կը վերածուէր Ապրիլեան եղեռնին:

Սասունը, հին յեղափոխութեան աւանդութեամբ, 1915ի Յունուարէն սկսած ապստամբ գիրք մը կը բռնէր, երբ կը տեսնէր թէ զինուորագրուած հայերը ճանապարհներուն վրայ կը սպաննուին: Մարտ և Ապրիլ ամիսներուն Սասունը արդէն պաշարուած էր թրքական բանակներուն և քրտական խուժաններու կողմէ: Առաջին կռիւները կը պայթէին Խուլբ, Խեանք և Տալուորիկի շրջաններուն դէմ: Սասունցի Մուշեղը հարաւային այս ճակատներու պատասխանատու հրամանատարն էր:

Սասունի հերոսամարտը, որ հինգ ամիսէն աւելի տեւեց, կեանքի և մահուան արիւնալի գոյամարտ մըն էր: Բազմաթիւ հին ֆէտայի զեկավարներուն հետ Սասունցի Մուշեղը վարեց Տալուորիկի և Խեանքի ուժերը և կրցաւ զիմանալ միչև Յուլիս 15ը, երբ Անտոքի ճակատամարտը կը սկսէր: Արիւնալի կռիւներէն յետոյ, Մուշեղ զինական ուժերը կը քաշէր Գիրին անկէ ալ Անտոք:

Անտոքի եւ Սասունի հերոսամարտերը բազմաթիւ էջեր կը գրաւեն Դաշնակցութեան և Տարօնի պատմութեան էջերուն մէջ: Սասունցի Մուշեղը հերոսական աննման զէմք մըն է քաջամարտիկներու այդ փայլուն շարքին մէջ:

Սասունի բարձունքներուն բայ ամբողջ ժողովուրդ մը ոտքի կանգնած էր և ամէն օր հերոսական նահատակութեամբ իր գոյութիւնը կը պահէր և կը սպասէր օգնութեան, որ շատ ուշագաւ:

Սասունը պարտուեցաւ, չառ անդին հերոսներ ինկան. ոմանք ալ վերապրեցան:

Սասունցի Մուշեղը և Մանուկը իրենց քանի մը ընկերներով Ռուբէնի և Վ. Փափաղեանի հետ կրցան անցնիլ Կովկոս:

1916ի գարնան Մուշը և Պիթլիզը կը գրաւուէին ռուսական և հայ կամաւորական բանակներու կողմէ:

Մուշեղ որ Կովկաս հասնելէն անմիջապէս յետոյ անցած էր Ամերիկա, հազիւ չորս ամիս կը մնար հոն և կը վերադառնար Խոսու, Վարդօ և Քղի և կը լծուէր մարտական աշխատանքներուն:

Էրզրումի, Վասպուրականի և Տարօնի գրաւումը լայն

1215 Սեպտեմբերին Ռուբէն եւ Կոմս իրենց ընկերներուն հետ մանազկէտք անցած միջոցին:

1. Ռուբէն 2. Կոմս 3. Փեքարա Մանուկ 4. Տիգրան Գանառնեան 5. Դաւենակց. Ակումբի Պողոս 6. Փեքարա Ախօն 7. Զափարեան 8. Թրեական սպա Միսակ 9. Սասունցի Մուշեղ 10. Քեռի Թաքօ:

գործունէութեան ասպարէզ կը բանար երկրին ծանօթ գործիչներուն համար:

Հայկական բեկորներու հաւաքումը և պահպանումը, թշնամի տարրերէն երկրի մաքրագործումը, ժողովրդական վաշտերու կողմակերպումը կլանող գործեր էին, որոնց կը լծուէր Սասունցի Մուշեղը բազմաթիւ այլ ղեկավարներու հետ միասին:

1917ին, երբ հայ կամաւորական բանակները լուծուած և հաշուեյարդարի ենթարկուած էին, երկրի մէջ կը ստեղծուէին ժողովրդական վաշտեր, որոնք նոյն գերը կը կատարէին, ինչ որ կամաւորական գունդերը:

Այդ ժամանակ Տարօնի գանդան շրջաններուն մէջ վարչական և մարտական լայն աշխատանքի մը լծուած էին Սասուն-

Մուշ Քաղաք

նի, Մուշի, Խնուսի, Պուլունուխ Մալազկերտի գործիչներն ու հին ֆէտայիները, ոչ միայն երկիրը վերաշինելու և վերապրողները պահպանելու համար, այլև մարտական պատկառելի ուժ մը դառնալու, վճռական գործեր կատարելու համար:

Սասունցի Մուշեղը այդ մարտական ուժերուն ղեկավարներէն մէկն էր և փայլուն կերպով կը կատարէր այն պարնականաւթիւնները, որ կը վիճակուէին իրեն:

1917ի վերջերը Խնուսի մէջ կը կազմակերպուէր Խնուսի գունդը և Մուշեղը կը նշանակուէր հրամանատար այդ նորակազմ գունդին: Մշոյ գաշտին մէջ կը գործէր Սասունի գունդը Մանուկի, Զօլոյի, Մօրուք Կարոյի և Ղազարի ղեկավարութեամբ:

Փետրուար 18ի դեկավարներեն՝ Մօրուֆ Կարօ, Զոլօ, Խմբ. Մուսեղ
Նկարուած՝ 1924իև Տեհե Աղան (Յունաստան)

Սյս երկու գունդերէն զատ կային Խնուսի Զիաւոր խումբը Ար-
րոյի, Փիլոսի և Սիմոնի զեկավարութեամբ, և Մալազկերտ —
Պուլանուսի մարտական խումբերը:

Սյս բոլոր մարտական ուժերը մէկ ընդհանուր համակար-
գութեան տակ առնուած՝ Տարօնի մարտական բազուկը կը ներ-
կայացնէին:

Սասունցի Մուշեղ կրցաւ զինուորական կորգապահութիւն
ստեղծել իր գունդին մէջ և դիմադրել թրքական յառաջխա-
ղացքին: Էրզրումէն, Մուշէն և Մալազկերտէն հայ ժողովուրդը
վռուելով նահանջեց մինչև Արարատեան աշխարհը, Փետրուար

Մարտ և Ապրիլ ամիսներուն: Շնորհիւ այս մարտական ուժերուն ժողովուրդը կրցաւ անվտանգ անցնիլ երկու ամիս տեւող այս նահանջի ընթացքին:

1918ի Ապրիլին, երբ Տարօնի գինուած ժողովուրդը Մասիսի բարձրունքներէն վար կ'իջնէր գէպի Արարատեան գաշտը, արդէն ցեղապետական բանակ մըն էր, որ իր գինու զօրութեամբ տեղ կը գրաւէր և կ'ապրէր: Սարտարապատի ճակատամարտէն քսան օր առաջ Սասունի և Տարօնի ժողովուրդը լեռնային տեղ մը բնակուելու որոշումը կայացուց և Սարտարապատէն հազար գինուած մարտիկներու յառաջապահութեամբ բարձրացաւ գէպի Արագածի լանջերը որոնք միայն այլազգի թշնամիներով բռնուած էին: Երկու — երեք օրուան կռիւներու շնորհիւ Արագածը մաքրուեցաւ և քառասուն գիւղեր հայ տեղաշարժուող ժողովուրդով բնակուեցան:

Այս Հայաստանաշէն գարծողութեանց գլխաւոր վարիչներէն մէկն ալ Սասունցի Մուշեղն էր:

Սարտարապատի և Բաշ — Արարանի ճակատամարտներուն իրենց մասնակցութիւնը բերելէն յետոյ, Տարօնի մարտական ուժերը Սասունցի Մանուկի և Մուշեղի ղեկավարութեամբ կ'անցնէին Լեռնահայաստան և Զանգեզուրի Ազգ. Խորհուրդի բանակը կը դառնային: Այս շրջաններու մաքրագործումը ընդարձակ պատմութիւն մըն է: Այնքանը կրնանք ըսել որ Զանգեզուրի շրջանը կ'ապոհովուէր թշնամիներէն և աստիճանաբար կը հայանար:

Հայաստանի համար ճակատագրական գործ մըն էր Երեւանի և Լեռնահայաստանի միջև ինկած թաթարական տարածութեան խնդիրը: Թաթարները ապստամբ էին և բոլոր ճանապարհները կտրած էին: 1818ի Աշնան Սասունցի Մուշեղի, Մանուկի, Ղազարի և հին ֆէտայիներու համախումբ գրոհով այս ընդարձակ շրջանը թշնամի տարրերէն կը մաքրուէր և Տարօնի ժողովուրդը տեղ կը ճարէր իրեն բնակուելու և ապրելու:

Սասունցի Մուշեղը միշտ մնաց գինուած ժողովուրդին գլուխը և իր գործակիցներուն հետ վարեց այդ ժողովուրդը շատ զժուարին պայմաններու մէջ,

Սասունցի Մուշեղ Հայաստանի պետական կեանքին մէջ միշտ մնաց գինուորական: Նշանակուեցաւ Սահմանապահ ոստի-

խորհրդերուն միջևե ինկած այս սեպը վերցնելով:

1919ին Մուշեղի և Մանուկի ղեկավարութեամբ Տարօնի ժողովուրդը փոխադրեցին Արագածի շրջանը և տեղաւորեցին այն գիւղերուն մէջ. զոր 1918 Ապրիլին մաքրագործած էին:

1920ին, Մայիսեան համայնավար ապստամբութիւնը զսպելէ վերջ, Սասունցի Մուշեղը Շիրակի նահանգի սահմանապահ ստիկանութեան պետի պաշտօնը ստանձնեց և վարեց մեծ կորովով:

1920 Սեպտեմբեր 25ին երբ Հայաստան թուրքիոյ հետ պատերազմի բռնուեցաւ, Սասունցի Մուշեղ իր ոստիկանական վաշտերը, հինգ հարիւր հոգի, պատերազմի նետեց և կռուեցաւ մինչև Ալեքսանդրապոլի անկումը:

1921ին, Փետրուարեան ապստամբութեան ընթացքին, Տարօնի գինեալ ուժերը երեք զօրասիւններով արշաւեցին դէպի Աշտարակ և էջմիածին: Սասունցի Մուշեղ կեդրոնի զօրասիւնի հրամանատարն էր և առաջինը եղաւ որ Չեկան գրաւեց և հինգ հարիւր բանտարկեալները ազատեց Չեկայի զնտաններէն:

Բազմաթիւ մարտական արարքներ կարելի է թուել Սասունցի Մուշեղի կեանքէն: Սակայն ամբողջական պատմութիւն մը չէ որ մենք կը գրենք ներկայ հանդիսաւոր պարագային: Ինչ որ կարելի է շեշտել և ընդգծել, մարտական այս նկարագիրն է որ յայտ բերու այս անձնուէր ֆետային իր ամբողջ կեանքի ընթացքին: Սասունցի Մուշեղը քաջ էր, անվեհեր կռուող և յանդուգն: Կռիւներէն վերջ մեղմ, բարի և անձնուէր ընկեր մըն էր, ժողովրդական գործիչ մը, սիրելի բոլոր անոնց, որ ճանչցած էին զինք:

Այսօր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Հայաստանէն հեռու այս ափերու վրայ կը թաղէ ֆետայական սերունդի շքեղ դէմքերէն մէկը: Երկու օր առաջ Պոսթոնի մէջ կը թաղուէր Արարատեան աշխարհի առասպելական հերոսը, աննման Դրոն: Այսօր հոս կը թաղենք Տարօնի աշխարհի քաջամարտիկ ֆետային: որ խմբապետ Մուշեղն եղաւ: Թիզ մը հող, քար մը չկայ Հայաստանի մէջ, որուն ազատութեան համար կռուած չըլլան անոնք:

Սասնոյ ֆետայիներէն՝ անվեհեր ռազմիկ խմբապետ Մուշեղի յուշարկաւորութիւնն ու թաղումը տեղի ունեցաւ Երեքշարթի 19 Մարտ 1956ին կէսօրէ ետք Ս. Նշան Մայր եկեղեցիին մէջ: Կաթողիկոսական տեղապահ Բարձր. Տ. Խորէն եպիկ. Բաբոյեան, որ կը նախագահէր յուշարկաւորութեան կարգին, խօ-

տեղաւ հոգեւունչ դամբանական մը, չհշտելով:

Տառապանքներուն ամէնէն դժոխայինը կրեցիք դուն և զէնքի ևղբայրներդ. բայց գոնէ մէկ քանիննրդ վայելքներուն

Նստողը՝ Խմբապետ Մուսեղ, աջ կողմը գաւազանով
Միհրան Փափազեան

ամէնէն դրախտայինը ըմբոշխնեցիք երբ առողջ ու պայծառ աչքերով տեսաք նորածին ազատութիւնը իր խանձարուքին մէջ: Օհ, ապահով եմ, Մուշեղ, որ դուն այս րոպէին իսկ, Սիմէոն ծերունին ջերմեռանդութեամբը, աղերսեցիր «Արդ արձակեալ զծառայս քոյ Տէ՛ր, զի տեսին աչք իմ փրկութիւն Հայրենեաց իմոց»:

Բայց նորադատ Հայրենեաց անդաստանին մէջ ցանքը դեռ անմաքուր էր ու դուն էիր, Մուշեղ որ ուխտակիցներուդ հետ

դաշտ իջար օտարամուտ որոմը արմատախիլ ըրիլ ու թոյլ տուի որ հայրենաբոյս ցորենը ազատօրէն աճի հոն:

Այսպէս ալ, սիրելի՛ Մուշեղ, ուրացումի ինչ պատնէշներով ալ ծածկել ուզեն ձեր ազամանդէ վաստակը ու նախատինքի ինչ հեղեղներով ալ ողողել ուզեն ձեր լուսեղէն յիշատակը, «պիտի չյաջողին, դարերն ու սարերը որքան ալ կուտակուին ազամանդին վրայ, միայն կը ծառային պատուական քարը աւելի սեղմելու անոր պարունակած լոյսը աւելի խտացնելու, որպէսզի երբ որ օր մը երեւան ելլէ, ամբողջ հայ ազգը ողողէ իր լոյսովը:

Այսօր Ստանոյ մարտիկները ողջ չեն, որ քեզ ճամբու դնեն հրացանի որոտներով, քեզի ճամբէն դէպի երկինք: Բայց կը կարծեմ թէ դուն ալ Սերոբի, Գէորգ Չալուշի, Քեռի Մակարին պէս կրնաս չարութիւններդ սրբել և մտնել արքայութիւն: Մենք ալ շուտով այդ ճամբան կը բռնենք. բայց չմոռնաս մեր բարեւները տանելու մեր սուրբերուն:

Երթաս բարով...:

*
* *

Սասունցի Մուշեղը անձնուրաց Ֆիտայի մըն էր, գնդակին դէմ աչք չթարթող հերօս մը և բոլոր կռիւներու մէջ առիւծի պէս խոյացող Դաշնակցական մարտիկ մը:

Արտասահման անցնելէ ետք, ողբացեալ Ֆիտային քանի մը տարի մնաց Աթէնք և փոխադրութեան գործերով կը զբաղէր: Հոն ալ ամուսնացաւ: Յետոյ փոխադրուեցաւ Պէյրութ, ուր ծրարութիւններով կը զբաղէր: Երկար ատենէ ի վեր կը տառապէր անողորմ հիւանդութենէ մը:

Յիշքի մէջ, Փետրուար 18ի տարեդարձին առթիւ կազմակերպած էինք՝ մեծ հանգէս բանախօսութիւն մը: Խնդրեցինք, որ ինքը ըլլայ օրուան բանախօսը: Ընկեր Մուշեղ մերժեց՝ ըսելով. «Գրիգոր բալաս, արդէն խօսելու շնորհ չունիմ: Մանաւանդ պիտի չկարենամ խօսիլ փետրուարեան ապստամբութեան մասին: Հանգիստ ձգեցէք զիս: Ուժեղէս վեր է: Մտաւորական ընկերոջ մը տուէք այդ պարտականութիւնը»:

Մեր պնդումներուն վրայ տեղի տուաւ և խօսեցաւ Ֆիքսի
 Էկեղեցիին մէջ: Բանախօսութեան ընթացքին, իսկապէս յուզ-
 ուեցաւ: Մանաւանդ երբ խօսեցաւ իր զէնքի ընկերոջ՝ անմոռա-
 նալի Համազասպի կացի-
 նահարման մասին:

ՀԱՄԱԶԱՍՊ

Գ. ԳՈՒՆԴԻ հրամանատար
 կացիմահարուած ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՆՏԻՆ մէջ
 պալլեւիկներու ձեռով:

Հանդէսէն վերջ, խումբ
 մը ընկերներ ճաշի տա-
 րինք զինք: Ընկեր Մու-
 չեղ հոն պոռթկաց և մա-
 նուկի մը պէս սկսաւ ար-
 տասուել: համայնավար
 հրէշներու կողմէ խողխող-
 ւած իր զէնքի ընկերնե-
 րուն համար:

Ասիկա եղաւ ընկ. Մու-
 չեղի առաջին և վերջին
 բանախօսութիւնը Յու-
 նաստանի մէջ: Յետոյ
 մեկնեցաւ Լիբանան: Մեկ-
 նած օրը ըսաւ հայրական
 շնչով, «Հաւատարիմ
 մնացէք Դաշնակցութեան
 և բարձր բռնեցէք անոր
 դրօշակը»:

ԳԵՈՐԳ ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

(ԸՆԾԱՅՐ)

Գեորգ վարդապետ ծնած է Ուրճա մօտաւորապէս 1870 թուականին: Բուն անունը Ասլան է. իր հայրը կը կոչուէր՝ Նալպան Շրխենց Գեորգ:

Փոքր տարիքին ուսերուն լաթի կտորներ կը նետէր, բուդփէ շինուած վեղար կ'անցներ գլուխը եւ պատահանք խոբանի վերածելով՝ պատարագի կը սկսէր: Միեւնոյն ասին դպրոցէն տուն կը դառնար ձեռքը կամ գլուխը վիթաւորուած ու այս կերպով ապացոյցը կուտար իր կուռազանութեան. Հայրը միշտ կ'ըսէ եղբ. որ «այս տղուն մեջ հրեշտակ ու սասանայ միասին կ'ապրին»:

Երբ պատանեկան տարիքը կը քեւակոխէ Ասլան, փափաք կը լայսնէ երուսաղեմ երթալ՝ վարդապետ ըլլալու համար: Ասլանին ո-

րոշումը լուրջ եւ սակայն:

Ասյան կը բռնէ Հայեպի ճամբան: Հայեպի մեջ տն անբայս պատահա-
ռով կը բանտարկուի. սակայն բանտը ծակելով կը յաջողի փախչիլ
եւ հասնիլ Մեռուսադեմ:

Զիւնիքն սարին (1911) Ասյան Ուրձա եկաւ իբրեւ Գեորգ վ.
Նալպանեան, մնաց ամիս մը ու ապա կրկին մեկնեցաւ Հայասա-
նի կողմերը:

Թադեի վանքը, ինչպէս գիտենք, երկիր ռազմամբերէ եւ մարդ
փոխադրող ամենախոշոր խողովակն էր, խոյից վանք ռազմամբերէ
միջոց փոխադրել ենք մեր միջոցներով, այսինքն մեր զինասար իրմ-
բերով, կամ վանքի սնունդներով՝ *Վանքի ապրանքներ* անուան
սակ: Ուստի պէտք էր զայն օժտել սեփական ճեշտութեամբ ու վստա-
հելի վանահօր մը միջոցաւ փոխարկել զաղտնի աշխատանքները:

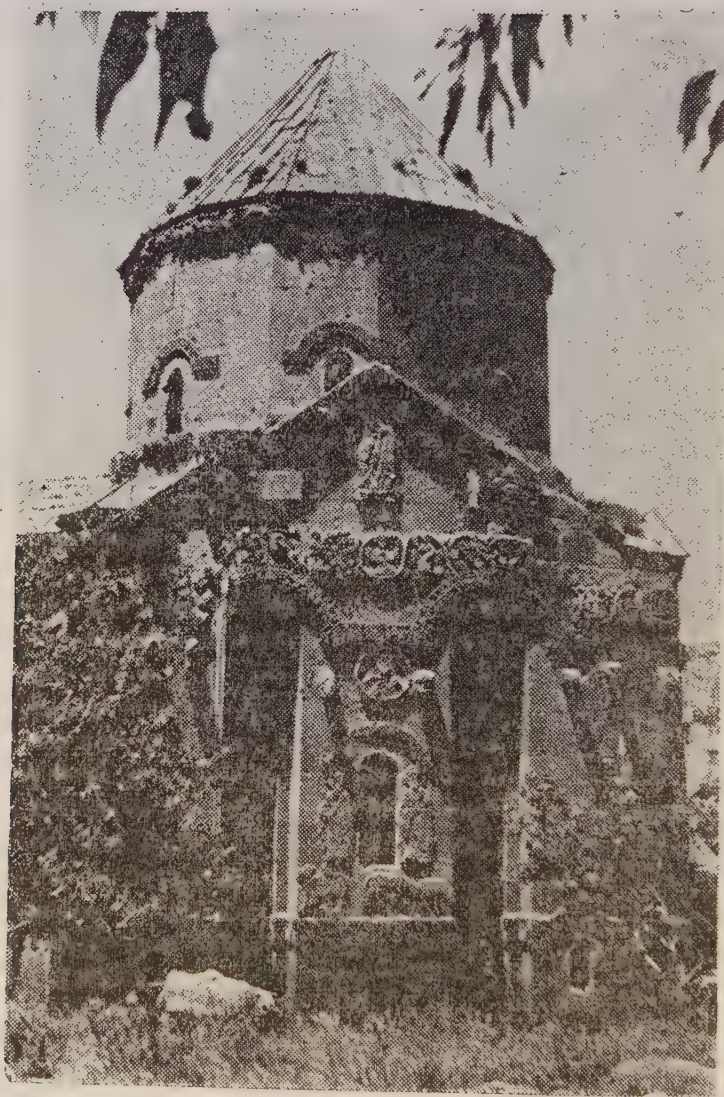
Այս մասին դիմուեցաւ Խրիմեան Կաթողիկոսին, որ շատ լաւ
հասկնալով նպատակը, այդ օրերուն հեռուէն եկած նորեկ վարդա-
պետ մը դրկեց հոն: Այդ վարդապետը Գեորգ վարդապետ Նալպանե-
անն էր, որ մեր յեղափոխութեան պատմութեան մեջ ծանօթ է
«ԸՆԾԱՅԻՐ» ծածկանունով:

Վանքում այն ժամանակ շատ սենեակներ չկային: Մնացեր էին
միայն քառակիւր երկու խուցեր, մեկի մեջ նստում էր վանահայր
Գեորգ վարդապետ Նալպանեան իսկ միւսում կուսակցութեան
ներկայացուցիչը:

Ուրձացի այդ համեստ վանականը կը լծուի հերքիւլեան աշխա-
տանքի եւ չեղածէն կը ստեղծէ սանելի դրութիւն մը: Անշուշտ Դաւ-
նակցութիւնն ալ, որոշ չափով կ'օժանդակէ նիւթապէս: Մեծ դրժ-
ուարութեամբ կը յաջողի վերաշինել քանդուած հին ջրաղացը, որոշ
եկամուտ մը ապահովելով վանքին: Վաղուց ի վեր դատարկուած
ախոռը նորէն կը լեցուի կրան կովերով, ոչխարի փոքր հօտով,
եղներով: Քանի մը մարդավարի սենեակներ ալ կը շինէ, քեւ ոչ
ամբողջովին լրացած վանք գիւղի մանուկներու համար, որպէս դպրոց:

Վարդապետը վանք գալէն առաջ կը վարէր Սղեղի առաջնոր-
դական փոխանորդութիւնը:

Յեղափոխականները անոր մեկնելէն առաջ բացատրած էին, քե
ուր պիտի երբայ եւ ինչ նպատակով պիտի ստանձնէ վանքին տնտե-
սութիւնը: Ըսած էին քե վանքը աշխարհէն կտրուած, ամայի լեռներու
մեջ փակուելով շրջապատուած վայր մըն է, եւ քե ինքը փոխադրա-
կան այդ խիստ կարեւոր կայանին ղեկավարը պիտի ըլլայ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
 Նկարուած՝ 1956-ի ՅուՆԵՍԿՕ-ի թանգարանին:

Շուտով վարդապետը հանչյունեցաւ Մակուի ամբողջ բնութեան կողմէ։
Ծանօթ՝ փլւսերու հոգեբանութեան եւ յեզուին, ան կրցաւ մեծ հեղի-
նակութիւն ձեռք բերել անոնց մէջ։ Զայն թէ կը յարգէին եւ թէ կը
վախճնային անկէ, որովհետեւ զինուած կը պսէր եւ կողքին ունէր
հաշ «մշակներու» խումբ մը։

Գեորգ վարդապետ գուրգուրացող հայրիկը եղաւ վաճէ եկող
եւ երկիր անցնող յեղափոխականներուն։ Քիւրս եւ հայ սուրհան-
դակներ կ'ընդունէր շարունակ եւ անոնց կոնակին կը բեռցներ
Վասպուրական դրօշակաւ փամփուռի տարակներ։

Վարդապետը կապ մըն էր նաեւ խոյի եւ Սալմասի միջեւ ու
այդ պատճառով ալ երբեմն բախումներ կ'ունենար փլւսերու հետ։
Քա՛նի քանի անգամներ վաճէր յարձակման ենթարկուած էր աւա-
զակներու կողմէ իսկ երբեմն ալ Մակուի խանին զինուորները կուգային
խուզարկութիւններ կատարելու վաճէն ներս։ Վարդապետը իր բոլ
գրքերով ֆէսայիներուն գլուխը անցած կը լեւեր աւազակները, կը
դիմաւորէր զինուորները ու զանոնք եւ կը դրկէր առանց վստահելու
իր պահեստները։

Գեորգ վարդապետ Նալպանտեան Աղբաւարի միաբան էր։ Մեծ
դէպքին (1896 թ.) իբրեւ յեղափոխական՝ ախտորոշած էր Պոլիս, այն-
տեղից անցել էր Բուլղարիա եւ մերոնց գործակցել։ Այնտեղից ծա-
նօթ էր Վարդգէսի, Վահան Մանուկեանի եւ շատ ուրիշների հետ։

Շաբաթ իրիկունները Ընծայր իր սխուր ու ազդող ձայնովը
Հոյս Զուարթ կ'երգէ, ու զիւրերնէր պահեստներու մէջ կը տեղաւ
րէ ռազմամքերը։

Աւխարհի ո՞ր ծայրերէն եկար դու, դարիպ ճամբորդ։ Ո՞ր հովերը
քեզի փեցին մինչեւ այդ անապատ վանքը, ուր տարիներով բնա-
ջան աշխատեցար սիրած երազիդ համար, ուր դուն ինքզինեդ մոռ-
ցար, ազգի ցաւովը ապրելու համար։ Օր մ'ալ տարիներու պան-
դխտութենէ վերջ, հայրենիքդ Ուրֆա գացիր, անկից ալ Սղերդ,
այնտեղից էլ անցար հարբերդ Զարսանազ, որ փրական տիրապե-
տութիւն էր դարձեր եւ հողային մեծ վեճեր կային, այնտեղ միւս
առաջնորդների նման քու հօտի հետ միասին հերոսաբար նահատակ-
ուեցար։

Յիշատակդ օրհնուած լինի, քանկագին վարդապետ՝ սիրելի
Ընծայր

ՔԱՂԵՑ ՀԱՅՈՐԴԻ

ՆԵՐՍԷՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

(ՆԵՐՍՍՈ ԽԱՉԱՏՈՒՐ)

Կիլիկիա, համեմատաբար, ուշ մուսուլման գործեց Դաշնակցութիւնը: 1904-ից յետոյ միայն, երբ Ս. Զաւարեանը և Վարդանը մտան Կիլիկիա, Դաշնակցութիւնը լայն արմատներ ձգեց նաեւ այս շրջանում, թէեւ մինչեւ այդ էլ արդէն Կային Դաշնակցական ընկերներ ու մարմիններ: 1896ին, Այնթապում, կազմուած էր Դաշնակցական մի խումբ Նազարէթ եմէնիճեանի գլխաւորութեամբ: 1898ին, Այնթապ էր եկել Դաշնակցական գործիչ արաբկիրցի Միսաք Վարդանեանը և Ամերիկեան Կոլէջի ուսանողներէց եւ քաղաքի աչքի զարնող երիտասարդներից կազմել Հ. Յ. Դ. Այնթապի կոմիտէ: Ուսանողները թւում էր և Ներսէս Խաչատուրեանը:

Ներսէսը ծնունդ էր 1879ին, Այնթապում, բողոքական ընտանիքի մէջ: Հազիւ վեց ամսական էր, երբ մեռաւ հայրը, եւ ինքը մեծացաւ հղբայրների խնամքի տակ: Նախնական կրթութիւնը ստացաւ հայ-բողոքական դպրոցում, ապա մտաւ Այնթապի Ամերիկեան Կոլէջը:

Աչքըբաց և խելացի տղայ էր Ներսէսը, ազատասէր և ըմբոստ: Չէր հաշտւում բողոքական մտայնութեան հետ, և յաճախ, իր վրայ է հրաւիրում դպրոցի ղեկավարների զայրոյթը: Գրեթէ ամէն տարեվերջին հեռացւում էր դպրոցից իր անհանգարտ վարքի պատճառով եւ նոր տարեակդրին վերընդունւում ազգու միջնորդութեանց շնորհիւ:

Դպրոցից դուրս իր սիրած գրադումբն էր սրսորդութիւնը և արկածալի խաղերը ընկերների հետ, որոնց մէջ նախաձեռնող էր ու յանդուգն: Արձակուրդներին ճամբորդութիւն-

Ներսէս Խաչատուրեան

Ներ էր կատարում բեռ փոխադրող ջորեպան եղբայրների հետ մինչև Կարին Վոն, Տիգրանակերտ և ականատես ու մասնակից էր լինում ընդ հարումսերին առաջակների հետ: Վարժ ձի նըստող ու զէնք բանեյնող, մարմնով առողջ ու գեղատեսիլ, անաղարտ հոգու աէր երիտասարդ էր:

Պատանի հասակից սկսած Ներսէսը վառ հետաքրքրութիւն էր ցոյց տալիս զէպի ազգային հարցերը: Գրքերից աւելի՝ նա կհանքից ստացաւ իր յեղափոխական դաստիարակութիւնը, մանաւանդ, 1896 թ. Զէյթունի ապստամբութեան տպաւորութեան տակ: Եւ երբ 1896ին Այնթապ եկաւ Մ. Վարանդեանը, յանձին Ներսէսի. գտաւ իրեն ջերմ աջակիցը. Վարանդեանից ազդուած՝ Ներսէսը եօթը ընկերներով մտաւ Դաշնակցութեան շարքերը: Սրանց ազդեցութեամբ յեղափոխական խմորումներ ծայր տուին և Կոլէջի միւս ուսանողութեան մէջ, որի հետեւանքով 1899ին, տեսչութիւնը գպրոցից վտարեց 50ից աւելի ուսանողներ: Սրան յաջորդեցին նոր վտարումներ: Ներսէսն էլ միշտ վտարուողների մէջ էր, բայց և ժամէն անգամ էլ ազդու միջնորդութիւններով վերընդունուած էր, մինչև որ 1902ին վերջնականապէս արտաքսուեց Կոլէջից և յաջորդ տարի, 1903ին, մեկնեց Պէյքրութ և քննութիւն տալով՝ ընդունուեց ամերիկեան բժշկական համալսարանը:

Համալսարանն աւարտելը, սակայն, վիճակուած չէր Ներսէսին: Դաշնակցութիւնը այն օրերին ծրագրել էր ուժեղացնել Կազմակերպութիւնը Կիլիկիայում: Որոշել էր Ս. Զաւարեանին, Խանասորի Վարդանին, Մար Շիմոնին ուղարկել Կիլիկիա՝ երկիրը և գործունէութեան պայմանները ուսումնասիրելու և կազմակերպական աշխատանքներ կատարելու համար: Հարկաւոր էին տեղական ուժեր եւս գործի համար: Ներսէսը առանց վարանումի ձգեց համալսարանը և գարձաւ Դաշնակցութեան գործիչ: Երկու տարի, իբրեւ բեռ փոխադրող ջորեպան, ոտքի տակ տուեց ամբողջ Կիլիկիան և հաստատեց փոխադրական գծեր ու կայաններ: Ինքը անձամբ, կամ իր հսկողութեան տակ փոխադրում էին զէնք ու ռազմամթերք, գաղանի գրականութիւն, յեղափոխական գործիչներ: Ի միջի այլոց Ս. Զաւարեանն ու Վարդանն էլ Կիլիկիա մտան և Կիլիկիայից հեռացան Ներսէսի առաջնորդութեամբ: Հանգարտաբարոյ, վերին աստիճանի գաղտ

նապահ, յանդուգն նախաձեռնութեան տէր, վախ եւ յոգնութիւն չզգացող՝ Ներսէսը կատարելութեան հասցրեց կապի եւ փոխադրութեան գործը: Նրանից յետոյ էլ, իր աշակերտները, անընդհատ շարունակեցին այդ աշխատանքը, մինչեւ Սահմանադրութիւն:

1906ին Ներսէսը անցաւ Ամերիկա եւ ցերեկը աշխատանքով ու երեկոյեան ուսանելով՝ զարձաւ դեղագործ: Գործ եւ ընտանեկան բոյն հաստատեց ու բարեկեցիկ վիճակ ձեռք բերեց: Եւ շարունակեց գործօն մասնակցութիւն ունենալ կուսակցական կեանքում, մինչեւ 1914 թ.:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի յայտարարութիւնը Ներսէսի սիրտն էլ թունդ հանեց: Նա դիմեց անգլիական ներկայացուցչին, որ իրեն ուղարկեն Կիլիկիայի ճակատը. անգլիացին պատասխանեց, թէ ծրագիր չկայ Կիլիկիան ճակատ բանալու: Ներսէսը, առանց յուսահատելու, 1915 թ. Մայիսին, իր մտերիմ ընկերոջ՝ Ներսէս Յակոբեանի հետ մեկնեց Կովկաս: 24 օրից զոյգ Ներսէսները հասան Թիֆլիս եւ մտան իշխանի 7-րդ կամուրան Գոռնդը: Ներսէսը նշանակուեց պարենակիր ջոկատի պետ եւ հիանալի կերպով վարեց այդ գործը՝ միշտ կողքին ունենալով միւս Ներսէսին:

1915 թ. Սեպտ. 19-ին 7-րդ Գոռնդը Երեւանից շարժուեց դէպի ռազմաճակատ: Ներսէսը ոչ միայն վարեց պարենակիր խումբը, այլեւ քաջութեամբ մասնակցեց կռիւներին՝ Ստրպատականից սկսած մինչեւ Ռեւանտուզ: Վերջին ճակատամարտը Ռեւանտուզում, 1916 թ. Մայիս 15-ին, եղաւ առանձնապէս արիւնահեղ. այդտեղ սպանուեց Քեռին: Սրունքից ծանրապէս վիրաւորուեց եւ Ներսէսը: Թիֆլիսում նրան ցոյց տրուած բժշկական բոլոր միջոցները անցան ապարդիւն. պէտք եղաւ կտրել ոտքը:

Կամաւորական գնդերի լուծումից յետոյ, 1916 թ. աշնան երկու Ներսէսները վերադարձան Ամերիկա: Ներսէս իրաւաստութեանը վերագտաւ իր ընտանիքը եւ ծանր ու հարթաշ աշխատանքով ջանաց վերականգնել նախկին վիճակը, բայց Բոստոնի վատառողջ կլիման ստիպեց նրան փոխադրուել Քալիֆորնիա: Այստեղ էլ յամառ պայքար մղեց ճակատագրի դէմ, բայց, ի վերջոյ յուսահատ, ինքնասպանութեամբ մաքրեց իր հաշիւը աշխարհի հետ, 1920 թ. Սեպտեմբերին:

Կիլիկիա եւ Հայաստան՝ աշխարհագրական տարբեր վայրեր, բայց հայութեան սիրտը ամէն տեղ բաբախում է միեւնոյն նպատակի համար, միեւնոյն զգացումներով եւ գաղափարներով տոգորուած: Ներսէսը իր կեանքով ու գործով փայլուն օրինակ հանդիսացաւ հայ ոգիի ընդհանրականութեան:

ՅՈՎ ՍԷՓ ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(ԽՈՅԵՑԻ)

Վառվորուն, անհանդարտ բնությունեամբ երիտասարդ էր նա:

Ծնւել էր 1880 թուին Պարսկաստան Ասրպասականի իոյ գաւառի Աւշաւար գիւղում. դեռ մանուկ հասակում նա մասնակցում էր հողագործական աշխատանքների՝ միաժամանակ գիւղական ֆահանայի մօտ գրագիտութիւն սովորում, ապա իր հօր ջանքերով-հակառակ հօրը կամէին — տարւում է Երեւան այնտեղի քեմական դպրոցում ուսումը շարունակելու. 4-րդ դասարանից նա բողնում է դպրոցը եւ մտնում գինեգործի արհեստանոց: Մի օր տարնանակ նորագելիս՝ անգգուշութեամբ արձակւած գնդակից սպանւում է իր բնկերը: Այդ դժբախտ դեպք շատ է ազդում նրա վրայ եւ խղնի խայքից նա հալածական՝ գալիս է Բաքում եւ մտնում նաւթի գործարան, որպէս քանուր:

Դաւանակցութեան դրօշակի տակ բանւորական միութիւնների կազմակերպման աշխատանքների մէջ նա կատարում է զմահատելի դեր իր բնկեր բանւորների շրջանում: Շնորհիւ իր շփակ ու անկեղծ բնավորութեան՝ նա վայելելով բանւոր բնկերների վստահութիւնն ու յարգանքը, բնտրում է նախ բանւորական միութիւնների վարչութեան եւ ապա տեղական կոմիտէի անդամ: Նրա մէջ հետզհետէ բարձրանում է դեպի յեղափոխական ակտիւ—գործը նուիրուելու տրամադրութիւնը. եւ նա 1907 թւին մտնում է մարտական խմբի մէջ:

1908 թ. Նոյեմբեր 3-ին կազմակերպութեան հրահանգով, մի քնկերոջ հետ միասին կատարեալ յաջողութիւնով իրագործեց Սօչի ֆաղափի մէջ՝ 400 գիւղացի մասնիչ - յիշես Մետոյ Մինասեանի տնօրէ: Այդ յաջող ակտից վերջ, նա կրկին վերադառնալով Բաքում շարունակւում է իր բանւորի անձնական աշխատանքով ապրիլ, որպէս յեղափոխական ճամբարի գինուր:

Այդ ժամանակներում Պարսկաստանը բռնկւել էր ազատագրական շարժումով: Յովսէփ Բաքում գտնուող իր հայրենակիցների մէջ եռանդ դուն կերպով մղում է ագիտացիա, աշխատելով խմբեր՝ օգնելու Ասրպասականի վստագլած հայ գիւղերի ինքնապաշտպանութեան գործին Երբ Պարսկաստանում Հ. Յ. Դաւանակցութիւնը ակտիւ կերպով

սկսեց մասնակցել Պարսիկ ազատագրական շարժման, բնկեր Յովսէփ ձգելով անձնական աշխատանք՝ մի խումբ գաղափարակից նուիրած բնկերների հետ նետեց վանգալի ասպարեզ-կռի դաշտը:

Ընկերների հետ նա անցաւ Պարսկաստան եւ Թաւրիզի մօտ՝ Սօփիան գիւղում պարսիկ բռնակալութեան վայրագ հօդաների հետ բռնուած դժբախտ կռուում սպաննուում է անօրինակ չարչարաններով:

Պարսիկ ազատագրական յեղափոխական շարժմանը, հայ երիտասարդութիւնը Դաշնակցութեան դրօշակի տակ՝ իր ալիքը մասնակցութեամբ մի անգամ եւս ապացուցեց, որ հայ արիւնի մեջ հետզհետէ արժարժուում է անկաշառ ազատասիրութեան կրակը՝ դեպի արդարութիւնը, յեղափոխական կարմիր կռիւ նանապահով զնայու տառադրութեան հետ:

Այդ նամբուն վրայ բնկածներից մեկն էլ բանւոր Յովսէփն էր:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔԷՆ ՆՄՈՅՇ ԻՐԸ

Եկեղեցւոյ պատեն մաս մը: Զախին անասուններու խումբի մը մօտ կը տեսնուին երկու սուրբեր: Աջին՝ Դաւիթ եւ Գողիաթ որուն ետեւ Սափուղ հայ իշխանական հագուստով: Վերը կը տեսնուի շրջանակի մէջ Սամուէլ մարգարէի նկարը:

ԱՐՇԱԿ ԶԱՄԱԼԵԱՆ
(Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ)

ԱՐՇԱԿ ԶԱՄԱԼԵԱՆ

(Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ)

Արտաքինով ներկայանալի, բնաստուծութեամբ դիւրահա-
զորդ, օժտուած բացառիկ ուշիմութեամբ տաղանդաւոր կազմա-
կերպիչ և միշտ լաւատեսութեամբ տրամադրուած դէպի գործը:

Քաղաքական, մտաւորական և յեղափոխական ասպարէզնե-
րուն մէջ հաւասարապէս ի յայտ եկան իր բնատուր ձերքերը:

Ծնած էր Գանձակ 1882ին, բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ:
Դեռ պատանի տարիքին՝ կը մեռնի մայրը: Արշակ որբ կը մնայ
իր փոքր եղբօր և քրոջ հետ: Բայց երբեք զրկանքներու չ'են-
թարկուիր, որովհետեւ ունէր հոգածու հայր մը, իսկ մայրը
գումար մը կտակած էր իր զաւկի կրթութեան համար:

Արշակ Գանձակի հայկական նախակրթարանը կը յաճախէ.
երբ ցարի հրամանով 1892ին կը գոցուին հայոց վարժարանները,
հայրը զինք կ'ուղարկէ Գանձակի ռուսական դպրոցը՝ իր ապա-
գայ առեւտրական գործերը ղեկավարելու՝ համար:

Արշակ արտակարգ ընդունակութիւններ ցոյց կու տայ ռու-
սերէն լեւուի և մաթեմատիքի մէջ: Բայց հետագայ դէպքը
պատճառ կ'ըլլայ, որ ան ստանայ հայեցի կրթութիւն: Վանի
Յայնկոյսներու դպրոցի ուսուցիչներէն Պլուզ Կարոն որ 1896ի
Վարդերուն գաղթական դարձած և ապաստանած էր Էջմիածին,
հազարի մօտ փախստական վանեցիներու հետ, Խրիմեան Հայրիկի
կողմէ կը զրկուի Գանձակ: Պլուզ Կարոն, ժողովրդական դէմք
մը, շուտով կը բարեկամանայ Արշակի հայրենասէր հօր՝ Զամա-
լին հետ, որ սկսած էր մտահոգուիլ իր զաւկին ռուսացումէն:
Պլուզ Կարոն կը սկսի հայերէն լեզուի և ազգային պատմութեան
գասեր տալ Արշակին, որ իբրեւ յառաջագէտ աշակերտ, ուսու-
ցիչին խորհուրդով կ'ուղարկուի Էջմիածինի Գեորգեան ճեմա-
րանը:

1897 Սեպտեմբերին Արշակ Գանձակի Առաջնորդի յանձա-
րարական նամակով և տարեկան 200 բուսկլի թոշակով կ'ընդուն-

ուի էջմիածին ձեմարտին Գ. Դասարտունը: ձեմարտին այդ շրջանին 275 աշակերտներէն հազրւ 3-4 հոգի թոշակ կը վճարէին միացեալները առհասարակ ձրիավարժ էին: Արշակ կ'արձանագրուի իր մականուներով, իսահակոսն հետագային է որ ան կը դարձածէ Զամալեան մականուներ:

Թէեւ մտաւորական ձիրքերով օժտուած, բայց իր տաքարին խառնուածքով և ստացած ազգային կրթութեամբ, Արշակ կանուխէն կը նետուի հասարակական կեանքին մէջ, լւր կային այրող հարցեր և որոնց հանդէպ կարելի չէր սիրազի դերին մէջ մնալ:

Գանձակի մէջ սկսած էին հայ-թաթարական կռիւները: Արշակ կը մասնակցի ցարական ռառիկանի մը ահաբեկումի գործին, որուն համար հօթը ամիս բանտ կը մնայ: Ազատ արձակուելէն ետք, 1905ի աշնան, կը մեկնի Գերմանիա և կը հետևի համալսարանի ընկերային գիտութիւններու ճիւղին:

Ան հիմնադիրներէն է Հ. Յ. Դ. Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, որ կը հրատարակէր «Ուսանող» արժէքաւոր պարբերականը և քանի մը գրքոյկներ՝ հայերէն, ֆրանսերէն և գերմաներէն լեզուներով: Ուսանողական Միութեան կողմէ կը մասնակցի Դաշնակցութեան 1907ի Վիեննայի Ընդհ. մողովին և արժանաւորապէս կը ներկայացնէ ազգային ղառով տոգորուած հայ ուսանողութիւնը:

1909ին Զամալեան կը վերադառնայ Կովկաս, ուր սկսած էր հալածանք Դաշնակցութեան դէմ, հրապարակի վրայ քիչեր կ'երեւէին, որոնց հետ, ինք՝ եռանդուն և անվահեր, գործի կը լծուի: Չորս տարի պատմութիւն կը դասաւանդէ Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանը, նոյն տունն Ն. Ղըրլեանի հետ «Յաւաջ» օրաթերթը կը խմբագրէ: Այս ժամանակաշրջանին Ն. Ալբալեանի հետ կ'այցիլէ կարին և Տարօն:

Վրայ կը հասնի 1914ի եւրոպական պատերազմը: Արշակ Դաշնակցութեան բիւրօյի անդամ է, նոյն տուն կ'ամաւորական խումբերու վարիչ: Ուսանողներէն բաղկացած կ'ամաւորական խումբի մը գլուխն անցած, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Միկոյեանը, կ'երթայ Վասպուրականի ճակատը ու կը մասնակցի կռիւներուն:

Թիֆլիս Ազգ. Խորհուրդի գործօն անդամներէն է: Աւելի

ետք, ուստի յեղափոխութեան հետեւանքով, կողկատի նորակազմ Սէյմի մէջն է և զր մասնակցի ասոր կողմէ զրկուած պատուիրակութեան, որ, երզնկայի մէջ, վէհիպ փաշայի հետ կը կնքէ առաջին զինադադարը, յանուն կողկատեան ժողովուրդներուն:

Ճակատի արագ քայքայումով, խուճապ կը տիրէ Թիֆլիսի մէջ, կը խորհուի գիմել Թուրքիոյ զինակից Գերմանիոյ՝ ազէտի իջ առջեւ առնելու համար: Այս նպատակով Պերլին զըրկուած պատուիրակութեան անդամ է Արշակ Զամալեան:

Թուրքիա, պարտուելով Համաձայնականներէն, կը քաշուի կովկասէն: Հայաստանի Հանրապետութեան փառքի օրերը կու գան: Քանի մը ամիսով, Զամալեան Հայաստանի արժանաւոր դեսպանն է Թիֆլիսի մէջ, ապա, 1919ին, կ'անցնի Հայաստան: Կ'ընտրուի խորհրդարանի անդամ և զինահաւաքման արտակարգ քոմիսէր: 1920ին կը ստանձնէ հաղորդակցութիւններու նախարարութիւնը: Իր օրով է, որ երկաթուղագիծը կը բերուի մինչեւ Երեւան քաղաքը: Ալեքսանդրապոլի մէջ կը հաստատուի վայրաշարժերու և վակոններու նորոգութեան գործարան մը:

Բացառիկ կարողութիւններ ունէր իբրեւ կազմակերպիչ, ճկուն զիւանազէտ էր արտաքին յարաբերութիւններու ընթացքին: 1920 Օգոստ. 10ին, Թիֆլիս, սովետական ներկայացուցիչ Լըկրանի հետ կը ստորագրէ զինադադարի համաձայնութիւն մը, որու հիման վրայ կը դադրին Շարուր—Նախիջևանի ճակատի կռիւները:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք կ'անցնի Թիֆլիս, ապա՝ Պոլիս: Արտասահմանի մէջ Արշակի ունեցած քսան տարուան կեանքը լեցուն է հանրային կուսակցական բեղուն գործունէութեամբ:

Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէն 1923ին իր շրջանը, իբրեւ գործիչ կը հրաւիրէ Արշակը, որ երկու տարուան ընթացքին նոր թափ մը կու տայ կազմակերպական կեանքին, կը զօրացնէ մասնաւորապէս Հ. Կ. Սաչը, կազմելով նոր մասնաճիւղեր:

Արշակ ճկուն զիւանազէտ և հեռատես գործիչ էր. գիտէր կարեւորը դատել նուազ կարեւորէն, օտար լեզուներէն ուսուիրէնի, գերմաներէնի, ֆրանսերէնի իր ծանօթութիւնը առաւելուութիւն մըն էր, որպէսզի ան դառնայ Դաշնակցութեան և Հայաս-

տանի Հանրապետութեան «շրջուն դեպքան»ը՝ բաւական երկիր-ներու մէջ:

1921ին կը մասնակցի Ռիկայի մէջ Եոֆէի և Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի (երկուքն ալ հետագային գնդակահարուած) հետ կատարուած բանակցութիւններուն:

1925ին կը ներկայացէ Դաշնակցութիւնը՝ վերակազմուած Աշխատանքային Միջազգայնականի Մարտչիլի համագումարին մէջ: Հոն կ'արծարծէ քիւրտ ժողովուրդին դէմ եղած քէմալական հալածանքները, և մասնաւոր բանաձեւով մը Միջազգայնականը իր համակրանքը կը յայտնէ քիւրտերու վտրած ազգային պայքարին համար:

Արշակ Երեւան գումարուած Հ. Յ. Դ. Զրդ. Ընդհ. Ժողովէն սկսեալ մասնակցած է մեր բոլոր Ընդհ. Ժողովներուն: Մինչեւ 1933 տեւապէս եղած է Բիւրոյի անդամ: Իսկ այդ թուականէն ետք, մինչեւ իր մահը, եղած է Դաշնակցութեան քաղաքական գործիչը: Սերտ յարաբերութիւններ պահած է կովկասեան ժողովուրդներու ներկայացուցիչներուն հետ: Յաճախ ճամբորդած է Եւրոպայի քաղաքական կարեւոր կեդրոնները և օտարներու մէջ միշտ շահագրգռութիւն ստեղծած է հայ ժողովուրդի անկախութեան ձգտումին հանդէպ: Իր նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ, 1934ին, հայ — վրացական Միութիւնը: Երկու բախտակից ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւններուն նուիրուած ամենէն լուրջ ուսումնասիրութիւնը ինք գրած է «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1928 թիւ 6—12, 1929 թիւ 4 6)

Տարիներ ետք, երբ Փարիզ դարձեալ իր տունը եղայ, տեսայ որ «տերվիշ» Արշակը երբեք փոխուած չէր: Ան իր ընտանիքէն առաջ ազգին կը պատկանէր իրապէս: Քանի մը անգամ այցելեց Յունաստան: Անմիջապէս մտերմութիւն կը ստեղծէր շրջանի գործօն ընկերներուն հետ: Յուզումով կը վերյիշեմ, երբ երկուց մը իր հետ ճաշի գացած էինք Աթէնք՝ տարաբախտ Միհրան Փափազեանին, զոր այնքան կը սիրէր Արշակ: Իրենց ուշիմութեամբ և «տերվիշ»ի բնաւորութեամբ երկուքը նմանութեան գիծեր ունէին: Ներկայ էր նաև մեր խոստմնալից երիտասարդ ընկերներէն Գրիգոր Գըյըճեան: Միհրանի հիւրասէր և ազնիւ կիներ՝ Արշալոյս, որ Հ. Կ. Խաչի ատենապետուհին էր, իր երկու զաւակներով, Սերքօ և Ալիս, ուշադրութեամբ կը

հետեւէին մեր զրոյցներուն: Արշակ իր հայրենասիրական բաժան-
կաճառերով հմայած էր ամէնքը:

Յաջորդ օր իր հետ այցելեցինք բանտ, ուր մէկուկէս տարիէ
ի վեր կը մնային մեր հինգ ընկերները բռնակալներու գէմ
մղուած պայքարի մը հետեւանքով:

Արշակ թէեւ երկար չմնաց Յունստան, բայց մեր ընկեր-
ները մնացին խորապէս տպաւորուած իրմէն: Անոնց մէջ պայ-
քարի ոգին աւելի թափ ստացաւ: Յեղափոխութեան համար նոր
մարտիկներ և նոր զոհեր պատրաստուեցան: Եւ Միհրան, կինը
Արշալոյս զաւակը՝ Սերքօ, բանաստեղծ Մանուկեան տարիներ
ետք, 1944 Դեկտեմբերին, վատագի թռչեւիկներու կողմէ նա-
հատ սկուեցան: Անոնք գացին միանալու իրենց այնքան սիրած
Արշակի հոգիին:

Վերջին անգամ, 1940ի ձմեռը, Արշակ եկաւ Գահրէ, տեղ-
եակ պահելու համար իր ընկերները Բ. Համաշխարհային պատե-
րազմի յայտարարութեամբ Եւրոպայի մէջ ստեղծուած նոր կա-
ցութեան: Պէյրութի ճամբով ան վերադարձաւ Փարիզ: Հազիւ
հոն հասած. կը սկսի Ֆրանսական ճակատի փլուզումը: Ինք պի-
տի հռեանար Փարիզէն, բայց վերջին պահուն չ'ուսննար կարե-
ւութիւն: 1940 Յունիս 13 թուակիրով Փարիզէն կը գրէր Գա-
հրէի իր ընկերներուն:

«Եթէ որեւէ հրաշքով պատերազմական գործողութիւնների
ընթացքը չփոխուի, երեւի իմ վերջին նամակը կը լինի
ձեզ՝ եթէ ոչ յաւիտեանս յաւիտենից, գէթ բաւական երկար
ժամանակի համար: Պատճառն այն է որ ես չնայած ցանկու-
թեանս, հնարաւորութիւն չունիմ այստեղից դուրս գալու»:

Իժմախտաբար այդ երկտողը կ'ըլլայ Արշակի վերջին գրու-
թիւնը: Ան կը կտրուի իր ընկերներէն՝ որոնք լուր չեն ուսնե-
նար իր մասին: Միջին Արեւելք այցելութեան ատեն վարակ-
ուած էր թանչքէ և խանգարուած էր իր առողջութիւնը: Ան
երբեք չէր գիտեր, հանգստութիւն և անտարբեր էր զէպի իր
առողջութիւնը:

1940ի ձմրան, Դեկտ. 7ին, հիւանդ վիճակով կը վերադառ-
նայ ճամբորդութենէ մը և 39,5 տատիճան տաքութեամբ անկո-
ղին կ'իյնայ 22 օր կը խնամուի, բայց ի գուր, թոքերու բոր-
բոքումը կը յառաջանայ և Դեկտ. 27ի առաւօտ յաւիտեան կը փա-

կէ իր յոգնաբեկ աչքերը Դեկտ. 29ի կիրակի օրը համազգային յուզարկաւորութիւն կը կատարուի: Դամբանական կը խօսին, թոցի հայկական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, Չիեհկելի՝ վրացիներու, Մուհարրէմով՝ ազրբէյճանցիներուն, Անտրէ Ֆայէ՝ ֆրանքահայկական միութեան կողմէ: Մարմինը կը թաղուի Թիէի գերեզմանոցը. վաղամեռիկ եղբօրը՝ Վաղարշակի մօտիկ:

Ջամալեան տեւապէս աշխատակցած է դաշնակցական մամուլին՝ ընկերային քաղաքական, գրական նիւթերու շուրջ: Սարվազեան ստորագրութեամբ գրած է երեք թատերգութիւններ «Տարերքի ընդվզումը», «Դժից դուրս» և «Նահապետ Նահապետեան»: Կը ախրէր բանաստեղծութիւնը. զօրաւոր յիշողութեան տէր ըլլալով, ժամերով կ'արտասանէ. իր ախրած բանաստեղծներէն՝ մասնաւորապէս Յովհ. Թումանեանէ, որուն նուիրուած ուսումնասիրութիւն մըն ալ հրատարակեց «Վէմ» հանդէսին մէջ:

Հակառակ իր ժողովրդական պաշարին և հմտութեան, ժամանակ չունեցաւ երկարաշունչ գործ մը ձգելու: Ան ամբողջովին քամուեցաւ աւ սպառնցաւ փազմակերպական, քաղաքական աշխատանքներու մէջ: Մեր ժողովուրդի բոլոր դասերուն և հոսանքներուն մօտ լաւագոյն յիշատակ մը ձգեց: Օտարներէն շատեր Արշակով լաւապէս ծանօթացան հայ ժողովուրդի դատին և հայ քաղաքական գործիչին:

ԿԱՄ ՄԵԶԻ ՀԵՏ, ԿԱՄ ՄԵԶԻ ԴԵՄ

Այլեւս պատուուած են քողերը:

Սկսած է տարերային կռիւը՝ ամենահեղ բոլոր կռիւներուն մէջ:

ԿՌԻԻԷ՝ ՅԱՆՈՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ:

Այս կռիւին մէջ չկա՛յ քող, չկա՛յ դիմակ, չկա՛յ միջին ճամբայ:

Մենք զայն կ'ուղղենք բոլոր այն հայ երիտասարդներուն, որոնց կը հասնի մեր ձայնը: Եւ կ'ըսենք անոնց. —

Անցած է ժամանակը. երբ կարելի եր մեզի «համակրի» միայն. երբ կարելի եր մեր վրայ «չեզոք»ի աջով նայիլ, երբ բնդունելի եր, որ բլլայի՞ «նոգիով» մեզի նեհ, սակայն մաւմնով՝ ո՛չ:

Անցած են այդ օրերը: Սյսօր պէտք է ճշդէք կա՛մ մեզի նեհ, կա՛մ մեզի դեմ:

Մեզի հետ էք՝ եթէ աննկուն էք և անդրդուելի ձեր պահանջքին մէջ, որ Հայաստանը ըլլայ Հայո՛ւնը — առանց՝ երեւելի ու աներեւոյթ չղթաներու, առանց գունաւոր ու անգոյն կապանքներու:

Մեզի հետ էք, եթէ անվերաքննելի է ձեզի համար, որ հայուն անունով ոռոգուած ու մեր պատմութեամբ զմուսուած հողերը պէտք է կրկին դարձուն Հայաստանին իրբ անոր անձեռնմխելի սեփականութիւնը:

Մեզի հետ էք, եթէ ունիք միայն ու բացառաբար մէկ սրբութիւն ձեր հայրենիքը ու անոր ժողովուրդը, որոնք ձեզի համար արժէքներ են՝ Բացարձակ, Անմահ ու Յուրիսանական:

Մեզի հետ էք, վերջապէս, եթէ ձեր գերագոյն երջանկութիւնը պիտի ըլլայ այս բոլորին համար ծառայել ու ճգնիլ, զոհել ու զոհուիլ, — տառապիլ ու զրկուիլ, կռուիլ ու մեռնիլ:

Իսկ դէ՛մ էք մեզի, եթէ ՈՐԵՐԷ ԱՅԼ ԴՍԻԱՆԱՆՔԻ ԿԸ ՄԱՌԱՅԷՔ:

Դուրսը՝ կռիւը սկսած է արդէն:

Գաղափարի մարտիկներն անհամբեր կը սպասեն:

Ահա կը հնչէ շեփորը սուրբ կռուի, և զուն հայ երիտասարդ, պէտք է ընտրես:

ԿԱՄ ՄԵԶԻ ՀԵՏ, ԿԱՄ ՄԵԶԻ ԴԵՄ:

PEINTRE AVO

Alep - Syrie

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ

Բ. ՇԱՐՔ

ԹԻԻ 3

Դ Ր Օ

ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԿԱՆԱՅԵԱՆ (ԴՐՕ)

ՆԿԱՐՈՒԱԾ 1915-ԻՆ

Գ Ր Օ

ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԿԱՆԱՅԵԱՆ

1956 Մարտ 8ին, երեկոյեան ժամը 8,45ին, հեռաւոր Ամերիկայի մէջ, փակուեցաւ վերջին էջը յիսուն եւ աւելի տարիներու գործօն պատմութեան, որուն առաջին էջին վրայ գրուած էր կարճ անուն մը — ԴՐՕ:

Աշխարհէն հեռացաւ մտնելու համար այն Ոսկեմատեանին մէջ, որ կը կոչուի Հայոց Նորագոյն Պատմութիւն:

Սերոբ, Գէորգ Չաուշ, Քեռի, Խէչօ, Մուրատ, Անդրանիկ, Սեպուհ, Դրօ և ա՛յնքան ուրիշներ, — զինուորեալներ հայրենի հողին և հայրենի ժողովուրդին, — առոնք բոլորը իրենց ձեռքով գրեցին Հայկական Դիւցազներգութիւնը վերջին 60ամեակի ընթացքին:

Դրօ, իր բուն անունով Դրաստամատ Կանայեան, ծնած է 1884 Մայիս 31ին, Իգտիր, Արարատի ստորոտը: Աւետիս Ահարոնեանի հայրենակից էր և Կակոյեց ծանօթ ընտանիքի զաւակ: Յաճախած է Երեւանի ուսական կիմնազիւնը: Գիմնազիայի լրիւ դասընթացքը չաւարտած, 1904ին լնկեր Դրօ մտած էր զինուորական ծառայութեան մէջ, պատրաստուելու համար իբրեւ ռուս բանակի սպայ: Սակայն հայ ժողովուրդի ալեծուփ կեանքը թոյլ չէ տուած Դրոյին լրացնելու իր զինուորական կրթութիւնը:

Դրաստամատը, ապագայ Դրօն, երկար չի մնար դըպրոցին մէջ: Հայ ազատագրական շարժումը մտած էր իր վիպական շրջանը: Սերունդներ խիզախօրէն կը մարտնչէին ի գին Հայաստանի ազատութեան: Դրօն բնաւորու-

թեամբ անհանգիստ, քաջ և երազկոտ, չի կրնար անմասն վկան մնալ անցուղարձին: Արտակարգ խիզախութեամբ կը ձգէ ամէն ինչ և կը նուիրուի ազատագրութեան գործին: Երեւան, Սուրմալու, Բագու, ահա իր յեղափոխական սկզբնական քայլերը: Հազիւ պատանական շրջանը լրացուցած և դարձած աղուամազերով երիտասարդ, արդէն յայտնի յեղափոխական է Իրօն: Մարտիրոս Չարուխչեանի, Մկրտիչ Ջանփոլագեանի հետ Դաշնակցութեան խիզախ անաբեկիչներն են: Մարդ սպաննելը խորշանք կ'ազդէ իրենց, սակայն իրենք անաբեկիչներ են, նուիրեալ զինուորները սրբազան Դատին: Ահարկու բռնապետութիւնը և հայկական տարապանքը երկաթէ մարդիկ չինած է զիրենք: Պէտք է ոչնչացնել բռնակալները, ժողովուրդի թշնամիները: Եւ այդ հեղ անաբեկիչները, զաղափարական զինուորները, գիտակցօրէն քար դրած իրենց սրտերուն, կ'ստանձնեն անաբեկիչի ծանր բեռը:

Ահա Բագուն է, հայ-թաթարական ընդհարումները իրենց գազատնակէտին են հասած, արիւն կը հոսի երկու կողմէն: Յարական իշխանութիւնը լուռ վկան է այդ դէպքերու, յաճախ քաջալերիչը զարհուրելի կոտորածներու: Իբրեւ պարզ հանդիսատես, թոյլ կու տայ որ երկու դրացի ժողովուրդներ իրար կոտորեն:

Լուռ են ռուս զօրքը, ոստիկանութիւնը, նահանգապետը՝ իշխան Նակաշիձէն, որ զաղանօրէն կ'օժանդակէ թաթարներուն: Վերջ պէտք է տալ այդ անիծակուռ դաւին:

Դաշնակցութիւնն ալ իր վճիռը տուած էր, մահուան զատապարտուած էր իշխան Նակաշիձէն:

Պէտք էր անաբեկել դահիճը: Նակաշիձէն կը զգար գալիքը իր գլխուն և թուր զգուշական միջոցները ձեռք առած էր, սակայն Դաշնակցութեան վրիժարու ձեռքը

տատամսել չէր դիտեր: Պէտք էր ոչնչացնել ոճրագործը հեղինակներէն մէկը Բագուի Կոտորածներու:

Մայիս 11ին, ցերեկուան ժամը Յի ատեն, երբ գետերալ — նահանգապետը Նակաշիձէ՝ կառքով կը սլանար քաղաքի կեդրոնական պողոտայով, ռումբ մը նետուեցաւ անոր վրան եւ ահաւոր դղրդիւնի մէջ Նակաշիձէի ջուխջախուած ու ալլանդակուած դիակը փռուեցաւ գետին...:

Հակառակ իր բոլոր զգուշութիւններուն, Ոճրագործը չկրցաւ խուսափիլ Հայոց Նեմեզիդայի արգար վրէժխընդրութենէն:

Դժուար է նկարագրել այն խուճապային սարսափը, որ յառաջացաւ Բագուի մէջ: Պայթումի տեսարանը արդէն սոսկում կ'ազդէր: Նակաշիձէի արիւնաթաթախ դիակն ընկած էր պողոտային մէջտեղը, կառքը երկու կտոր եղած էր. թուրք կառապանն ալ ծանրապէս վիրաւորուած էր եւ շուտով մեռաւ: Ռումբի հարուածէն մահացան նաեւ Նակաշիձէի ծառան ու մի թուրք մրգավաճառ, որ բազմած էր այն անկիւնին մէջ, ուրկէ Դաշնակցութեան խորհրդաւոր ձեռքը նետեր էր դժոխային գործիքը:

Սարսափը այնքան մեծ էր բազմամօրդ փողոցին մէջ որ ամբողջ տասը րոպէ ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ սպաննուած իշխանաւորին:

Ահաբեկիչը, ՄԵՐ ԱՆՆՄԱՆ ԴՐՈՆ, վայրկենաբար անհետացաւ, և ոստիկանութեան բոլոր ճիգերը՝ գտնելու թանկագին որսը՝ ապարդիւն անցան: Այդ բազուկը 20 տարեկան էր:

Աւելի ետք, ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար, Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին Դրօ Պայազիտ հաստատուեցաւ «Սուրէն» անունով:

Այդ տարիներին է, որ Կովկասի մէջ ծայր է տալիս հայ-թաթարական ընդհարումները: Նիկոլ-Դումանի կողմից

ուղարկում է Զանգեզուր (այստեղ յիշենք, որ հանգուցեալ ընկ. Դրօն պաշտամունք ունէր Նիկոլ-Դումանի հանգէս: Դեռևս մի քանի շաբաթ առաջ «Ալիք»ում լոյս տեսաւ իր մի յօդուածը՝ «Իմ ուսուցիչս Նիկոլ Դուման» խորագրով—Վ.):

Զանգեզուրում նա մի խմբի գլուխ անցած կուում է Քեռիի հռամանատարութեան տակ: Այս մասին յուշեր ունի գրած «Վէմ» ամսագրում (Փարիզ):

Այնուհետեւ Դրօն դարձաւ յանգուգն ռազմիկ և քաջ խմբապետ: Բազուէն անցաւ Երեւան, Նախիջեւան, Սիւնիք, ու հայ—թրքական կռիւները սուր հանգամանք էին առած:

Դրօ-Մասթոս, Քիւրս Խեչօ
(1905-ին, Դաւալու Զանգեզուր
մեկնելու առէն)

Բազուն եղաւ վտանքի ահազանքը, որ ստիպեց կաղմակերպել հայկական ինքնապաշտպանութիւնը: Հայ-թաթարական բախումները ստացան կանոնաւոր պատերազմի կերպարանք: 1905ին և 1906ին ընկեր Դրօ մասնակցած է հայկական ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն՝ Նիկոլ

Դումանի եւ Սեբաստացի Մուրատի հրամանին տակ:

Հայ-թաթարական կռիւներու ընթացքին Զօրավար Ալիխանով-Աւարսկին աւերած էր հայկական գիւղեր Հին Նախիջեւանի շրջանին մէջ: Իսկ առկէ առաջ, 1905ի ռուսական յեղափոխական շարժման ժամանակ, այդ զօրավարը անխնայ կոտորած եւ աւերած էր Վրաստանի Գուրիա կոչ-

Գ Ր Օ

ուած լեռնային շրջանը: Երկու դրացի ժողովուրդներու արեան համար պատասխանատու էր Զօրավար Ալիխանով Աւարսկին: Վրացիներու կողմէ զայն պատժելու փորձը ձախողած էր: Այդ մահափորձէն ետք ցարական կառավարութիւնը Ալիխանով Աւարսկին նշանակած էր Ալեքսանդրապոլի (Գիւմրի) շրջանի նահանգապետ: 1907ին Ալիխանով Աւարսկին պատժող ձեռքը դարձեալ եղաւ Ընկեր Գրոյի հարուածող բազուկը:

1908ի վերջը ցարական կառավարութիւնը ձռնարկեց Դաշնակցականներու ծանօթ զանգուածային ձերբակալութեան: Ամենէն կատաղի կերպով հետապնդուածներէն մէկը Դրօն էր: Թուրքիա սահմանադրութիւն հռչակած էր և Դրօ անցաւ Թրքահայաստան եւ հաստատուեցաւ Հին Պալատի, որ մօտաւորապէս 35 - 40 մղոն միայն հեռու էր Դրոյի հայրենի իգգիր աւանէն:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը արդէն սկսած էր, լծեալ Թուրքիան կռուի մէջ չէր մտած, բայց բոլոր նշաններէն կ'երեւար որ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին՝ ժամանակի խնդիր էր միայն: Կովկասի ռուսական բանակի սպայակոյտը պատրաստութիւններ կը տեսներ յանկարծակիի չգալու թրքական յարձակման պարագային: Սպայակոյտը հայ կամաւորական գունդերու պատրաստութեան ծրագիր ալ ունէր:

1914ին արդէն հանրաժանօթ գէմք էր Դրօն: Կամաւորական շարժումի ժամանակ, Դաշնակցութիւնը չվարանեցաւ զօրամաս մը յանձնելու իրեն: Ան եղաւ հայկական երկրորդ կամաւորական զօրամասի հրամանատարը, իրեն օգնական ունենալով՝ Ռմէն Գարօն և անմիջական աջակիցներ՝ Նժդեհը, Բենօն, Եապօնը, Զեմլեակը, Թովմասը:

Իր անունը դարձաւ հոմանիշ քաջութեան, սիրոյ և դուրգուրանքի: Իր զօրամասն էր որ առաջինը մտաւ Վան Շատախ.—Մոկս և ժողովուրդն ազատեց ստոյգ կոտորածէ:

Ուստի—թրքական պատերազմը սկսելուն պէս՝ Դրոյի գունդը կ'անցնի սահմանը եւ կ'արշաւէ Աթաղա—Բերկրի—Վան ուղղութեամբ: Բայց առաջին իսկ մեծ կռիւին ծանր կերպով կ'ընկճուի մեր ընկերը: Դրեթէ մահամերձ վիճակի մէջ ռազմադաշտէն նախ իգգիր, ապա Թիֆլիս կը փոխադրուի, ուր շնորհիւ բժշկական խնամքի, երկու ամիսէն ոտքի կ'ելլէ: Ողնահարի մօտերը մտած զնդակր մնաց Դրոյի մարմնոյն մէջ:

Հայոց սպարապետ գեներալ Նաղարբեկեանը մեծ յարգանք և լաւագոյն, անկեղծ զգացումներ, ունէր հանդէպ ողբ- Դրոյի: Կը շեշտէր, որ զաշնակցական մեծերէն Դրօն իր լրջութեամբ, հմտութեամբ ի կատար կ'ածէր զինուորական պահանջները, և յիրաւի, թէ իր սպաները և թէ իր մօտիկ ծանօթները կը շեշտեն, որ Իգտիբի ու Սուրմալուի շրջանները երբեք տաճիկները չկրցան տիրապետել զէնքի ուժով: Դրօն մեր հայրենիքէն մի մատնա-

Զօրահանդես Հայ կամաւորների խմբին Էջմիածնում:

չափ հող չգիջեց մեր անողոք թշնամուն: Անոր բնտրած սպաները լաւագոյններն էին հայ սպայութեան մէջ և զիտէր բոլորին ալ ըստ իրենց արժանիքին հատուցանել:

1914 թուին, երբ նա ծանր վիրաւորուած ճակատից բերուեց Թիֆլիսի հիւանդանոցներէն մէկը, Յարը, Թիֆլիս կը գտնուէր ու այցելեց ռազմի զաշտում վիրաւորուածներուն հիւանդանոցներու մէջ: Այցելեց նաեւ Դրոյին և

անձամբ անոր կրծքին կախեց Ս. Գէորգ զօրավարի նշանը, որ մեցադոյնն էր համարոււմ զինուորականի համար և որը Դրոն երբեք չէր կրում, ինչպէս և զինուորական համազգեստը:

Կայսրը՝ Նիկոլա Բ. կը հարցնէ Դրոյին, թէ ո՞րտեղ է սորված զինուորական արհեստը: Կը պատասխանէ. «Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերում»: Կայսրը որ կը լսէ յեղափոխութեան անունը, յետ յետ կ'երթայ, երեւի վախնալով, թէ այդ յեղափոխականը մահճակալի տակէն մի ռումբ կը հանէ ու իր վրայ կը նետէ: Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Սլեք. Խատիսեան կը բացատրէ կայսեր, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը գործէ Տաճկահայաստանի ազատութեան համար և Ռուսիոյ հետ գործ չունի:

1915 Մարտին կրկին իր գունդին գլուխը անցած, Արարատեան գունդը, Խանասորի Վարդանի հրամանատարութեամբ. 15 Ապրիլ 1915ին, Քանաքեռէն եւ Երեւանէն, անօրինակ ցնծութեան մէջ, ճամբայ ելաւ դէպի Վան: Իրեն կ'ընկերանային Երկրորդ գունդի հրամանատարներ Դրօ, Որմէն Գարօ Խէչօ, Երրորդ գունդէն Համազասպ, Եգոր, և Վ. Վալադեան, Չորրորդ գունդէն Քեռի, Ջալալադ, Ուսուլ, Խէչօ, և ուրիշներ: Հասան էջմիածին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Գէորգ Է., պիտի օրհնէր մեր Քաջամարտիկները, որպէսզի իրենց սուրը հատու եւ բազուկները հուժկու ըլլային: Ի՞նչ ծաղկեփունջեր ու ովսաննաներ, ի՞նչ յուզիչ տեսարաններ ու կեցցէներ... Ծերունիները կ'արտասուէին, երիտասարդները կը խայտային:

Արարատեան գունդը գիշերը անցուց էջմիածին: Երգ ու պար, ցնծութիւն:

Առաւօտուն, Գէորգեան ձեմարանի հարաւային բակին մէջ կատարուեցաւ դրօշներու օրհնութիւնը: Այրուձի և հետեւակ, զէն ի ձեռին, պատուի էին կեցած, երբ Վեհա-

փառը, շրջապատուած Եպիսկոպոսներով եւ վարդապետներով, յամրաքայլ մօտեցաւ պատուոյ սեղանին, ուր դրօշակիրներն էին կանգնաց: Արարողութիւնը սկսաւ խուռ-

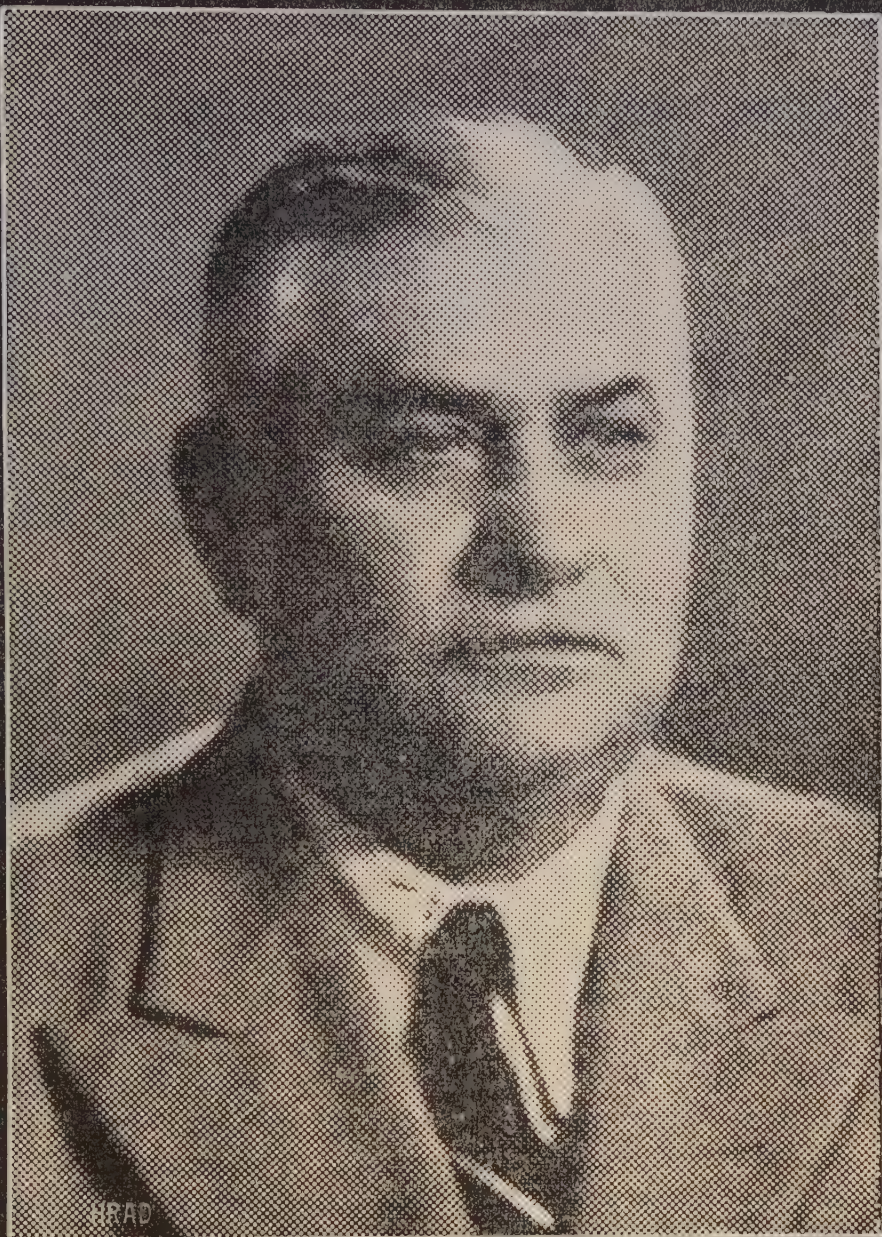
Պատմական նկար մը. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կ'օրհնէ հայ զինուորները:

Այս պատմական եւ հազուագիւտ նկարը առնուած է 1915ին երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ԳԵՈՐԳ Ե. ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ կ'օրհնէր հայկական բանակայինները Էջմիածնի մէջ:

Ներամ բաղմութեան ներկայութեամբ, խորհրդաւոր լուութեան մէջ: Վեհափառը օրհնեց դրօշակները եւ հրամանատարներուն ուժ ու կարողութիւն մաղթեց:

Ճեմարանի ուսուցիչներէն Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեան հռետորական սքանչելի թռիչքով, բարի ճանապարհ մաղթեց Սրարատեան գունդին: Կարծես պատմութիւնը կը կրկնուէր. Սարայրի նոր դաշտ մը կը բացուէր ուրիշ Վարդանի մը առաջնորդութեամբ: Ո՞վ կրնար համբերել

Դ Ր Օ

Դրաստանու Մարտիրոս Կանաչեան

... Մեր արիւնը կ'եւար: Մանաւանդ որ սահմանէն անդին, մեր հարազատներու և արիւնակիցներու խողխողման չարագուշակ լուրերը շրջան կ'ընէին բերնէ բերան:

Կամաւորները շարժեցան դէպի Իգտիր. Համազասպի գունդերուն հետ, իբրեւ յառաջապահ ռուսական բանակի, կ'արշաւէ դէպի վան: Թրքական պաշարումէն ազատուած վան մանող առաջին գունդը եղած է Դրոյի գունդը:

Սյունիտեւ մեր միւս չորս կամաւորական գունդերուն հետ մասնակցած էր բազմաթիւ կռիւներու, մինչեւ 1916ի աշունը երբ Կովկասեան ճակատի հրամանատար հայատեաց մեծ իշխան Նիկողա Նիկողայէվիչ ցրուեց հայ կամաւորական գունդերը:

1918 Մարտին, Կարինէն նահանջելով հասած էինք Սարըկամիշ: Ճակատի բնդհ. հրամանատարն էր զօր. Արէշեան, թոյլ և անշիղ մէկը: Դասալիքները օրէ օր կը շատնային: Հակառակ Մուրատի և Սեպուհի կորովի միջամտութեան, անկարելի էր զօրամասերու ռազմական ոգին բարձրացնել և կարգ կանոն մտցնել: Կանոնաւոր բանակը կը դառնար անկանոն, անկանոնը կը դառնար կանոնաւոր: Օր մը, շուրջ տասը տասնըհինգ հոգի բերին մեր զօրանոցը: Յանկարծ, Մուրատ եւ Սեպուհ ատրճանակները քաշած դուրս խոյացան: Սիրտս սկսաւ տրոփել: Չըլլա՞յ թէ սպաննեն: Դասալիքներ էին: Սեպուհ սկսաւ կրակել ճիշտ իրենց երկու ոտքերուն մէջտեղը, զետնին: Դեփ-դեղին կտրած էին ամէնքս ալ: Մահացու էր սարսափը: Շարք— շարք կանգնեցուցին և հրամայեցին անմիջապէս միանալ իրենց զօրամասերուն: Ռուս զօրամասերու «դէպի տուն» նշանաբանը պարարտ զետին էր գտած: Գերբնական ճիւղեր էին պետք կասեցնելու համար դէպի տուն նահանջը: Այդ տագնապալից օրերուն, Ազգային Խորհուրդին կողմէ ճակատ էին եկած ընկերներ Ս. Վրացեան և Վ. Նաւա-

սարգեան, Ապահովութեան Խորհուրդին կողմէ ալ՝ ընկ. Վ. Փափազեան: Ուրկէ՞ ուր, յանկարծ Դրօն մէջտեղ ելաւ Իբրեւ զինուորական կոմիսար: Իրօք, Դրօն անմիջապէս գործի աջաւ: Արտակարգ տեսան մը Դրոյի մասնակցութեամբ և երեք խռովարար դասալիքներ մահուան դատապարտեցան: Դրոյի անունը բերնէ բերան շրջան կ'ընէր և սարսափ կ'ազդէր:

Հետագային, ճակատագրական զէպքեր տեղի պիտի ունենային Սարտարապատի, Ղարաքիլիսէի և Բաշ-Ապարանի մէջ, և Դրօն զարձեալ բախտորոշ զեր պիտի կատարէր:

«1918ին Մայիս 23ին, թշնամին խոշոր ուժերով յարձակման ղիմեց նաեւ Բաշ-Ապարանի ճակատում: Սկսուեցին արիւնահեղ կռիւներ: Դրոյի յաջողուեց կանգնեցնել նրա յառաջխաղացումը՝ զգալի կորուստ պատճառելով նրան:

«Ստանալով օժանդակ ուժեր, Թիւրքերը նորից անցան յարձակման՝ հանդիպելով մերոնց յամառ գիմադրութեան: Կռիւները տեւեցին մի քանի օր: Այս տեղ էլ մեր զօրքերը երեւան բերին արտակարգ տոկունութիւն ու քաջութիւն: Դրոյի հմուտ ղեկավարութեան տակ նրանք յետ չպրտեցին թշնամու բոլոր գրոհները եւ Մայիս 28ին մի խիզախ հակադրոհով փախուստի մատնեցին թշնամին:

«Այդ ճակատամարտում հերոսական մահով ընկաւ հայ լաւագոյն հայդուկներից մէկը՝ ձիաւոր խումբի հրամանատար Զեմլեակը»:

Նոյն տարուան Դեկտեմբեր տմառն, Վրաստանի կառավարութեան թշնամական վերաբերումը Հայաստանի հանդէպ՝ պատճառ եղաւ որ Վրաստանի և Հայաստանի միջեւ պատերազմ սկսի: Իբրեւ Դիլիջան-Լոռի զօրամասի հրամանատար Դրօ ղեկավարած է հայկական ուժեր հայ վրացական պատերազմին մէջ:

ԳՐՈՅԻ ԳՆԴԻ ԵՐԻՈՒՄԸ ԻԳՏԻՐԻ ՀԱԿԱՏ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1. Խեչօ 2. Արմեն Գարօ 3. Դրօ
սեղանին առջեւ կեդրոնը՝ Դալարագեազցի Տեր Գրիգոր

Հայկական բանակը Դրոյի հրամանի տակ դուրս քշեց վրացական զօրքերը Հայկական Լոռիէն: Դեկտեմբեր 13էն սկսած, անընդհատ կռիւներու մէջ պարտուած վրացական զօրքերը նահանջեցին Թիֆլիսէն ոչ հեռու գտնուող Սաֆախլու երկաթուղային կայարանը, ուր հասան Դեկտեմբեր 31ին: Վճռական ճակատամարտը, որ տեղի պիտի ունենար այդտեղ, տեղի չունեցաւ, որովհետեւ անգլիեֆը՝ րանսական զինուորական ներկայացուցիչներու միջամտութեամբ զինադադար կնքուեցաւ եւ վերջ գտաւ հայ-վրացական ցաւալի բախումը:

Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին, Դրօ չուգեց նախարար դառնալ, բայց մնաց միշտ հայ զինուորին ու զինուորականներուն կողմէ ամենէն աւելի յարգուած ու սիրուած անձնաւորութիւնը եւ փնտռուած գործակիցը զօրավարներ Նազարբէկեանի, Սիլիկեանի և Հախվերտեանի: Հայաստանի ներքին խաղաղութիւնը ամրապնդելու և օտար զրգուիչ տարերէ ազատելու համար լուրջ աշխատանքներ կատարեց լուռ ու մունջ: Մասնաւորաբար ապահովեց Երեւանի ու Զանգեզուրի շրջանի հաղորդակցութիւնը, հիմնովին վերցնելով արգելքները:

1920ին, երբ տեղի ունեցաւ սովետ-թուրք միացեալ յարձակումը Հայաստանի վրայ, դարձեալ Ընկեր Դրոյի վիճակուեցաւ պաշտպանել Արարատեան Դաշտի ճակատը Թուրքերուն դէմ: Եւ դարձեալ, ինչպէս 1918ին, Թուրքերը ոչ մէկ մատնաչափ հող կրցան գրաւել զինու զօրութեամբ: Ամեն տեղ այդ ճակատին վրայ Թուրքերու հողային գրաւումները տեղի ունեցան զինադադարի պայմաններով միայն:

Հայ և Ռուս Բորչեւիկները, ռուսական Կարմիր Բանակի օգնութեամբ, տիրացան իշխանութեան: Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Մոսկուա ստորագրեցին համա-

Երեւանի Հայուհիները ընկ. Գրոյի կը յանձնեն
Դրօշակը

ձայնագիր: Խորհրդային նորակազմ կարավարութեան մէջ մտան ընկերներ Դրօ եւ Համբարձում Տէրաթեան, որոնց իշխանութիւնը հաղիւ շաբաթ մը տեւեց: Նախքան նոր կառավարութեան (Հեղկոմի) ժամանումը. ընկ. Դրօն նշանակուեց է զինուորական կոմիսար: Խորհրդայինները չեն յարգում ստորագրուած համաձայնագիրը (սկսում են ձերբակալել նախկին կառավարութեան անդամներին հասարակական գործիչների, սպայութիւն աքսորուում է թուրքերից հողեր ետ չեն առնում և այլն): Դրօն տեղ չի գտնում նոր կառավարութեան մէջ, այլ 1921 թուի օգոստոսի 10-ին աքսորուում է Մոսկուա: Ուր երկար ատեն մնաց իբրեւ կալանաւոր: Շնորհիւ իր անձնական բարեկամութեան Ստալինի հետ:

Երկու տարի ետք, Թիֆլիս, Չեկայի չէնքին մօտերը, գաշնակցական անաբեկիչները սպաննեցին ձեմալ փաշան: Այս գէպքի հետեւանքով ձերբակալուեցան մօտ երկու հարիւր գաշնակցականներ: Դրօն հրապարակ եկաւ իբրեւ միջնորդ: Թոյլ տրուեցաւ իրեն երթալ Թիֆլիս եւ իբրեւ հարկադրական տուրք յայտարարութիւն մը ստորագրելով գոհացում տուաւ խորհրդային բռնակալներուն եւ բանտերէն ազատեց իր զինակից ընկերները: Կորիւն Ղազարեան, Տիգրան Դեհտիսեան, Մակար Մինասեան, գընդապետ Արսէն Շահնազարեան, Զանգեզուրի և Զահիբասարի հերոսը, իրաւաբան Խորէն, Համասփիւռը, Բագուի նախկին դեսպան Մարտիրոս Յարութիւնեանը և այլք, վառվռուէն, կորովի երիտասարդներէն: Վերջը Դրոյի ջանքերով և յաճախակի բանակցութիւններով Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի հետ անոնք ազատ արձակուեցան և իրաւունք ստացան Մոսկուայում ապրելու:

Երկու տարիի չափ Դրօն մնաց Մոսկուա, այն յոյսով որ Բուլշեւիկները Թուրքերէն ետ պիտի առնեն Կարսն ու Սուրմալուն, զոր Թուրքերը գրաւած էին Բուլշեւիկներու:

օժտ գաղութեամբ: Համոզուելով սակայն, որ Բոլշևիկները ոչինչ պիտի ընեն Հայաստանէն խլուած հողերը ետ ստանալու համար Դրօ գտաւ միջոցը՝ խորհրդային իշխանութենէն անցադիր ստանալու և անցնելու Ռումանիա: 1933ին մասնակցեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 12րդ Ընդ. Ժողովին, Փարիզ: Իր հեղինակութիւնը մեծ զեւր կա-

Հայ հոգեւորականութեան մաղրանքը
կամաւոր՝ զնդերք մեկնելէ առաջ:
Հրամանատար (խանասոր)ի ՎԱՐԴԱՆ

տարեց զգաստութեան հրաւիրելու համար ափ մը դաւադիրներ:

1938ի 13րդ Ընդհ. Ժողովին Դրօն ի բացակայութեան ընտրեցաւ անգամ Դաշնակցութեան Գերագոյն Մարմինն, որուն հետ իր կապը խզուեցաւ պատերազմի հետեւանքով: Բայց ան իր բնածին ուշիմութեամբ ու հայրենասիրութեամբ, նոր պայմաններու հարկադրանքին տակ ստանձ-

Սիմոն Վրացեան եւ Զօր. Դրօ Տիարուած 1915-ին Երեւան

նեց, պատասխանատուութիւններ, փրկելով հայ զանգուածները հալածանքներէ և ծանր վտանգներէ:

Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմի ընթացքին գերման բանակին կողմէ գրաւուած երկիրներուն մէջ Հայութեան պաշտպանութիւնը եղաւ Դրոյի մեծ ծառայութիւններէն մէկը հայ ժողովուրդին:

1947ի ամառը Գահիրէ անցաւ: 14րդ Ընդհ. Ժողովէն ետք քաղաք. նոր հորիզոն մը կը բացուէր իր առջեւ: Միշտ մնալով Դաշնակցութեան Գերագոյն Մարմին մէջ, անցնող ինը տարիներու ընթացքին մասնաւորապէս Միջին Արեւելքի շրջանին մէջ բարձրացուց հայ ժողովուրդի դիմադրական կորով, հեռու պահելով մեր զանգուածները խորհրդային թափանցումէն:

1950էն ի վեր Դրոյի կիներ՝ ընկերուհի Գայիանէն եւ զաւակը՝ Մարտիկ հաստատուած են Պոսթըն: Մեր անզուգական ընկերը իր կեանքի վերջին ամիսները անցուցած էր իր ընտանիքին մօտ:

*
* *

Այսօր սուգ է Հայաստան Աշխարհին մէջ:

Զոյգ Մասիսներէն մինչեւ Նեմրուծ, Սիփան ու Գրքագուռ, Արարատեան դաշտէն մինչեւ Աշխարհը Տարօնի, մինչեւ Արցախի լեռներն ու Վասպուրականի ձորերն ու դաշտերը, Մարդարապատէն մինչեւ Բաշ Ապարան ու Ղաւրաքիլիսէ, Հայոց Աշխարհի բոլոր վայրերը լեզու առած Քաջին մահը կը սպան:

Սակայն Դրօները աշխարհ չեն գար մեռնելու համար:

Ժողովուրդները հաղուադէպօրէն Դրօներ աշխարհ կը բերեն՝ զանոնք ոչ թէ թաղելու, այլ յաւէտ կենդանի պահելու համար:

Կարմիր Վարդանները չմեռան:

ԶՕՐ. ԴՐՈ ՆԿԱՐՈՒԱԾ 1915-ԻՆ ՓԱՐԻԶ

Պիտի չմեռնի նաեւ ինք:

*Իր շքեղ ու պայծառ անունը՝ Հայոց Պատմութեան
էջերէն պիտի անցնի սերունդէ սերունդ՝ Սզատ, Ռնկախ ու
Միացեալ Հայրենիքի մեծ երազը միշտ վառ պահելով իր
հոգիին մէջ:*

Ընկ. Դրօ Մայիս 28-ի առիթով Դամասկոսի մէջ
նառախօսած պահուն:

*Հոգեվարքի օրերուն զինք շրջապատող ընկերներուն
դառնալով՝ իր ժողովուրդի մեծ զաւակը կ'ըսէ անոնց.*

*«Հպարտ պե՛տ ե ըլլանք, ու անդամներ ենք Դաւնակցութեան
նման կազմակերպութեան մը»:*

Սակայն հպարտ է նաեւ Դաշնակցութիւնը, որ իր ծոցէն Դրոններ տուաւ:

Ինչպէս որ հպարտ է հայ ժողովուրդը, որ Դրոյի նըման զաւակներ ունեցաւ:

Այս նուիրական ժամին, երբ սուգ է Համաշխարհին մէջ, Քաջին հողանիւթ մարմինը հողին յանձնելով, իսկ իր անմեռ անունը մեզի պահելով՝ բարձրաձայն կը գոչենք:

— ՄԵՌԱՒ ԴՐՕՆ, ԲԱՅՅ ՅԱՒԵՐԺ ԿԵՅՅԷ ԴՐՕՆ:

Ողբացեալ Ընկեր Դրօ՝ իր դագաղին մէջ: Դագաղին երկու ծայրերը կ'երեւին ամերիկեան դրօշը եւ հայկական չեռագոյնը: (Հայրենիք)ի սրահին մէջ:

ԴՐՈՅԻ ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Աչքերս փակեցի, երեւակայութեամբ 36 տարի ետ գացի: Երանելի՛, երջանի՛կ օրեր էին Ազատ Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ: 120 արմաշական որբերս Պոլսէն նոր էինք փոխադրուած: Ենթասպաներու վարժարանը տրամադրած էին մեզի. բնակչութեան համար:

Մեզմէ որո՞ւն հոգն էր, թէ Պոլսոյ փափուկ անկողիններով մահճակալները ձգած՝ հոս ինկած էինք առանց անկողինի: Զոր գետնի վրայ կը պառկէինք: Օրական երեք ժուժ կերակուրի տեղ հոս միայն մէկ պորճ կ'ուտէինք: Ասանկ ճղճիմ բաներով մեզմէ ո՞վ կը հետաքրքրուէր: Կր բաւէր, որ հրաման մը գար, փողը հնչէր, հայ նախարար մը, հայ զօրավար մը և կամ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը դիմաւորէինք:

Եւ մեզի, 14—15 տարեկան պատանիներուս համար, ի՛նչ երջանկութիւն էր, երբ, մեր սկառտական հագուստները հագած, հայկական դրօշներով, զինուորական նուագախումբի առաջնորդութեամբ, կուրճերնիս ցցած, տողանցքով Երեւանի կայարանը կ'երթայինք...

Մենք քանի մը անգամ բախտը ունեցանք հայոց սիրելի ռազմիկը՝ Դրօն դիմաւորել և պատուի կենալ Բաշ Ապարանի հերոսին առջեւ...

Դրօն մահացած... Ո՛չ, անկարելի է, Դրօներ չեն մեռնիր...

Հ. Մ. Բ. Մ. ական սկառտ եղբայրներ համայն աշխարհի, փողը կը հնչէ. պատրաստ: Զօրավար Դրօն է որ կուգայ:

ՅՈՒՂ. Կ. ԶԱԼԳԻՅԱՆ

ԳՆԴԱՊԵՏ ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ 1890 - 1955

«Ով էֆ դուք, որ ուխտուած-
հերի երկիւղած բափօրով անցնում
էֆ այլապէս դժուարիճ նամբաներով,
հաճաչում եմ ձեզ ձեր համբաներից,
որոնցմով միայն դուք կրցաք անց-
նիլ, դուք, որ ձեր ցեղի խիզեր օալ-
կած զնում էֆ բախելու Աստուծոյ
փակ դռները»:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Թէհրանէն «Հայրենիք»ին ուղղուած հեռագիր մը կը
գումէ յանկարծական մահը Տիգրան Բաղդասարեանի որ
տեղի ունեցած է Յուլիս 20ին: Գոյժը ցնցող տպաւորու-
թիւն թողուց, մասնաւորապէս զինք մօտէն ճանչցողներուն
և իր գործին ու կեանքին հետեւողներու վրայ: Տիգրան
Բաղդասարեան թանկագին, արժէքաւոր, գաղափարական
եւ նուիրուած հայրենակից մըն էր, որուն ամբողջ կեանքը
եղած է պայքարի, կռուի արկածալի շրջան մը, սկսեալ
Համաշխարհային առաջին պատերազմէն մինչեւ իր մահը:
Տիգրան զէնքի մարդ էր. կը սիրէր կռիւ, պայքար և ար-
կածախնդրական կեանք. ունէր ազնիւ բնաւորութիւն, կը
սիրուէր բոլորէն և կը յարգուէր իր զինակից ընկերներէն:

Տիգրան Բաղդասարեան ծնած է Շատախ. իր միջնա-
կարգ դաստիարակութիւնը ստացած է Վանի Կաթօլիկ
Հայրերու վարժարանին մէջ:

Օսմանեան Սոմանադրութեան շրջանին Վանի երիտասարդները գունդ առ գունդ Պոլիս կուղային բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, Տիգրան իր ընկերոջ Արաաշէս Ամիրեանի հետ կը յաջողին մտնել Պոլսոյ Հարպիէյի Զինուորական Վարժարանը: Շատախի այդ երկու խոստումնալից երիտասարդները, իրենց կամքով, տոկունութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ դպրոցին յաջողագոյն աշակերտները դարձան:

1914ին կը պայթի Համաշխարհային Ա. պատերազմը. Տիգրան և Արաաշէս կ'աւարտեն դպրոցը և իբրեւ սպայ զրկուեցան ռուսական սահմանի վրայ թրքական քանակին մէջ ծառայելու: Սարիղամիշի առաջին ընդհանրումին Տիգրան կը վերաւորուի. իսկ Արաաշէս Ամիրեան Ռուսերուն ձեռքը գերի կ'իյնայ:

Տիգրան Բաղդասարեանի վերքը բուժուելէն վերջ, կարճ ժամանակուան մը համար արձակուրդ կը ստանայ և իր ծննդավայր Շատախ կը վերադառնայ:

Այդ օրերուն սկսած էին թուրք չէթէներուն և քիւրտերուն ասպատակութիւնները և սպաննութիւնները Վասպուրականի բոլոր շրջաններուն մէջ: Շատախ կը պատրաստուէր ինքնապաշտպանութեան: Կառավարութիւնը անակնկալ կերպով կը ձեռնարկէ Շատախի ծանօթ դէմքերը և յեղափոխական ղեկավարները. այս դէպքը պատճառ կ'ըլլայ որ Շատախ պարզէ ապստամ-

ԳՆԱՊԵՏ ՏԻԳՐԱՆ
ԲԱԳԴԱՍԱՐԵԱՆ

բութեան գրոշը: Տիգրան Բաղդասարեան կը ստանձնէ ապստամբութեան զեկավարութիւնը, ուժեղ և անսկիւնկալ յարձակումով կը գրաւուն կարեւոր դիրքեր, կապ կը հաստատեն շրջանի հայ դիւղերուն հետ: Այդ օրերուն էր էր որ Վանի կուսակալ հրէշ ձէվտէթ նպաստաւոր առիթ կը համարէ առաջարկելու Իշխանին որ Շատախ երթայ և այդ շրջանը խաղաղեցնէ: Դաւադրաբար սպաննել կուտայ Իշխանը իր երեք զինակից ընկերներով Վերձի մէջ:

Շատախին օգնութեան կը հասնին նաեւ Փեսանդաշտի կռուող ուժերը Լ. Շաղօեանի զեկավարութեամբ. այս երկու հերոսները իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնեն Լեւնապարի շրջանը և կը փրկեն ժողովուրդի մեծ մասը ստոյգ մահուէ, մինչեւ որ կը հասնի Դրօի կամաւորական բանակը, Վանի ազատագրումէն յետոյ:

Դժբախտաբար այդ օրերուն տեղի կ'ունենայ ռուսական նահանջը: Տիգրան Բաղդասարեան և Լ. Շաղօեան այդ շրջանի ժողովուրդը իրենց կռուող ուժերու պաշտպանութեան տակ առած, մէկ մասը Պայազիտի վրայով կ'անցնի Կովկաս:

Տիգրան Բաղդասարեան երեւանի մէջ կը կազմէ Վանեան Գունդը, համախմբելով Շատախի, Վանի հերոսական կռիւներու մէջ տարիներու փորձառութիւն ունեցող զինուորներ, ֆէտայիներ՝ Վան անցնելու նպատակաւ, երբ տեղի կ'ունենայ Վանի երկրորդ աղիտալի նահանջը. Տիգրան իր Վանեան զույգով ճակատ կը կազմէ յառաջացող թշնամիին դէմ, կռուելով Սարտարապատի և Նախիջեւանի ճակատներուն վրայ, երբ 1918ին զինադադար կը կնքուի և Հայաստան կը դառնայ ազատ հանրապետութիւն:

Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը կը վերակազմուի հրամանատարութեամբ զօրավար Նազարբեկեանի: Սեպուհի Բ. կամաւորական բանակի Տրդ գնդի հրամանա-

տար կը նշանակուի Տիգրան Բաղդասարեան:

Հայաստան սակայն ազատ չէր ներքին թշնամիներէ. թուրք և թաթար գիւղախմբերը անվերջ խռովութիւններ կը հանէին եւ կը խանդարէին Հայաստանի անդորրութիւնը: Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գորագունդը Սուրմալուի, Պէյիւք Վէտիի մէջ բազմաթիւ կռիւներ ունեցաւ, մինչեւ որ այդ շըրջանի թաթար գիւղերը զսպուեցան և հեռացան Հայաստանի սահմաններէն:

1919ի Մայիսին բոլշեւիկեան ներքին ապստամբութիւնը պայթեցաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ. Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գունդը մասնակցեցաւ ապստամբութիւնը զսպելու գործողութեան:

Երբ պայթեցաւ հայ-թրքական պատերազմը, Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գունդը կը մասնակցէր Կարսի շուրջը մղուած ճամուռի նշանաւոր կռիւին:

Կարսի անկումէն և հաշտութեան դաշնագիր ստորագրուելէն վեր, Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գունդը կ'անցնէ Տիլիճան:

ԳՆԴ. ԲԱԳԴԱՍԱՐԵԱՆ

Բոլշեւիկները քաջալերուած նկատուած՝ 1951 Ապրիլ Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գունդը կ'անցնէ Տիլիճան: Բոլշեւիկները քաջալերուած նկատուած՝ 1951 Ապրիլ Տիգրան Բաղդասարեանի Տրդ գունդը կ'անցնէ Տիլիճան:

բուլշեւիկներուն, երբ Կարմիր Բանակը Տիլիճանին կը մօտենայ:

Տիգրան իրեն տրուած հրամանին վրայ կը մնայ իր զօրամասին հետ զիմաւորելու Կարմիր Բանակը: Երբ բուլշեւիկեան Կարմիր զօրամասը Տիլիճան կը մտնէ, առաջին առթիւ զինաթափ կ'ընեն Տրդ գունդը եւ կը ձերբակալեն Տիգրան Բաղդասարեանը. Տիգրան քանի մը մտերիմներու հետ կը յաջողի բանտէն փախչիլ եւ Երեւան ապաստանիլ:

Երեւանի մէջ փախստականի անտանելի կեանք մը ապրեցաւ. բուլշեւիկները անպատկառ դարձած էին եւ ամէն ժամանակ տուները կը մտնէին եւ ձերբակալութիւններ կը կատարէին. այս կացութեան մէջ Տիգրան, Զամալեանի եւ մի քանի զինուորներու հետ վալատի մը առաջնորդութեամբ Վրաստան կ'անցնին. վրացիները փախստական այդ խումբը կը ձերբակալեն եւ իբրեւ բուլշեւիկ Գութայիսի բանտը կ'արգելափակեն: Երբ Կարմիր Բանակը Վրաստան կը գրաւէ, Տիգրան Բաղդասարեան իբրեւ բուլշեւիկ ազատ կ'արձակուի, կանցնի Պաթում եւ իբրեւ Պոլսեցի տարագիր կը յաջողի Պաթումէն նաւ առնել եւ Պոլիս անցնիլ:

Պոլսէն կ'անցնի Փարիզ, կը յաջողի հոն փոխադրել նաեւ իր կիներ, կը հաստատէ առեւտրական համեստ գործ մը. իր ընտանիքին ապրուստը ապահովելու: Փարիզի մէջ կը կազմէ Կամաւորներու եւ Ռազմիկներու Միութիւնը, կը հրատարակէ «Ռազմիկ» Ռմագիրը իբրեւ Միութեան օրկան:

Համաշխարհային Բ. պատերազմի փոթորիկը կը պայթի. Տիգրան իբրեւ ռազմիկ, կը նետուի այդ փոթորիկին մէջ, կը միանայ Դրօշի հայկական խումբին, որ կը գործէր գերմաններէ գրաւուած ռուսական քաղաքներու մէջ, պաշտպանելով եւ համախմբելով փախստական հայ բեկորները եւ ռուսական բանակէն գերի ինկած հայ զինուորները:

Տիգրան կը հաւատար որ համաշխարհային այս հսկայ փոթորիկէն վերջ, մեծ հաշուեյարդարներ պիտի կատարուին. հայ ժողովուրդն ալ հաշիւ ունի մաքրելիք. այդ հաւատքով իր ամբողջ եռանդով լծուած էր այդ աշխատանքին. իբրեւ նուիրուած Դաշնակցական, պատրաստ էր ամէն գոհողութեան. իր գաղափարական բարձր նկարագիրը և գործին հանդէպ իր անձնուիրութիւնը զինք մղեցին ձգելու իր ընտանիքը և անյնելու պատասխանատու պաշտօնով:

Դժբախտաբար, Տիգրան իր գաղափարներուն իրականացումը չաեսած, կը բաժնուի մեղմէ կարօտը սրտին, հեռու իր կնոջմէն և սիրասուն միակ զաւակէն:

Ափսոս, Տիգրան տակաւին չատ աշխատանք ունէր կատարելու:

Յարգանք իր անմոռանալի յիշատակին:

Գ. ԼՅՆԱԹԵԱՆ

*
* *

Տիգրան իրական ոգիսական մը ունեցած էր: 1914ի պատերազմին սկիզբները, իր զօրամասը կը կռուի ռուս եւ թուրք ճակատին վրայ. ծանրապէս կը վիրաւորուի եւրիտասարդ հայ զինուորականը և կը փոխադրուի հիւանդանոց: Ապաքինումէն ետք, կարճ հանգիստի մը համար կ'երթայ իր ծննդավայրը՝ Շատախ:

Դէպքերը արագ կերպով կը զարգանան: Հայերու դէմ հալածանքներ կը սկսին ամէն կողմ. Վասպուրական ըմբոստութեան դրօշ կը պարզէ, եւ Տիգրան այլեւս չի մտածեր վերադառնալ իր պաշտօնատեղին: Զաւարեանները մարգարէ եղած էին, շեշտելով կարեւորութիւնը զինուորական ծառայութեան: Դաշնակցութեան յեղափոխական հնոցին մէջ թրծուած հայուկներու կողքին՝ զինուո-

րական մասնագիտութեան տիրացած հայ երիտասարդներ տեղ կը գրաւէին, զիմագրաւելու համար անհաւասար կռիւը:

Շատախ կ'ազատագրուի 42 օրուան հերոսական մաքառումէ մը ետք: 1915 Մայիս 12ին Դրոյի կամաւորական գունդը Շատախ կը մտնէ, ուր կը հանդիպի թրքական բանակի տեղակալ Տիգրան Բաղդասարեանին:

Դրոյի սուր աչքը ուղիղ քառասուն տարի առաջ տեսած էր իր քաջ ու պարկեշտ զինակիցը եւ իր յանձնարարութեամբ Տիգրան հետագային աստիճանի բարձրացում ունեցաւ ու դարձաւ փոխգնդապետ: Արեւմտահայ սպաներուն մէջ ան եղաւ ամենէն բախտաւորը եւ աւելի ետք նշանակուեցաւ Տրդ գունդի հրամանատար:

Գնդ. Բաղդասարեան կատարելապէս արդարացուց իրեն վստահուած պաշտօնը: Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին Տրդ գունդը միշտ գտնուեցաւ ճակատի վրայ՝ իգտիր, Կարս, Ղազախ: Մասնաւորապէս 1920 Մայիսին, բոլշեւիկեան ապստամբութիւնը ճնշելու մէջ առաջնակարգ դեր կատարեց Տիգրանին գունդը, որուն 39 սպաներուն մեծ մասը արեւմտահայեր էին եւ վարակուած չէին դաւաճողիչներու քարոզչութենէն:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն անմիջապէս ետք, հալածանք սկսաւ ամբողջ հայ սպայութեան դէմ: Նախ քան իր աքսորը Մոսկուա, Դրօ յաջողեցաւ իր զինակիցներուն մէկ մասը ցրուել: Դրոյի աջակցութեամբ արեւմտահայ սպաներէն Տիգրան Բաղդասարեան եւ Վահան Փաստաւրմաճեան անցան Սանահին՝ չէզոք պօսին, հոնկէ Վրաստան երթալու յոյսով:

«Շատախի ինքնապաշտպանութիւն»ը խորագրին տակ Տիգրան իր յուշերը գրեց «Հայրենիք» ամսագրի 1931ի Յունուար-Սեպտեմբեր թիւերու մէջ:

երկար տարիներ ետք, 1941ին դարձեալ պիտի հանգիպէի Տիգրանին, այս անգամ Միջին Արեւելքի մէջ՝ Պէյ-րուք, Դամասկոս, Հալէպ, Փահիրէ, Թեհրան...:

Կատարելապէս հասկնալի չէ՞ Տիգրանի կեանքին իմաստը, երբ կը տեսնենք զինք Հայաստանի մէջ, Բ. Համաշխարհային պատերազմին, Դրոյի հետ միասին Հիւսիսային Կովկասի մէջ: Քանի մը տարիէ ի վեր ան հաստատուած էր Կովկասի հարաւը՝ Թեհրան, միշտ հայրենիքի մօտիկ:

1940էն ասդին, իր կեանքին մեծ մասը անցուց հեռու իր ընտանիքէն եւ իր մէկ հատիկ մանչ զաւկէն որուն լուսանկարը գուրգուրանքով յաճախ մեզի ցոյց կու տար:

Հայաստանի ազատութեան, անկախութեան պայքարի պատմիչը օր մը անպայման երկար կանգ պիտի առնէ Տիգրանի կեանքին ու գործին վրայ: Իսկ հայ նոր սերունդը յարգանքով ու հիացումով պիտի յիշէ անոր անունը:

Գ. Լ.

Ա. Զ. Դ

Կը խնդրենք մեր յարգելի բաժանորդներէն, բարեկամներէն, միութիւններէն և թերթերէն, եթէ ունին յեղափոխականներու անտիպ, նկարներ և կենսագրութիւններ, թող բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս:

Հասցե. —

PEINTRE AVO

Alep - Syrie

ՄԵՐ ՅԱՋՈՐԴ ԲԱՑԱՌԻԿ ԹԻՒՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ Է
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆԻ
50 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԱՐԱՆԴԵԱՆ
1870 - 1934

Հ. Յ. Դ. ի Պատմութեան

Յառաջարկէն

Հայոց պատմութեան *Հերոսական շրջանը* պէտք է որ գրուի:

Առանց լացի եւ անեծի, առոհց անմիտ խառնազանութեամբ
եւ անազան մարգարէութիւններու...

Գրե՛նք պատմութիւնը: Անցեալի պատճառներ — հերոսներու
եւ հերոսական գործերու պատճառներ — ամենագորաւոր խթան-
ներն են ազգերու յառաջդիմութեան. Դայոց սերունդները թաւ մը
հրահանգի դասեր պիտի քաղեն հայ յեղափոխական տարեգրութեան
այդ սրտառու ճշերէն, — դասեր ինքնամեծ գոհողութեան, քաղա-
քացիական արիւթեան եւ ջիւղ, բարձրասլաց գաղափարականու-
թեան:

Հայկական Յեղափոխութեան շրջանը դեռ չէ գոցուած: Ի՞նչ
պիտի լինի շարժման վախճանը. ինչպէ՞ս պիտի ներկայանայ *Վերջին
շրուագը* այն երկարածիգ, արիւնոտ տրամալին, որ կը բաւալի յիսուն
տարիէ ի վեր եւ զուցէ դեռ պիտի տեսնուի ուրիշ տաճարակ տարիներ...

Մեր զաւակները կամ բռնները կ'իմանան այդ:

Մեր զաւակները միայն պիտի ունենան այդ նուրբ, դժուարէն,
սպասախանաւոր աշխատանքին համար անհրաժեշտ հոգեկան ան-
դորութիւնն ու պաղարիւնը:

Հ. Յ. Դաւենակցութեան մանրամասն ու լիակատար պատմու-
թեան հոգը կը մնայ, ուրեմն, գալիք սերունդներուն:

Փարիզ 1931 Սեպտեմբեր

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

(Խ Ա Ն)

Կեսարիոյ Տէրէ վանք կամ Տէրէվէնկ գիւղէն է Բարսեղ Թիրեաքեան, որ մայրենի լեզուն սորվեցաւ Իսլանդացու թեան մէջ, և անոր գրօշին առկ քաջութեամբ պայքարեցաւ թշնամիին դէմ, զոհուեցաւ կռուի գոչարին վրայ: Հայ աշուղներ իր անուանը անմահացուցին ժողովրդական երգով մը:

Բարսեղի ծննդավայր Տէրէ վանք հայ գիւղը կը գտնուի Կեսարիոյ արեւելեան կողմը, եօթը քիլոմէթր քաղաքէն հեռու, զից ու մայրոտ երկու լեռներու միջև: Թէ՛ս և անոր հայ բնակչու թիւնը թրքախօս էր, բայց 1992էն սկսեալ յեղափոխական շարժման վայր մը եղած էր, իսկ 1895—1896ի ջարդերուն՝ ղէն ի ձեռին դիմադրած էր թրքական յարձակումներուն:

Բարսեղ Թիրեաքեան իր կեանքի մասին հետեւեալը պատմած է զինակից Սեպուհին («Հայրենիք» ամսագ. 1949 Փետր.):

— Եւանի հայրը եղբր է գեղեցիկ ու թիկնեղ,

Բարսեղ Թիրեաքեան

ուժեղ ու համարձակ տղամարդ մը: Օր մը իրենց հարեւան թուրքին հետ վէճի կը բռնուի: Մոլեռանդ թուրքը խաչ ու Քրիստոս կը հայհոյէ ու կը յարձակի Թիրեաքեանին վրայ: Թուրքին կը

միտնան քանի մը ուրիշ կոտորի գաղաններ, թիրեաքեան շատ ուժեղ մէկը լինելով, բռնեցքով կը տապալէ գետին մէկ քանիսը: Թուրքերը կը սեղմեն իրենց շարքերը և միասամուռ յարձակում կը գործեն: Այս անգամ անոնք կը տապալեն հայը գետին:

Խանի հայրը, նկատելով որ վեր ելլելը բաւական դժուար է այդ գաղաններու տակէն, կը քաշէ մէջքի կեռ դաշոյնը ու կը խրէ թուրքին կուրծքը: Թուրքը վայրկեանապէս հոգին կը փչէ: Խանի հայրը կը վիրաւորէ ուրիշ մըն ալ, բայց չդիմանալով անգաղար հարուածներուն, իր վերջոյ ուշադրոյս կ'իյնայ վար: Թուրքերը այնքա՛ն կը ծեծեն, որ թշուառ հայը կ'աւանդէ հոգին:

Անոր մահով, սակայն, չեն գոհանար սճրագործները. կը յարձակին թիրեաքեաններու տան վրայ, կը թալլեն, կը կողոպտեն, կը տանին անոնց անասունները և կը յանձնեն սպաններու թուրքի և վիրաւորի ազգականներուն: Թուրքերը կ'ուզեն սպաննել նաև թիրեաքեանի կիներն ու զաւակները: Բայց, բարեբախտաբար, ճարպիկ ու խելացի կիներ իր երկու կորիւններուն հետ կը փախչի մօտակայ հայկական գիւղ մը և այդ կերպով կ'ազատէ իեղբիւնքն ու իր անմեղ գառնուկները:

Երբ քանի մը տմիս յետոյ Խանի մայրը իր զաւակներուն հետ կը վերադառնայ տուն, թուրքերը խուժը կազմելով կը յարձակին անոնց տան վրայ, որ բզբտեն զանոնք: Ահա այդ ատեն զիւղի նշանաւոր թուրքերէն մէկուն խիղճը կը զարթնի: Ան կը նետուի խուժիկն առջև ու կ'ազատէ անպաշտպան հայ կիներն ու իր զաւակները գաղաններու ձեռքէն:

«Շատ փոքր էինք, — կը պատմէ Խանը, — և այս բոլորը ևս երազի պէս կը յիշեմ, իսկ Միհրանը ոչինչ կը յիշէ, որովհետեւ ան ինձմէ աւելի փոքր է»:

Այսպէս կը քանդուի այդ նահապետական օճախը, այդ դժբախտ պատահարի պատճառով: Խանի մայրը կը գտնուի այնուհետեւ ուրիշներու աղախին, որպէսզի իր զաւակները կերպով մը կերակրէ, պահէ, մեծցնէ:

Ձահիլ կիներ կը մերժէ կրկին ամուսնութիւն և միայն իր զաւակները մեծցնելու մասին կը մտածէ: Կ'աշխատի չարաչար, կը տանի ամէն անարգանք՝ բսելով, «Մեծցնեմ Բարսեղս ու Միհրանս, տղամարդ դարձնեմ, թո՛ղ անոնք գիտնան վատն ու

բարին, ես վժ փափաքիս հասած կը լինեմ: Եւ ան կը մեծցնէ իր պալիկներն ու վրէժի թոյնը կը պատուաստէ անոնց երակներուն: Անոնց կը պատմէ այն չար ժամի մասին. որ պատճառ դարձած էր իրենց որբութեան: Հայրակորոյս որբուկներուն սրտին մէջ կը գնէ ատելութեան սերմը, և անոնց մատաղ հոգին կը զգայ խորապէս, թէ ոճրապար թուրքերուն պատճառով է, որ իրենք մատնուելու են այս թշուառ վիճակին:

Կը մեծնան կորուկները, հասակ կը քաշին Տէրէվէնկ գիւղին մէջ և օր մըն ալ կայտառ ու աշխոյժ երիտասարդներ կը դառնան: Բարսեղ իր ուժեղ ու բարձր հասակով, լայն թիկունքով, զմայլելի ճակատով, սեւ ու խոշոր աչքերով, աղեղնաձեւ յօնքերով և շանթող նայուածքով սարսափ կ'ազդէր իր շրջապատին վրայ: Ան վագրի նման արագաշարժ էր և հսկայ ցուլի նման ուժեղ: Գիւղական խաղերու մէջ առաջին մրցանակը կը շահէր միշտ: Ան առաջինն էր վազելու, ըմբշամարտութեան և շատ մը ուրիշ խաղերու մէջ: Ան ցաւով կ'ըսէր, թէ գիւղին մէջ երկու կարեւոր բաներէ զրկուած էր միայն — մէկ հայերէն գրել կարգաւ սորվելէ և միւսը՝ ձի նստիլէ: Թուրքերը այս երկուքն ալ արգելած էին հայերուն:

Բարսեղ 22 տարեկան է (ծնած է 1867ին). օր մը կեսարիա կ'երթայ, կ'իմանայ որ յեղափոխական կուսակցութիւն մը կայ, անոր անդամ կ'արձանագրուի: Իր հօր վրէժը լուծելու գաղափարը գամուած էր սրտին մէջ:

Փոքր եղբօրը՝ Միհրանի հետ հիւսն են, կը շրջին գիւղէ գիւղ, հազիւ համեստ ապրուստ մը կը շահին: Տէրէ վանքէն շատեր Պոլիս պանդխտութեան կ'երթային: Իրենց մայրը փոքր գումար մը խնայած է զաւակը ամուսնացնելու համար: Մինչդեռ Բարսեղ կը ներկայանայ անոր ըսելով:

«Մայրիկ, ներէ՛ ինձ, ես արդէն ուխտեր եմ ամուսնանալ, բայց ոչ ընտրածիդ, Հոռոփիկի, այլ Նայաստանի հետ: Մայրի՛կ, քանի հօրս այն անշուք շիրիմն հոն է, ես քու ըսած ամուսնութեան մասին երբեք չեմ կրնար մտածել: Որոշեր եմ հեռանալ և առանց հօրս վրէժը լուծելու, պիտի չվերադառնամ: Հօրս անշուք շիրիմին վրայ ես երդուել եմ, որ պիտի լուծեմ անոր վրէժը, ու ատոր համար իմ ամուսնութեան իրաւունքը կու տամ Միհրանին: Ամուսնացո՛ւր Միհրանը, թո՛ղ ան տուն տեղ լինի, որ միայն թիրեաքեաններու օճախը»:

ԽԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

Վրայ կը հասնի հղբայրը՝ Միհրան. ան ալ կը յայտնէ, որ վրէժխնդրական նոյն զգացումը ունի և պիտի ընկերանայ հղբորը: Կ'ուշաթափուի խեղճ մայրը, բայց ի վերջոյ կ'օրհնէ իր հրկու քաջերը: Անոնք, մեկնելէ առաջ, ուխտերնին կը վերանորոգեն իրենց հօր զերեզմանին վրայ:

Բարսեղ Պոլիս կ'ուղարկէ իր հղբայրը և հոնկէ նամակ գրել կու տայ, յայտնելով թէ հրկուքն ալ կ'աշխատին ու իրենց մօր դրամ պիտի ուղարկեն: Այս լուրը տարածայնուելէն հետքն էր, որ Բարսեղ իր հայրը սպաննող իշալիլին հետ հաշիւը կը մաքրէ: Այսպիսով ոչ ոք կը կասկածի իր մասին, կարծելով որ ան արդէն Պոլիս կը գտնուէր:

Բայց Բարսեղի համար պատահածը կրակի առաջին մ'կըրտութիւնն էր, պիտի հետապնդէր նաեւ վրէժխնդրութիւնը իր աղգին համար:

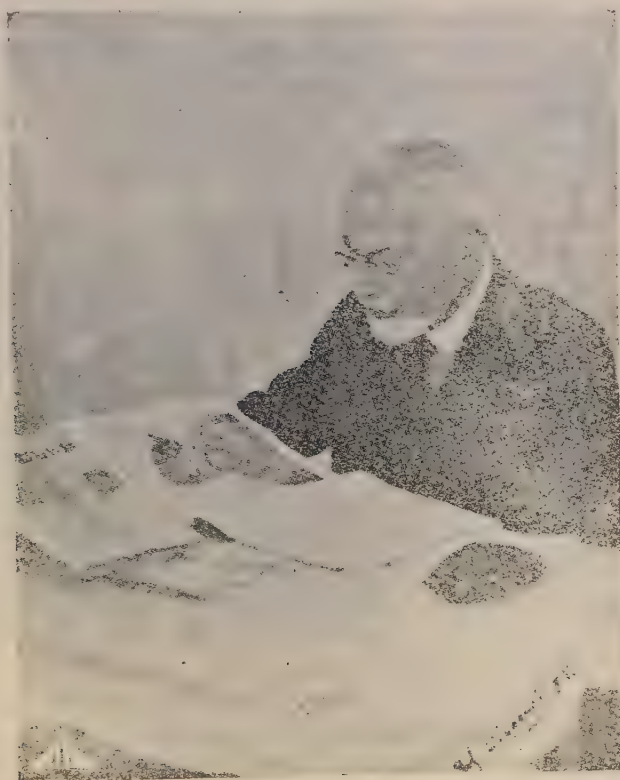
Պոլսոյ մէջ՝ Բարսեղ, իր հղբօր հետ, նախ կ'աշխատի կառավարական պինարանին մէջ, հրացանի կոթեր պատրաստելով: Զի սիրեր միջավայրը: Ընդհարում կ'ունենայ թուրքերուն հետ ու կը ձգէ այդ գործը: Սկիւտարի մէկ անկիւնը խանութ մը կը բանայ, տան կարասիներ կը պատրաստէ և կը յաջողի մօրն ալ օգնել:

Հնչակեան շարքերու մէջ արձանագրուած էր Բարսեղ: 1890ի Գում Գափուի ցոյցին ներկայ կը գտնուի, բայց առանց զէնքի: Շատ կը զայրանայ, որ Կոմիտէն պատրաստութիւն տեսած չէր ու կը հեռանայ Հնչակեան կուսակցութիւնէն:

Կ'անցնին տարիներ, բայց Բարսեղ մոռցած չէ իր ուխտը, գործելու առիթ կը փնտռէ: Կը ծանօթանայ Օննիկ Դերձակեանին (Վոսմեան) և 1896ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը: «Իրօչակ» և զէնք կը փոխադրէ մայրաքաղաքին մէջ: Կ'ահաբեկէ իրենց գաւառէն թուրք մը: Պապը Ալիի ցոյցէն հետք կառավարութիւնը գաւառացիները կը զրկէ իրենց ծննդավայրերը: Բարսեղ իր հղբօր հետ կը մեկնի Ռումանիա, Վոսմեանի տուած յանձնարարականով: Կը լսէ որ Պանք Ռթոմանի զէպը պատահած է, միւս կողմէն Սերօրը, Անդրանիկը, Սեպուհը Սասունի մէջ կը կուռնին. իսկ ինք զեռ մասնակից չէ այդ զոհաբերութիւններուն և անհամբեր է:

Պսակարիոյ Կ. Կոմիտէի կողմէ յանձնարարականներ կը

տրուէին, և Բարսեղ ու Միհրան կը մեկնին Սեւաստափոլ, ապա Պաթումէն Թիֆլիս, ուր կը ներկայանան Աւետիք Սահակեանին (Հայր Արրահամ), յայտնելով Մուշ անցնելու իրենց դիտաւորութիւնը:

(Հայր Աբրահամ)՝ Ա. Սահակեան
Հայաստանի եպիսկոպոսի Նախագահ

Հայր Արրահամ կը բացատրէ, որ առայժմ կարելի չէ ուղիակի Մուշ երթալ. Պարսկաստանի ճամբով պէտք է մեկնէին: Բարսեղ կը պատասխանէ.

«Այս սարը թող չլինի, այն սարը թող լինի, թուշը չլինի, թող թշատակինը լինի: Նպատակը մէկ է. ո՛ր ճանապարհով ալ

երթանք վերջ ի վերջոյ Սասուն կը հասնինք»:

Բարսեղ մեծապէս կ'սգեւորուի, երբ կ'իմանայ թէ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի մէջ կը կազմակերպէ մեծ խումբ մը, յարձակում գործելու քիւրտ աշիրէթի մը վրայ, որ հայեր կոտորած էր:

Հայր Աբրահամ վանեցի երիտասարդ մը կ'ընկերացնէ իրենց, ճամբորդութեան ատեն դժուարութիւն չունենալու համար, քանի որ չէին գիտեր ոչ հայերէն և ոչ ռուսերէն:

Երեւանի Կ. Կոմիտէին երբ կը ներկայանայ, գործավարը կը կարդայ յանձնարարականը, Բարսեղի երեսին կը նայի, կը սկսի խնդալ և կը հարցնէ. «էրմէնիճէ պիլիօսին» (հայերէն գիտե՞ս): «Ո՛չ պարոն Կոմիտէճի», կը պատասխանէ Բարսեղ: Գործավարը կը թելադրէ թշնամու լեզուն չխօսիլ: Լէն կ'ամէնայ, որ մինչեւ այդ ատեն չէր սորված իր մայրենի լեզուն, երբ արդէն 27 տարեկան էր: Բայց կ'որոշէ այլեւս հայերէն խօսիլ և շուտով կը սորվի:

Նախիջևան, Ջուլֆա, Խոյ գիծով կը հասնին Սալմաստ և Հաֆթվան գիւղը, կը ներկայանան Նիկոլ Դուժմանին, որ կը համակրի Բարսեղին և կ'ըսէ ինքն իրեն. «Քիւրտ, քեզ խրատուսող թուրքի հետ, դու ի՛նչպէս հրացան պիտի բանաս այսպիսի տղամարդու վրայ: Տղամարդ է ազնուականի զաւակ, խանի նման» էս: Լէյլես ընկերները Խան կանուանին Բարսեղը:

Խանասորի արշաւանքի պատրաստութիւններ կը տեսնուին: Նիկոլ Դուժման կը մարզէ Խանը, որ շուտով կ'իւրացնէ զինուորական օրէնքները, հրամանները հայերէն լեզուով տալ, և կը նշանակուի յիսնապետի պաշտօնին:

Խանասորի արշաւանքին ատեն Խանը, իր յիսնակով զէպի Բաշգալայ տանող ճամբան կը կտրէ և կրակի կը բռնէ վրաններէն փախչողները:

Արշաւանքէն վերադարձին, մարտիկները կը ցրուին զանազան վայրեր: Նիկոլ Դուժման Խանը կը զրկէ Բագու, իսկ ևզբայրը Միհրանը՝ Թիֆլիս:

Դուժման՝ Խանը կը տեղաւորէ նախահորերու գործարանի մը մէջ որպէս պահապան: Բայց ան գոհ չէ, միշտ գիմուժներ կ'ընէ ընկերներուն, որ զինք շրկեն Սասուն, ուր կը կռուէր Սերսը: Ի վերջոյ զինք կը հրաւիրեն Կարս ուր կ'երթայ Միհրանին հետ:

Արեւելեան Բիւրոյի որոշումով մեծ խումբ մը երկիր պիտի շրջուի Սերոբի օգնութեան: Իբրեւ խմբապետ նկատի ունեցած են Երզնկայի Քեռին: Սեպուհ Պաթում հանդիպելու տունէն կը խօսի Քեռիին, որ ընդունի խմբապետութիւնը: Բայց անոր ծրագիրն էր Տէրսիմ երթալ: Կարսի մէջ Կորոշուի խմբապետութիւնը յանձնել Խանին որ հայդուկներու պատրաստութեամբ զբաղած էր արդէն:

1900 Հոկտեմբեր 24ին, 83 մարտիկներ հաւաքուած են Բերոնց գիւղ: Մեծ ախոռի մը մէջ սրտառուչ ճառեր կը խօսուին, քահանան հաղթութիւն կուտայ: Իր նոր սորված հայերէնով կը խօսի նաեւ Խան, ոգեւորելով իր զինակիցները, կը յիշեցնէ անոնց պարտականութիւնները:

Նիկոլ Դումանի Ա. խումբը Խանասորի Ռեաւանքին

Խումբը կ'երթայ Չորուք, Արաքսի ափին գտնուող գիւղը, ուր սերաստացի Մուրատէն և Արամայիս Լեզնաւորեանէն կը ստանան զէնքերը: Ապահով կ'անցնին սահմանը: Յերեկը կը պահուին լերան մէկ խորշը, գիշեր ատեն ճամբան շարունակելու համար:

Երկինքը թանձր տմպերով պատած էր: Խումբը ամբողջ գիշերը կը քալէ, բայց չի կրնար հասնիլ Ալաշկերտ, վալադը (առաջնորդ) խիստ մթութեան պատճառով կորսնցուցած էր ճամբան. խումբը քանի մը անգամ նոյն լերան շուրջ դարձած էր:

Առաւօտ կ'ըլլայ, կը տեսնեն թէ երկար ճամբայ ունին գեռ քալելու: Վալաղը խորհուրդ կու տայ ցերեկը մնալ հայկական խոտաուր գիւղը, գիշերը շարունակելու համար իրենց ճամբան:

Գոմի մը մէջ տղաքը կը տեղաւորուին և կը հանգստանան: Բայց թուրքերը լուր կ'առնեն և 100 զինուորներով կը պաշարեն գիւղը: Հրամանատար Տէրվիշ պէկ նախ կը փորձէ ֆէտայիներուն հրացանները առնել, խոտախառնով թոյլ տալ իրենց ճամբան՝ վերադառնալ ռուսական հող:

Բանագնացին կը պատասխանէ իման.

«Իմ բարեւները տար Տէրվիշ պէկին և ըսէ իրեն, թէ ֆէտային միայն այն ատեն զէնքերը կուտայ, երբ այս աշխարհէն արդէն չուած կը լինի: Բանի ողջ ենք, չենք տար մեր զէնքերը. պիտի կռուինք»:

Հրացանները կ'որոտան և իմանի գնդակով կ'իյնայ Տէրվիշ պէկ: Խուժքը կ'աշխատի գիւղէն դուրս գալ և բարձրանալ լեռները: Մինչեւ կէսօր կը տեւէ կռիւը բուռն սաստկութեամբ: Ֆէտայիները տասնէն աւելի զոհեր կու տան: Խանը կ'ընդունի ռուքէն, բայց կարեւորութիւն չի տար: Խուժքի վիրաբոյժը դիտել կուտայ, որ կապելու է իր վէրքը, վասնզի արիւնահոսութենէն կրնար ուժասպառ ըլլալ: Բայց ան ձեռքով կը գոցէ վիրաբոյժին բերանը և ականջին կ'ըսէ «Այլեւս չխօսիս տղաները կը լսեն և կը վհատին»:

Կռուի տաք միջոցին մարտիկ մը լուր կը բերէ իրեն, որ սպաննուած է եղբայրը: Առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսընցնելու՝ իման կ'ըսէ. «Ես այդ շատոնց գիտէի: Գիտէի այն ատենէն, երբ ան ֆէտայի արձանագրուեցաւ: Տղաս, գնա՛ գիրքդ և կռուէ. սպաննուածի մասին ա'լ չեն մտածեր, այլ կը մտածեն, թէ ի՞նչպէս կարելի է լուծել անոր վրեժը...»:

Թշնամին օգնական նոր ուժեր կը ստանայ, ՏՅ հոգիւնոց հայդուկներու խումբը տասնապատիկ թշնամիին դէմ ամբողջ 16 ժամ կը կռուի, անոր մեծ կորուստներ կը պատճառէ, և ի վերջոյ կը յաջողի բարձրանալ լեռները: Իման կը ճշդէ իրենց մօտ մնացած փանփուշտին քանակը, որ աննշան էր, և խոհեմութիւն կը համարէ վերադառնալ Բասէն:

Ներկայանալով Կարսի Կ. Կոմիտէին՝ իման բացատրութիւններ կուտայ խուժքի վերադարձի մասին: Զինուորները զինա-

Թափուկէ հաք կը զրկուին զանազան գիւղեր: Շրջելով գաւառը իման, կը պատմէ իրասուրբի կռիւին: մանրամասնութիւնները, գիւղացիները մեծ յափշտակութեամբ կը լսեն հայ ֆետայիին քաջագործութիւնները:

Խումբին աղաքը և իման ռուս ոստիկանութեան կողմէ հետապնդումներու կ'ենթարկուին, շնորհիւ հայ մատնիչներու: Ասոնցմէ չորսին հաշիւը կը մաքրուի նոյն օրը և նոյն ժամուն:

1902ին Դաշնակցութեան Բիւրոն դարձեալ պարտականութիւն կուտայ իմանին, որ խումբ մը կաղմէ երկիր անցնելու համար:

Կարսի մէջ գեղանի Ծովինարը իր դասնկերուհիներուն հետ ասեղնագործած գեղեցիկ դրօշակ մը կը նուիրէ իմանին: Դրօշին վրայ կային Հ. Յ. Դ. տառերը, իսկ մէջտեղը «Մահ կամ Ազատութիւն» բառերը: իման կը համբուրէ դրօշակը և քահանայի օրհնութենէն ետք՝ խումբը կը կատարէ իր երգումը:

Հայ գիւղացիներ ամէն կողմէ կ'աջակցին խումբին փոխադրութեան և տեղաւորումին: Թրքական սահմանին մօտ Բարտոս գիւղը կը հասնին: Բայց լուր կը ոտանան, որ թուրքերը սահմանին վրայ մեծ թիւով զօրք կեդրոնացուցած են: Կը փորձեն ուրիշ կէտէ մը անցնիլ, այսպէս 15 օր խումբը կը թափառի: իման նպատակայարմար կը գտնէ առժամաբար յետաձգել խումբին մեկնումը և կը ցրուէ զինուորները: Ռուս ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ իմանը որ իբրեւ պարսկահպատակ, կը զրկուի իրան, ուր ատեն մը կը մնայ Թաւրիզ:

Կովկասէն 1903ին, 1904ին նոր խումբեր կը զրկուին երկիր: իման դարձեալ կը վերադառնայ Կարս. 85 — 90 ձինաւոր խումբի մը զլուխը կ'անցնի. իրեն ընկերացող հետեւակ խումբին պետն էր Նէվրուզ Օհանէս:

1904 Սեպտեմբեր 17ին ձիաւոր և հետեւակ խումբեր կը մտնեն Թրքական հող: Առանց վտանգի կ'անցնին սահման ու կը հանգստանան հայկական Գոմաձոր գիւղը և հետեւեալ օրը կը բարձրանան լեռները:

Քիւրտերը ցերեկ ատեն կը նշմարեն խումբը և կռիւը կը սկսի: Միւս կողմէ թուրք զինուորներ արդէն շարժման մէջ էին և օգնութեան կը հասնին քիւրտերուն: Թշնամին ամէն կերպ կը ջանայ պաշարել ֆէտայիներու խումբը: իման կը յա-

ջողի իր խումբով ճեղքել թշնամի չղթան, անոր մեծ կորուստներ տուով:

Արշալույսին խումբը կը վերադառնայ Գոմաձոր, ուր կը վերսկսի կռիւը. այս անգամ թշնամին թնդանթններ կը բերէ ու կը ուժրակոծէ գիւղին մէջ տղոց գրաւած դիրքերը:

Խան նոր յարձակում մը կը փորձէ իր ձիաւորներով և գարձեալ կը յաջողի դուրս գալ թշնամիի չղթայէն, Թշնամիէն առնուած ձիերու վրայ կը նստեցնէ հետեւակ զինուորները, և խումբը կը քաշուի գէպի Բոցեկ լեռը: Ահա այդ պահուն է, որ թշնամի գնդակ մը կը ճեղքէ Խանի սիրտը:

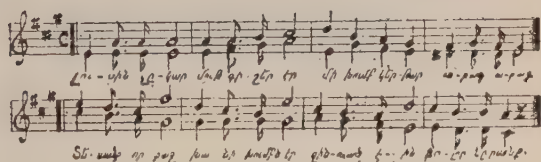
«Իրօշակ» 1904 Մարտի թիւին մէջ հետեւեալ տողերով կը գովէ Խանի մահը.

«Դեռ երիտասարդ հասակում վրէժխնդրութեամբ վառուած նա մասնակցել է Պալսում Գում Գարուի, Պապը Ալիի ցոյցերին, ապա անցել է Պարսկաստան և Խանասորի կռիւին է մասնակցել: Եղել է Վանում, Վանից անցնելով Կովկաս ընտրուեց Խանասորի հերոսների խմբապետ: Այդ մեծ կռիւը հմտութեամբ վարեց, և անվնաս վերադառնալուց յետոյ, նշանակուեց «Կայծակ» ձիաւոր խումբի առաջնորդ և Բասէնի կռիւների ժամանակ Բոցեկի և Գոմաձորի վճռական կռիւներում հրաշալի կերպով կառավարեց խումբը, քաջութեամբ կռուեց: Երբորդ օրը, հրը վճռած են վերադառնալ Կովկաս, չորս օրուան յոգնութիւնից կազդուրուելու և նոր ուժերով վերստին անցնելու համար, սահմանի մօտ, լուսաբացին, նկատուում են թշնամիներից և կռուի բռնում: Տեղի Պապայի քարայրում գիրք բռնելով, դիմադրում են մինչև փամփուշտների սպառուիլը, ապա ընկնում անհաւասար ուժի առաջ, քառապատիկ զոհեր գլորելով թշնամիներից»:

Այսպէս վերջացաւ Կեսարիոյ Տէրէ Վանքի համեստ գիւղացիներէն Բարսեղի և իր եղբօր՝ Միհրանի կեանքը:

Խանի քեռորդին Գրիգոր Նշանեան կ'ըսէ (Վատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», էջ 2143), որ Բարսեղը և Միհրանը ունեցած են ուրիշ եղբայր մը Ալիխան անունով: 1915ի տարագրութեան տաճն Ալիխան գիւղին մէջ կ'ուղէ կոռէիլ, բայց աւելի «խոհեմներ» արգելք կ'ըլլան և գիւղը կը տարագրուի:

Ստորեւ կուտանք Խանի յիշատակին նուիրուած երգը.

Հուսին չկար, մուր գիտեր էր,
Մի խումբ կ'երթար արագ-արագ
Տեսանք որ քաջ հանի խումբն էր,
Զինուած էին մօտիկներով:

Կեանքները ազգին նուիրած,
Կտին հանր առաջ ինկած,
Գնում էին ջանկաց սահման,
Թռչում էին ինչպէս կրակ:

Մուր անհառից անցնում էին,
Ամեն մէկը առիւծ էին,
Նժոյգ ձիանց վրայ նստած՝
Մերկ սուրերը փառել էին:

Երբ քաջ հանը ելաւ Բասէն,
Թնթանօրքներ արձակեցին.
Հայ քաջերի մօտիկներէից,
Կնքակները գոռգօռացին:

Հայաստանի հողին վրայ
Քաջը քափեց իւր արիւնը
Յիշենք, հայեր, չմոռանանք
Կտին հանին սուրբ անունը:

Ա Ի . Ս Ա Հ Ա Կ Ե Ա Ն Ի

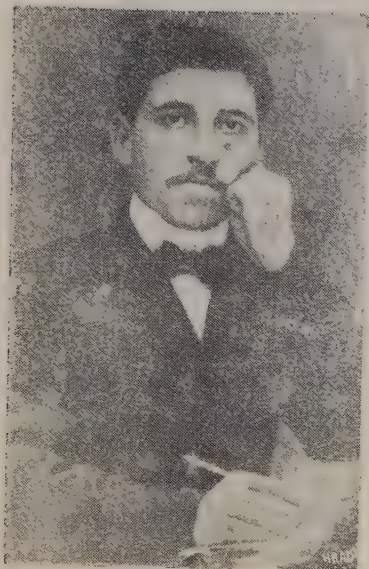
Բ Ա Յ Մ Ա Ն Ճ Ա Ռ Ը

Հայաստանի նորոգման խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ Օգոստոս 1ին:

Խորհրդարանի նախագահ Աւեսիֆ Սահակեան Խորհրդարանի հանդիսաւոր ճիւղին, ուր ներկայ էին կառավարութեան բոլոր անդամները, օտար պետութիւններու ներկայացուցիչներ եւ բազմաթիւ հիւրեր, խօսեցաւ հետեւեալ պատմական ճառ:

Քաղաքացիներ, Միացեալ Հայաստանի ներկայացուցիչներ, ուղիղ, մի տարի սրանից առաջ, Օգոստոս 1ին, մեր երկիրը շրջապատուած էր տաճկական զօրքերի երկաթէ օղակով, թշնամու սուրը կոխուած էր, մեր հայրենիքը դարձել էր բանտ: Այս, որպէս նահագան՝ գերադոյն ազգ. խորհուրդի առաջին նիստին, անխախտ հաւատքով եւ խոր համոզումով յայտարարեցի. որ մեր Հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պէտք է ընդարձակուի. մեր հերոս եւ մարտիրոս ժողովուրդը պէտք է լինի տէրը իր փայփայած ու գուրգուրած հայրենիքի: Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ գուշակութիւնը ոչ միայն արդէն կատարուած փաստ եւ իրականութիւն է դարձել, այլ մեր ժողովուրդի կամքը սրբազան, հայութեան երկու կէտերը գրկաբաց միացել են եւ յայտարարել մի՛ պետութիւն, Միացեալ Անկախ եւ Ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երգուել ենք զոհել մեր կեանքը եւ կռուիլ մինչեւ վերջին շունչը (ծափեր):

ՄԻՀՐԱՆ

ՊԱՍԹԱՃԵԱՆ

1915-ին, Տիգրանոսկերտի սղբերգական տեղահանութիւնները սկսելէ առաջ, երկրորդ նահապետը Լզաւ ընկ. Միհրան Պասթաճեանը, որ մեր երիտասարդ ու մտաւարական ընկերներէն էր: Ծնած Տիգրանոսկերտ 1887-ին, յաջադաշտ աւարակց Ազգային վարժարանը, ապա պետական միջնակարգ վարժարանը, և ի վերջոյ, Խարբերդի Եփրատ գոլէճը: 1908-ին գոլէճէն զեռնարկը դառնար, օսմանեան սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ: Միհրան որ մինչև տոյն առնէ համակիր էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, անմիջապէս ընկեր դարձաւ ու գործի լծուեցաւ:

Սահմանադրական օրերը որոշ փոփոխութիւն կը մտցնէին հայ կեանքին մէջ, հայ երգը, ազատ խօսքը, որ վաղուց խափանուած էին դուռս կը պոռթկային կարօտ սրտերէն: Ժողովրդական բարձր խաւերու մէջ կ'արթննար հետաքրքրութիւն զէպի ազգային գործերը: Կը բացուէր զարծանքութեան տնհան դաշտ մը հայրենասէր երիտասարդութեան առջև: Եւ Միհրան գործող ուժերուն մէջ լաւագոյններէն էր:

1908-ին դաշնակցութեան ջանքերով կազմուած ուսումնասիրաց և դպրոցասիրաց ընկերութիւններու ղլխաւոր ջիղն էր

— Բնակարանը եւ Տղայնոց գիւղը —

անէ Անգլադար թէ դատ կուտար և թէ կառննախօսէր բեմերէն՝ ըւստուորութիւնը ժողովրդական խաւերուն մէջ շատ տարածելու մեծ հաւատքով:

Միհրանը իր շինարար առաքելութիւնը կը տանէր նաև հայ կաթողիկ ու հայ բողոքական հասարակութեան մէջ՝ նկատելով զանանք մեր ցեղի անբաժան մասերը: Կ'օժանդակէր և կը խրախուսէր քաղթէացի և ասորի երիտաւարութիւնը, սրպէսզի անանք եւս սխափելով ստրկութեան թմբիրէն՝ մեզի իբրեւ բարեկամ դրացիներ քալէին դէպի լոյս և ոգտաութիւն:

Համայնապատկեր Տիգրանակերտի

Ունեւորի զաւակ էր և հարուստ ազգականներով շրջապատւած, բայց ինք կը քալէր աղքատին և աշխատաւորին հետ, և միտքն ու շարժումը կապած էր Բաֆֆիին ու Քրիստափորին:

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր թուրք կառավարութեան մօտ: Թիւրք շրջանակներն ու իթթիհատականները զինքը լու կը ճանչնային, ասոր համար իսկ, 1915-ին, չեբը երկար փնտռուածներէ վերջ ձերբակալեցին զայն, անասելի չարչարանքներով սպաննեցին բանաին մէջ:

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԱՐԻԱՍԻՐՏ ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ

Գրեց՝ Մկրտիչ Ա. Բակ. Մուրաօեան
Հալէպ

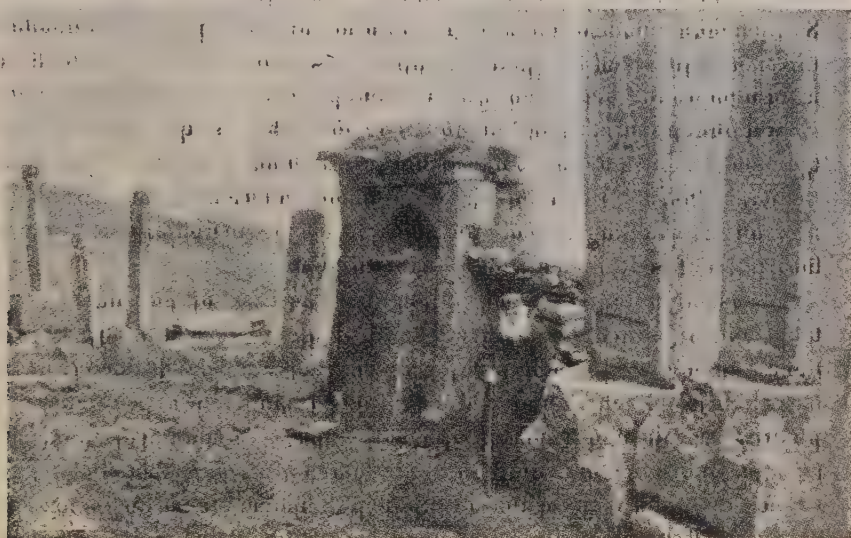
Այս վերնագրով միայն կարելի է որակել խոյս եկեղեցական մը, որ քաջ հովուի յատուկ անձնուիրութեամբ, քառասուն երկար տարիներու յնքացին, զիսցած է անվար պահել իր վանքին ու ժողովուրդին պանծալի գոյութիւնը:

Պետրոս վարդապետ ծագումով կը պատկանի Պետիկեան մեծահամբաւ գերդաստանին: Այդ գերդաստանը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, միշտ քահանայ եւ վարդապետ տուած է իր մեծանուն օնախնէ եւ այս իսկ պատճառաւ ժողովուրդը շատ իրաւամբ զայն կոչած էր «իրցու տուն»:

Այս տեսակէտով Մատթէոս Առաքելոյ վանուց ծանօթ վանահայրերու ցանկին մէկ առաջին տեղը կը գրաւէ Պետրոս վարդապետը՝ ծնած 1832-ին, Սաննոյ Բաճաղ գաւառի Գոմք գիւղին մէջ եւ իր նախնական ուսումը ստացած իր ազգատոհմէն վանահայր՝ Աւետիս վարդապետէն: 1857-ին ան կ'երթայ Մոյ Ս. Կարապետի վանքը, ուր, իր ուսման ընթացքը աւարտելով, կը ձեռնադրուի վարդապետ՝ ձեռամբ Մեղի Մ. մբէ Եպիսկոպոս Մամիկոնեանի: 1861-ին՝ Սառտէ վերադառնալով, կը կարգուի վանահայր Մատթէոս Առաքելոյ վանքին, որուն արքունակալ Աւետիս վարդապետը, իր յառաջացած տարիքին բերումով, ինքն ոյծար կը հրաժարի վանահայրութենէ եւ կը քաւուրի Պետիկ (Ռէսնուի), ուր կ'անցնէ իր ձեռութեան օրերը եւ կը վախճանի՝ ձիւն իյնալով:

Իննսունական քուականներուն երբ հայ յեղափոխութիւնը դեռ մօտէ կը գտնուէր Սաննոյ մէջ, Պետրոս վարդապետը Առաքելոյ վանուց վանահայրն էր եւ իր խիզախ գործունեութեամբը եւ հաւատարմութեամբը մեծ հռչակ հանած էր, իբրեւ ռազմիկ վարդապետ մը:

1892-ի առանց վերջեր, Տաղներցի փոքր աշխարհը կառավարության դիւանին ստորագրեցին տարւելով, յարձակում կը գործէին Քանազ հայ գաւառին վրայ եւ, առաջին պատերազմէն, Բանակը զիջը գրաւելով, դուրս կը վազէին հայերը:

Առաւելոյց վաճառի աշխարհիւնը՝ Դաւիթ Անյաղքի՝ դամբարանին ետ կ'անցնում է վաճառին վաճառայրը՝ Յովհաննէս վրդ. Մուրատեան, նահապետւած վաճառին սեմին վրայ 1915-ին:

Պետրոս վարդապետ իր աշխարհը Մրտկայ ուս Շարրոն, եօրը քաղ գաւառի հայ ներսինները ի գէն կոչելով, կը փութան Բանակներու հաւաքին եւ երեք օրուան արիւնքս կ'ուրեւնէին եւ երկուսեք բաւական զոհեր տալէն յետոյ, կը յաջողի վերագրաւել Բանակ զիջը, որուն այս եղբրական պատմութիւնը անմահացուցած է Մրտկալու բանահիւս-գնւսան իրցու տան Կորցին իր «Օհանէ-Թումէ» փրսերէն ղիւցաղներգութեամբ:

1893 Հոկտեմբերին մութ գիշեր մը նորէն կը մտնեն վաճառ: Հետեւեալ առաւօտ Պետրոս վարդապետ սլացամունքին փոխարէն կը ստիպուի դարձեալ ձեռք առնել հրացանն ու վառօդը, դարձեալ եօրը քաղ գաւառի կրտին տղամարդիկ ի գէն կոչելով, կ'երթայ կը

պաշարէ *հաշի* Աղայի գիւղն ու անցներ, ուր ինքն իսկ, հասարակ կոռուողի մը նման Ս. Թորոս Բարի դիրքին մէջ եւ Սյս պաշարումը կը տեսնէ իննգ օր եւ, վերջապէս առանց կորուստ տալու, կը յաջողի ետ առնել վանքին քալանն ու գերի տարած երկու պարզունի հովիւները՝ Աւենն ու Պետենն:

Փափուրենց չարագործ կեննօն, հայակեր Բորեանը որ 1894-ի Տալուռիկի ապսամբութիւնը զսպելու եւ հայ շեղափոխականները հետապնդելու համար յիպոթոքութիւն տեսցած էր կեդրոնական կառավարութենէ, երբ 4-րդ զօրաբանակի հրամանատար Զեֆի փաշայի ժամդակութեամբ, յաղթանակ տարածի պէս ետ կը վերադառնար կը մտադրէ իր կարգին ջադել նաեւ Բսանաց գաւառի հայութիւնը: Սակայն Պետրոս վարդապետի մարտական համբաւն ու Շիկօներու հետ կնքած բարեկամական դաշինքը ի միտի ունենալով, կը վախճայ ընթացք տալ իր այդ չար մտադրութեան:

Պետրոս վարդապետ ազգային կեանքի մէջ ալ բաւական օգտակար ծառայութիւններ ունեցած է իր կրկին պաշտօններով: Անիկա իբրեւ շինարար վանահայր մը, իր անդուլ ջանքերով նորոգել կուտայ վանքին ստորերկրեայ ջրմուղը (որուն փողորակները դարեւու ընթացքին գրեթէ անգործածելի դարձած էին). ապահովելով վանքին խմելու ջուրը որ կու գայ հեռաւոր սարի մը ստորոտէն՝ իսկ բարձրակամար եկեղեցւոյ զոյգ զմբէքները երկարատեւ ձմեռներու սաստիկ պաղէն ու վրանգէն պաշտպանելու մտօք, Տիգրանակերտէն մեծաքանակ զինկ բերել տալով, կը ծածկէ զանոնք ամրակուլ գամերով:

Պետրոս վարդապետ իր քաջութեանց հետ մէկ տեղ, ջանացած է հետեւիլ նախնեաց տիպար օրինակին, անվրար պահել ազգային նուիրական տաճարութիւնները եւ որպէս քաջ տարականագէտ, երգած ու տարածած է հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը:

Այս պատուական վարդապետը, որուն հերոսական կեանքին ու օգտակար գործունեութեան ամենապզտիկ գիծերն իսկ հազիւ կրցայ ծանօթացնել, տասերու պէս ինքն ալ, առանց կարենալ վայելելու իր ծանրագոյն աշխատութեանց փառապսակը՝ վախճանած է 1907 թ., անմահ Գեորգ Զաւուրի հերոսանան մահէն նիւթ երեք ամիս վերջը, երբ տեղաւիժն հոշակօւած չէր Սոմ տարաբախտ Սահմանադրութիւնը:

Վարդապետին յոգնատանջ մարմինը ամփոփուած է վանքին եկեղեցւոյ առաջին բաժնի հիւսիսային պատին առջեւ՝ իր նախնեաց շիրիմներու տարբին:

ՊԵՏՐՈՍ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

Ծնած Սիս 1882

Վախճանած 1916

Կիլիկիոյ չրջանը քաղաքատմամբ տարբեր հայկական չրջաններու, քիչ թիւով յեղափոխական և ազգային գործիչներէ տուած: Այդ փոքր թիւին առաջին տեղը կը գրաւէ Սսեցի ընկեր Պետրոս Աթմաճեանը: Տարբեր միջավայրի մը և պայմաններու մէջ, անիկա կարող էր դառնալ համազգային դէմք մը, շնորհիւ իր բնածին ընդունակութիւններուն և յեղափոխական կորովին: Վաղաժամ մահը եկաւ վերջ տալու անոր այնքան խոստմնալից կեանքին: Սակայն, անոր յիշատակը կը մնայ անթառամ, և ներկայիս Լիբանանի և Սուրիոյ Գաշնակցական Ակումբները՝ կը զարդարուի անոր նկարով, իբր խորին երախտիք իր այն ծառայութիւններուն, որ կատարած է Կիլիկիոյ կազմակերպութեան և ժողովուրդին համար:

Ծնած է 1882ին Սիս, իր ուսումը ստացած տեղւոյն Ազգային վարժարանին մէջ, անիկա ինքնօգնութեամբ տիրացած էր ֆրանսերէն և թիւրքերէն լեզուներուն ու գրականութեան:

Քսան տարեկան հասակին 1902-ին կը նետուի յեղափոխափոխական ասպարէզ: Գաղտնի միջոցներով կը ստանայ գրականութիւն և թերթ ու հիմը կը դնէ Սիսի կազմակերպութեան: Այդ թուականին Սիս կը ժամանէ ժաք ծածկանրէնով գործիչ մը: Մատնութեան մը հետեւանքով կը ձերբակալուին

Մեծիլ Դիսցոլմեները կեսպիկն Լաւագոյն կեանքը:

1914-1918.

1918-ին, Կիլիկիական Հալիպ հասած ղկանաւորական խումբ մը

Ժաքն ու Աթմաճեանը, ուտով կը դատապարտուին 101 տարւան բանտարկութեան և կը փոխադրուին նախ Բայասի ու ապա Ատունայի բանտերը: Վեց տարֆ բանտային չարչարանքներ կրեւէ վերջ. 1908-ի Օսմ. Սահմանադրութեան առթիւ, Պետրոս Աթմաճեան կազառուի բանտէն:

Բանտային հրկար տանջանքները և իր ծնողաց կորուստը՝ հետեւանք իր բանտարկութեան՝ ոչ մէկ կեպով չէին ընկճած Աթմաճեանի հոգին: Անիկա իր ազատումին յաջորդ օրն իսկ աւելի հռանդով կը յծուի կազմակերպական աշխատանքներու: Կը կազմակերպէ Սիսի, Կարսի և Ֆէքէի Կոմիտէութիւնները: Ապա կան նի Հաճըն Տէրթօլ և Սուէտիա, ամէն տեղ հասցնելով իր խօսքին հմայքը, և կազմակերպական ցանցով կը պատէ ամբողջ Կիլիկիան:

Ատունայի կոտորածին, Սիսի մէջ անհնարին միջոցներ ի գործ դրաւ և յաջողեցաւ փրկել ժողովուրդը: Իրեն առջեւ բաց էին կառավարութեան դռները. թիւրքերը զայն կը կոչէին Ֆիլովօֆ, և յաճախ անոր կը դիմէին հանրային զանազան ձեռնարկներու համար:

1910-ին կը պաշտօնավարէր Սզգ. վարժարանին մէջ, միևնոյն ժամանակ կը հետաքրքրուէր հայ գիւղացիութեան վիճակով. ըերել կու տայ երկրագործական գործիքներ՝ աշխատելով քարձրացնել հայ գիւղացիին տնտեսական վիճակը:

Շնորհիւ իր բուռն ջանքերուն Սիսի շրջանը կ'ուսննայ իր հայ երեսփոխանը Օսմանեան փարլամենթին մէջ:

1913-ին կը մեկնի Պօլիս, մասնակցելու կուսակցական ժողովի մը իբր Կիլիկիոյ պատգամաւոր:

1915-ին նշմարելով փոթորիկը. որ պիտի պայթի իր ժողովուրդի գլխուն, միջոցներ ձեռք կ'ուռնէ կազմակերպութիւնը դարձնելու խիստ գաղտնի, կոչնչացնէ կուսակցական բոլոր գրութիւնները: Կը ձգէ մէկ տետրակ, որուն մէջ կարճանագրէ իր անունը միայն, և երբ ձերբակալութիւնները կը սկսին Սիսի մէջ, Դաշնակցութեան կողմէ կը յայտնուի միայն Պետրոս Աթմաճեանի անունը: Դատարանին հարցումներուն անիկա կը պատասխանէ թէ — Այո, ինքը Դաշնակցական գործիչ է, բացած է ահումբը, տրամադրած իր նիւթական կարողութիւնը և սակայն, չէ յաջողած իրեն որեւէ գաղափարակից գտնել:

Արթուրի եկեղեցին և ձորային ձորերի հանգույցում 1914 թ.

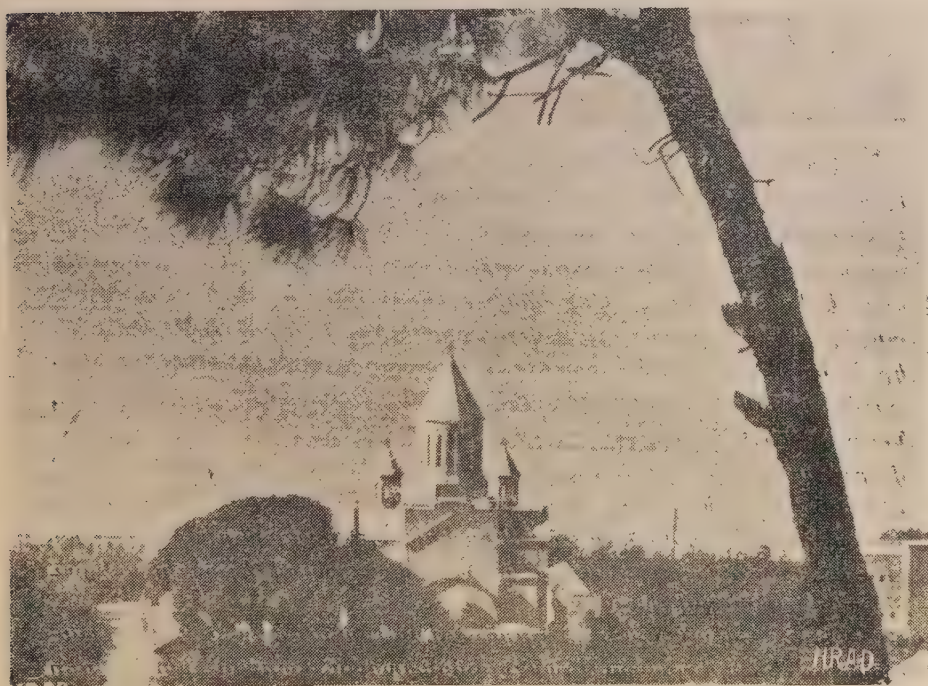
Կիլիկիոյ ժողովուրդը մինչև հիշա հիտցմունքով կը խօսի Աթմաճեանի կեանքին այս վերջին գեղեցիկ զրուագին վրայ:

Մասնաւոր հակողութեամբ կաքսորեն գինքը Օսմանիէ, որտեղէն կը յաջողի խոյս տալ. և շնորհիւ բարեկամներու և ընկերներու աջակցութեան կը հասնի Դամասկոս:

Բայց Դամասկոսի մէջ գաղար չի առներ Աթմաճեանի հոգին: Թիֆլիսը օրական հարիւրաւոր գոհեր կը խլէր հայ գաղթականներէն, ու ահա Աթմաճեան ամէն տեղ է, ամէն հիւանդի գլխուն վերեւ: Եւ ճակատագրական օր մըն ալ ինք, եւս կը վարակուի ու 1916-ի Յունուար 21ին կը փակէ իր գեղեցիկ աչքերը, խոր սուգի մատնելով իր շրջապատը:

Կիլիկիոյ շրջանի այս բացառիկ դէմքը, արժանի է անմահանալու սերունդներու սրտին մէջ:

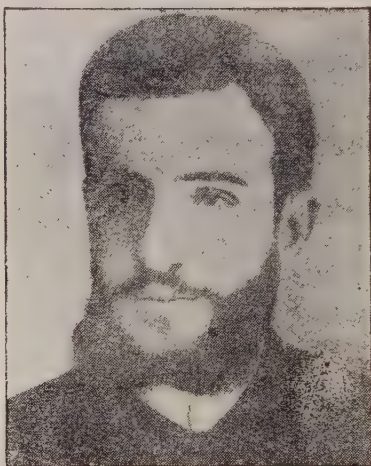
ԼՈՒՏԵՐ

ՍՏԵՐԻԽԱՍԻ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՆԱՐԻ

ԱՅՈՏ

ԹԱԹՈՒԼ

ԱՐԱՄ

ԱՐԱՄԵԱՆ

Ծնած է 1870 թին Կարին քաղաքում: Նորա պատանեկան կեանքի մասին չատ քիչ տեղեկութիւններ կան և առհասարակ կենսագրական նօթեր պակասում են: Սովորել է Սանասարեան դպրոցում, և աւարտելուց յետոյ թաղական խորհրդի քարտուղար է եղել: Քաղաքական բռնութիւնները և հայ ժողովրդի անվերջ տառապանքները նորան նետեցին յեղափոխութեան գիւղը և նա 90-ական թուականներից յարեց դաշնակցութեան, դեռ քսան տարեկան հասակում: Կարճ ժամանակուան ընթացքում, նա ոչ միայն հանդիսացաւ շրջանի մտաւորականութեան ղեկավարը, այլև իր գործնական մասնակցութեամբ ահաբեկման մէջ՝ աւելի սիրոյ և յարդանքի արժանացաւ: 91-ին նա սպանեց ինչառուր Կերէկցեանին, որ յեղափոխական շարքերի ծաւալման խոչընդոտ էր հանդիսանում և այդ պատճառով էլ ստիպուեցաւ հեռանալ և անցնիլ Կովկաս:

1892 թ-ին նա նորից գործունէութեան մէջ էր և այս անգամ արդէն Կուսակցութեան օրէնսդրական մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի մէջ՝ իր և ներկայացուցիչ, Այստեղ Արամեանն հանդէս եկաւ իբրեւ ուրոյն մտածող և պարզաբանեց իր այնքան պաշտած հաւատամքը՝ անհատական տէրօրի գաղափարը:

Նա դէմ էր ընդհանուր շարժումներին, ապրտամբութեան, որովհետեւ ժողովուրդը դեռ այդ գիտակցութեան չի հասել, ցրուած է և միաժամանակ վտանգաւոր որովհետեւ կառավարութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ գորանով տմբողջ հայ ժողովրդի վրայ և խտուածիւններն աւելի սխտեմաթիք ու մտածուած կը լինեն:

— «Այդ բոլորի փոխարէն, պնդում էր նա, պէտք է բնդունիլ գործունէութեան մի այլ սխտեմ, այն է՝ անհետական սերօր, ուղղուած կառավարութեան կեղեքիչ պաշտօնակաների ու տմէն մի ճնշողի դէմ: Թող տէրօրխտի պարաքը լինի վերջ դնել բռնաւորի կեանքին և սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբեք փախուստ չտայ, այլ կանգնի տեղն ու աւղը և յայտարարէ, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան և զըրգման, որպէսզի իր պատճառով չփետուին ուրիշներ, շտտ անգամ տմբողջ գիւղեր և համայնքներ»: Նորա այդ առաջարկը մերժուած է և Արամը անխախտ իր մտքին՝ հեռանում է կուսակցութեան գործնականից և զբաղում ընդհանուր պրօպագանդայով: Ծէ թ ի աշնան, հետեւելով մինչ այդ կուսակցութեան գործունէութեան, նա վերադառնում է ժողովրդեան մէջ և այս անգամ այն խոր հաւատքով, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել ժողովըրդական ինքնտպաշտպանական խմբեր և միաժամանակ ֆեղայական գնդեր, որոնք կարողանան մի կողմից դէմ դնել քրտական աւարառու յարձակումներին և միւս կողմից՝ ճանապարհը հարթել դէպի մեծ ծրագրի իրագործումը,

և իրեն յատուկ եռանդով նա տպարէզ նետուեցաւ, գործեց անքուն գիշերներ, միսթարեց հայ տառապեալ աշխատաւորին և մի կողմ նետելով իր ինտելիգենտութիւնը, նա գիւղացու հագուստների մէջ, արեխներ հագած՝ իր սրբազան գործն էր տանում: Նորա այդ գիւղական աշխատանքների ժամանակ է լինում, երբ նա, 1896 թ-ի Յուլիսի 9-ին ձերբակալուած է Քէօփ-րիւ Քէօյ գիւղում՝ գիւղական խրճիթին մէջ:

Նորա յիղափոխական տոկունութեան ու հաւտքի մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է որ քաղուածքներ առնենք նորա վերջին նամակից, որ գրուած է Յունիս 30-ին, սահմանագլխի կօմիտէներից մէկին:

«Քէօփրիւ Քէօյում հանգիստ նստած... տանը, ձեր հասցէին նամակներ էինք գրում: Յանկարծ լուր տուին որ Ալայ-Բեկը

«Ղըրսերտար» - ների խմբով, թուով 40-50 հոգի, հկել է զիւղը: Քիչ յետոյ հկաւ գայմագամը 8-10 հոգիով: Ես ընդհատեցի գրութիւնս, նամակների ծրարը պահեցի և ինքս կամեցայ պուրս գալ փողոց. զոնէ այնտեղ բռնուելու համար»: «Տան տէրը և կանայք լալով աղաչում էին որ դուրս չգամ, ասում էին՝ տները չեն խուզարկելու, հանգերը դիտի խուզարկուին»:

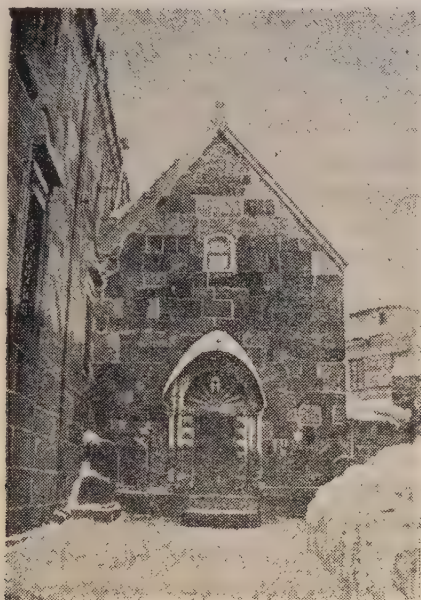
Թաթուլը ձերբակալուած է շնորհիւ նամակատուր ոտերհանդակի անփորձութեան, որ իր բռնուելու ժամանակ նամակներն անմիջապէս յանձնում է կառավարական պաշտօնեաներին ու պարզապէս յայտնում թէ ումի՛ց է և որին՝ պիտի յանձնի՝ հասցէներով միասին:

«Ես միշտ ուրանում էի Արամեան լինելս, այց մի օր յանկարծ առաջս ցցուեց Ազրայէլը իր հարցումով «զու Արամը չե՞ս, ինձ չե՞ս ճանաչում», ես խոստովանեցի Արամը լինելս: Ես համարեայ ուշաթափ ընկայ մի աթոռի վրայ: Ինձ համար ծանր և ճնշող էր այն հանգամանքը, որ ես գտնուում էի իմ երէկուայ լնկերոջ առաջ, երէկուայ յիշափոխական Ազրայէլը, ոստիկան քօմիսէրի փայլուն համազգեստի մէջ, դաւաճանելով ամենահասարակ պարտաւանութիւններին, ամէն միջոց գործ էր դնում բանալու մեր բոլոր գաղտնիքները»:

Էրզրումի բանտում Արամեանը խիստ հսկողութեան տակ է առնւում, նրան չլթայում են և մի խուց նետում. ահա ինչպէս է նկարագրում նա. «խցիկը, որի մէջ եմ, ոչ մի աեղից լոյս չի ընդունում, միայն դռան վրայ կայ մի փոքրիկ ծակ, որ բացուած է մի մուկի միջանցքի մէջ խցի բարձրութիւնը՝ մէկ ու կէս մետր է. խոնաւութիւնից օդը չափազանց ճնշող է. խոտի մի փոքրիկ կտոր, ջրի մի տման, մի հատ թիթեղէ ճրագաման, տ՛ա այն բոյորը, որոնցից կազմուած է խցիկիս կահ-կարասիքը: Դուռը միշտ փակ է: Բնական կարիքների համար 1-2 րոպէով դուրս են տանում»։ «Ժամուռն երկու անգամ, ուտանք թողնելու մէկի երեսը տեսնեմ»:

Ոստիկանութիւնի նրան փոխադրում են նախնական դատարանը, ուր երկու անգամ հարցաքննում են, երբ նա աւելի (համարձակ և կանոնաւոր դրեց յիշափոխական նպատակի, միջոցների և պատճառների վերաբերեալ խնդիրները): Աշոտ-Թաթուլը դիտակ աւար յիշափոխական էր և այդ պատճառով նա

չի ժխտում իր անդամակցութիւնը Հ. Թ. Դաշնակցութեան և չի յուսահատուում ու վախենում մահից՝ չնայած՝ հաւատացած էր որ իրեն «մահ կամ 101 տարուայ բանտարկութիւն» սպասում էր:

Կարնոյ Սուրբ Աստուածածկայ Տաճարը
որուն քաղականութեան քարտուղարն էր Արամ Արամեան

Եւ կատարուեց այն, ինչ որ գուշակեց ինքը: Օգոստոս 9-ին, 1899 թ.ի Երկուշաբթի առաւօտ արշալոյսին, մի վաշտ զօրքի հսկողութեան տակ, Արամ Արամեանը՝ 29 տարեկան հասակում, դուրս հանուեցաւ բանտից և դէպի Կարնոյ հրապարակներից մէկը առաջնորդուեցաւ: Արամը առանց մէկի օգնութեան, հաստատ քայլերով պատուանդակի վրայ բարձրացաւ և կարճ ու շանթահարող խօսքերով դիմեց դէպի ժողովուրդը: Նա սուր քննադատութեան ենթարկեց կառավարութեան, գովաբանեց ազատագրական շարժումը, կոչ րրաւ ժողովորդին՝ համախմբուել և գրոհ տալ՝ խորտակելու թշնամու գահը, յայտնեց որ ինքը գոհունակութեամբ է ընդառաջ գնում մահուան, որովհետեւ իր սիրելի ազգը պիտի փրկուի և իր ճառը վերջա-

ցրեց «կեցցէ Յեղտփոխութիւնը» բտուերով, տպա ինքն իր ձեռքով չուանը անձկացրեց իր վիզը. ոտի մի հարուածով դէն չպրտեց սեղանն ու օդի մէջ մի քանի գերմարդկային պտոյտներ գործելուց յետոյ՝ հագին աւանդեց... երեք օր շարունակ կախաղանի վրայ կախուած մեաց և թուրքսրը միշտ թամալա էին անում, իսկ հայ ժողովուրդը միշտ լացով և արցունքով էր յիշում նորա մահը, իսկ անունը՝ հպարտութեամբ:

Գրուագ. Հ. Յ. Գ. գործ

ԿԱԽԱՂԱՆԷՆ ԱՌԱՋ ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ (ՁԵՐԲԱԿԱՆՈՒՆԷՆ ՔԻՉ ՅԵՏՈՅ ԳՐԱԾ Է ՄԵՐ ԿԱՄԻՏԷՆԵՐԷՆ ՄԵԿԻՆ)

Կարիքի բան, 30 Յուլիս 1896

«Ձերբակաշուելու օրիցս ձիշդ մի ամիս յետոյ, Յուլիս 2ին, ես վերջապէս մի կերպ ձեռք քցեցի մատիաի մի կտոր, և ահա շտապում եմ դրել ձեզ: Շտապում եմ, ասի, որովհետեւ կարող է պատահել, որ այս ժամը կամ ընկալէ ինձ համար վերջինը լինի... Բայց սաստիկ պաշարուած է միտքս, հաղար ու մի հոգեր, ընկերների մաշող կարօսը, անցեալի քաղցր յիշատակները և այլն, խառնիրսուռն տակնուվրայ են անում յիշողութիւններս:

...Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում, միայն նրա համար, որ ես դիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան այնպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր ըսպէն ըսպասում էր ինձ բանտ կամ կախաղան և կամ «մահափթ սպանիչ գնդակը»: Ես ցաւում եմ, բաւեց ցաւում, որ բախտը չուտ զրկեց ինձ փշոտ ճանապարհներից, որոնց մէջ բոլորիկ ոտներով ման գալ սիրելի էր ինձ, որոնց մէջ գեռ երկար, մինչև վերջին շունչ կամենում էի տանջուել, քանի չարչարուող հայ ժողովրդի համար չէ ծագել նոր կեանքի առաւօտ: Մուրառս մեաց անկատար: Երկինքը զրկեց ինձ հրացանը ձեռիս կռուի դաշտում բնկնելու բախտաւորութիւնից»:

Սրամեհան կը պատմէ իր ձերբակալութիւնը՝ Քէօփրիւ Քէօյ, տան մը մէջ: Արամեհանի մէկ նամակատարը ձերբակալուած ըլլալով, խոստովանած և ըսած էր, թէ ո՛վ է նամակին տէրը և ո՛ւր կը բնակի: Հարցաքննութեան ատեն կը ծածկեն Արամեհանը, որուն ինքնութիւնը մատնանիշ կ'ընէ Ազրայէլ անունով հայ ոստիկան մը, նախապէս իր ընկերներէն:

Արամ յոյս չուէր, թէ կ'ազատուի և իր նամակի վերջաւորութեան կ'ըսէ.

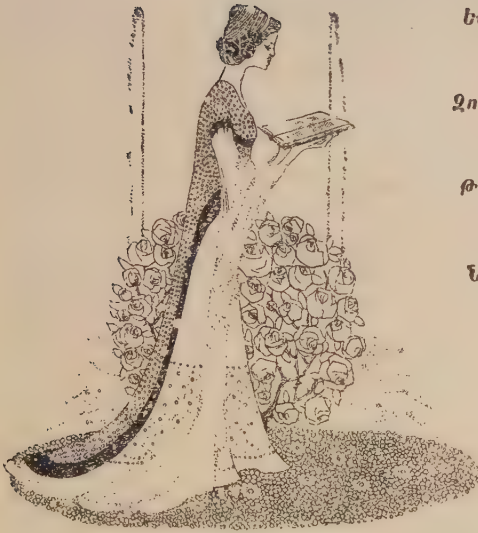
«Անյազ կտրտով համբուրում եմ բոլորիդ և ցանկանում յաջողութիւն ձեր գործին, ոյժ՝ ձեր բազուկներին: Եթէ մի օր երկինք բաց աչքերով նուիրի մեզ բախտաւորութիւն՝ տեսնելու մեր գաղափարների յաղթանակը, այդ օրերում, զուարթ տրշալսյին՝ մեզ էլ յիշեցէք... Մահկանացուների մէջ մեզ կը համարենք ամենահերջանիկը»:

«Գրեցակ»՝ 1899 Հոկտ.

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Ք Ի Ր

Կանգնիր, ո՛վ անցորդ
Դու այս շիրմի մօտ
Եւհանգիստ կարդայ քաջ նահատակին,
Որ կռուի դաշտում,
Սուր ու զէնք ծնորում,
Զոր բերեց կեանքը իւր ազգի փառքին:
Բայց կարեկցութեան
Ո՛չ լաց, ո՛չ կական
Թողչր պղտորեն քո սիրտն ու հոգին
Նա լաց չէր սիրում
Կռուի փոթորկում
Նահատակն ընկաւ ժպիտը գէրքին:

Ա. ԵԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ԵՐԳԸ

Բանսիս զոներն եին եօթր ելներով,
 ելներով,
 Շենն եր ՏԻԱԼԵՐ, պատած երկաթ քարերով,
 Քարերով:
 Յանկարծ խուաւ զոներու ձայն նռնչմամբ,
 ձռնչմամբ,
 Ներս մղեցին կարգ մը զինուոր շառաչմամբ,
 Շառաչմամբ:
 Գիշերուքնէ ինձ յայտնեցաւ բանսիս մեզ,
 Բանսիս մեզ,
 Ամբաց աչօք չր քնացայ մինչեւ վերջ,
 Մինչեւ վերջ:
 Առաւօտեան արշալոյսը ծագեցաւ,
 Ծագեցաւ,
 Մահուան եանքիւն կուրծքէս ի վար կախուեցաւ,
 Կախուեցաւ:
 Առաւօտուն առին սարին կախադան՝
 Կախադան,
 Շուն Թուրքերն ալ դեմը կանգնած կը խաղան,
 Կը խաղան:
 Ո՞ւր են արդեօք չրկսն իմ մօտ անուշ հայր,
 Անուշ մայր,
 Լացե՛ք Հայեր, լացե՛ք քաջեր, ինձ համար,
 Ինձ համար:
 Կարծես կուլան երկինք Լրկիր ինձ համար,
 Ինձ համար,
 Կուլան արեւ, լուսին, աստղեր անհամար,
 Անհամար:
 Աւա՛ղ կենացս որ ծնած եմ վ. սոց մեզ,
 Վասոց մեզ:
 Միտս կը գոռամ եւ կը գոչեմ յաւոյց մեզ,
 Յաւոյց մեզ:
 Ժամացոյցքս տուէմ մօրքս. իմ մօրքս,
 Իմ մօրքս,
 Մի՛ տէք թէ Արամ կախուաւ, ալլ պանդուխտ է,
 Պանդուխտ է:
 Ժամացոյցքս տուէմ մօրքս, վա՛խ Արամ,
 Վա՛խ Արամ,

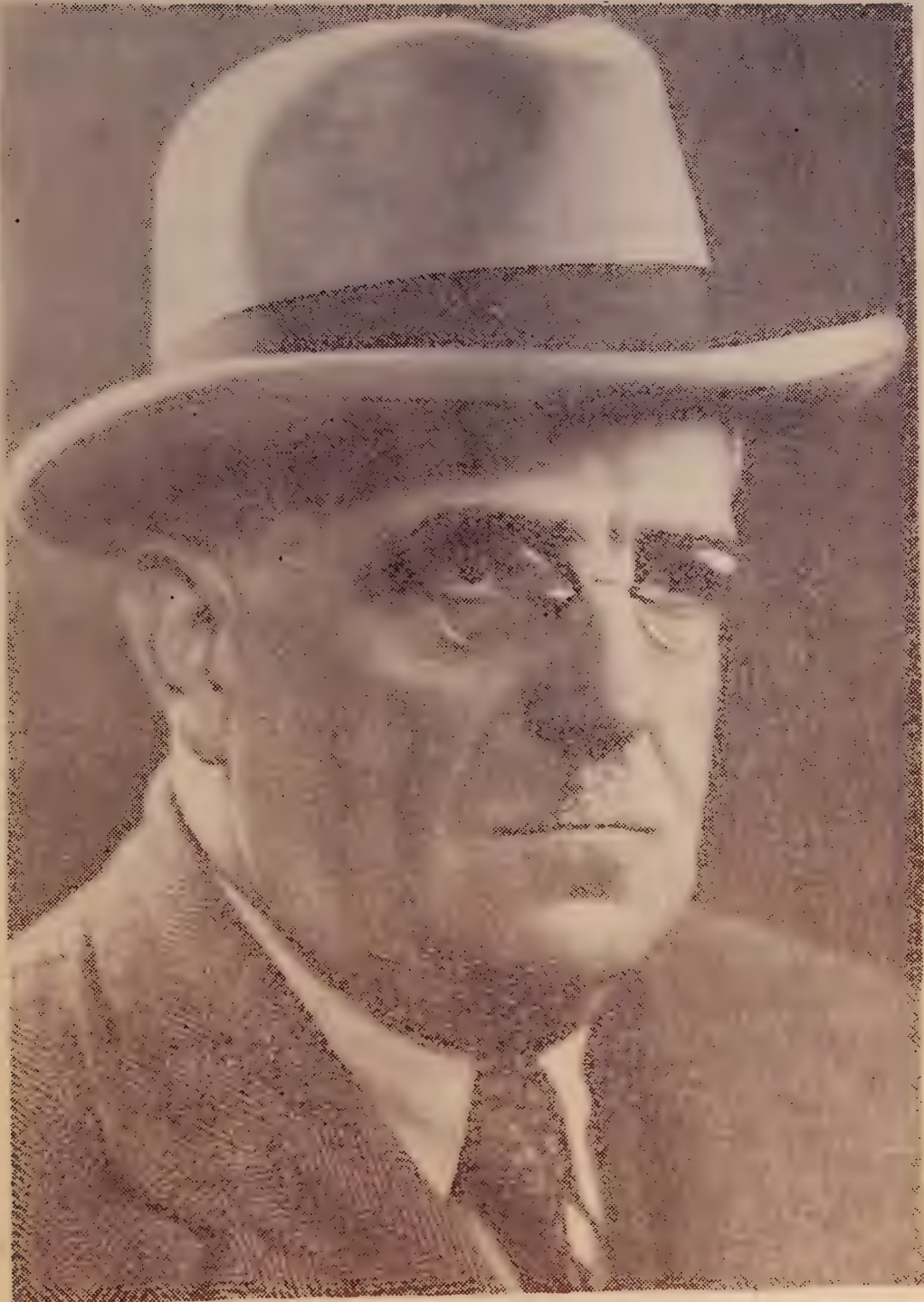
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ

Բ. ՇԱՐԲ

ԹԻԻ 5

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ
ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ՇԱԽԱՐԺ ՄԻՍԱՔԵԱՆ
1884 - 1957

ՇԱԽԱՐԹ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

1884 - 1957

Անողորք ճակատագիրը անգամ մը ևս մռայլեցաւ:

Մեր վիշտը անգամ մը ևս կը վերանորոգուի:

Մահուան մանգաղը անգամ մը ևս կը գործէ, հնձելու համար հայ ժողովուրդի ազնուագոյն զաւակներէն մէկը. հայ մտքի հաջուագիւտ դէմքերէն մէկ ուրիշը — «Յառաջ»ի խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանը:

Մահուան շունչը, յանկարծ, առի՞նք արդէն գո՞ժկան առաջին իսկ հեռագրէն, երբ իր հոգեհատորը՝ սիրելի Արփիկը, կը հեռագրէր իր սիրեցեալ հօրեղբօր, Ժիրայր Միսաքեանին, թէ «հայրիկը ուղեղային արիւնահոսութիւն ունեցաւ այս գիշեր. շատ քիչ յոյս»:

Դժբախտութիւնը պատահած էր Հինգշաբթի գիշեր (24 Յունուար), և յաջորդական երկու հեռագիրները կուգային ըսելու, թէ «հայրիկը մահաքունի մէջ է», և վերջապէս, թէ «հայրիկը աւանդեց իր հոգին»...

Թեբեւս, առաջին իսկ հարուածէն մեր արի ու ազնուական ընկերը, Շաւարշը դիմաւորած է մահը և յուսահատական ճակատամարտէ մը ետք, դիտապաստ ինկած, իր աշխատանքի սեղանին վրայ իսկ:

Դրօ, Նաւասարդեան և Շաւարշ ի՞նչ եղերական շռայլութիւն, տարին չլրացած. երեք մեծ դէմքեր տարբեր խառնուածքով, բայց զինուորեալները նոյն զաղափարներուն, դրօշակիրները նոյն բարձրաթուիչ նպատակներուն:

Հաւատաւոր, անձնուէր, ինքնամոռաց և քաջարի. անվախ կեանքին հանդէպ, անխնայ իրենց անձին հանդէպ և նաեւ անսասան մահուան առջեւ, արհամարհանքով հզօր:

Գաղափարապաշտ, պայքարող պանծալի սերունդի մը վերջին, կամ գրեթէ վերջին ներկայացուցիչն էր Շաւարշը, մէկը ամենէն արժանաւորներէն:

Հ. ԹՐԵՆԻՔ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ ՇԱԽԱՐՁ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ

Ծնած է 1884 Օդոստոսին, Աստուածածնայ տօնին, Սեբաստիոյ Զիամառ գիւղը

Վեց տարեկանին, ընտանեօք փոխադրուած է Պոլիս:

Նախնական կրթութիւնը ստացած է Գում Գափուի Մայր վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէ ետք, տարի մը յաճախած է Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանը:

1896ի դէպքերուն պատճառով վարժարանը փակուած ըլլալով, ծնողքը զինք կը զրկեն Մարզուանի գոլէճը. հաշիւ քանի մը ամիս կը մնայ և կը փախչի, չհանդուրժելով մթնոլորտին: «Այնտեղ կը չորցնեն մարդուն հոգին», կը գանգասի իր ծնողքին՝ արդարացնելու համար իր փախուստը:

Պոլիս վերադառնալով, կը յաճախէ Կէտիկ փաշայի Կարկուրեան վարժարան:

Շատ կանուխէն՝ 16 տարեկանին ընդգրկած է լրագրական ասպարէզը. 1900ին կատարած է իր առաջին փորձերը, իբր խմբագիր Սուրհանդակի, որուն աշխատակցած է տարիներով, մինչեւ արտօնատիրոջ՝ Տիգրան ձիվէլէկեանի մահը:

1908ին, օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, հրատարակեց Ազդակ դրական շաբաթաթերթը՝ Զապէլ Նսայեանի. Գեղամ Բարսեղեանի և Վահրամ Թաթուլի հետ: Միաժամանակ կ'աշխատակցէր «Ազատամարտ»ին:

Նոյն օրերուն, Լեւոն Ղարիպեանի հետ հիմնեց «Արծիւ» գրատունը, տարածելով յեղափոխական գրականութիւն, մանաւանդ կովկասահայ հրատարակութիւններ (Ահարոնեան, Բաֆֆի, Գամառ Քաթիպա եւն.), որոնք արգելուած էին Ապտիւլ Համիտի օրով:

1911ին մեկնեցաւ Կարին, ուր ֆուգ մէկ տարի, վա-
րելով «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը, Եղիշի Թովհեանի
սպանութենէն վերջ: Այդ շրջանին, այցելած է Մուշ և
Սասուն՝ Ռոստոմի գլխաւորութեամբ խումբի մը հետ:

Ռ Ռ Ս Տ Ռ Մ

Ասեփան Զօրեան 1867 1919 ձերբակալութենէ և չուրջ տարի
մը պահուըտեցաւ Բերա: Այդ շրջանին, Կարեւոր վա-
ւերաթուղթեր կը հաւաքէր Մեծ Եղեռնին մասին, զորս
կը հասցնէր արաւստանման գաղտնի միջոցներով:

Թուրք կառավարութիւնը, չկրնալով Շաւարշի հետքը
գտնել, կը ձերբակալէ անոր հայրը՝ Ալեքսան Միսաքեան,
որ մերժած էր յայտնել տղուն թաքստոցը, ու զայն կ'աք-
սորէ Գոնիա՝ 1915ի ամառը: Ատեն մը իր աքսորավայրը
ֆնալէ վերջ, հայրը կը յաջողի գաղտնաբար Պոլիս գաւնալ:

1916ին, Շաւարշ կը փորձէ հեռանալ Պոլսէն և անց-
նիլ Պուլիարիա: Զինքը աղատելու կոչուած պուլիար
Վլատիմիր Տիմիթրիեւը պարզապէս թրքական լրտես մըն
է եղեր, որ կը մատնէ զինք՝ չողենաւ նստելու ատեն:

Շաւարշ կը ձերբակալուի 1916 Մարտ 26ին և կը

տարուի Քըսմը Սիասիի (ոստիկ․ քաղք․ բաժին) բանտը։ Իր վրայէն գտնուած վաւերաթուղթերը կը յանձնուին նախ լրտես Թարուլիւն Մկրտիչեանի, ապա հայազէտ Սիւրէյ-եա պէյի։ Ամբողջ երէք ամիս ձեռնակապերու մէջ, զանազան տանջանքներու կ'ենթարկուի Շաւարշ, որ յամուօրէն կը մերժէ որեւէ գաղտնիք տալ։

Յետոյ կը զրկուի Պատեւազմական Ատեանի Գովուշը (ինչապաթ) ուր նոյն չարչարանքները կը կրէ, բայց կը շարունակէ կղպած պահել բերանը՝ արհամարհելով ամէն կարգի խոշտանգում և գանակոծում։ Եւ, օր մըն ալ, չհանդուրժելով չարչարանքներուն, կ'որոշէ անձնասպան ըլլալ՝ դատարանի երրորդ յարկի բազրիքէն վար նետուելով։ Այս հերոսական քայլին հետեանքով՝ կը վիրաւորուին սրունքն ու դաստակը, ինչպէս նաեւ գլուխը։

Մահապարտի վճիռը կը վերածուի 5 տարուան բերդարգելութեան և Շաւարշ 1917 Յունուար 9ին կը փոխադրուի Պոլսոյ Կեդրոնական բանտը ուր կը մնայ մինչև օսմանեան մայրաքաղաքի գրաւումը՝ զաշնակիցներուն կողմէ։ Ազատ կ'արձակուի 1918 Նոյեմբեր 27ին։ Բանտէն կ'աշխատակցէր պոլսահայ թերթերու, Շատերէն Մէկը ծածկանունով։

Բանտին մէջ փորձած է բանաստեղծութեան նոր սեռ մը, անչափ և անյանգ, խորքին միայն հոգ տանելով։

Համիտեան վարչաձեւի շրջանին, գաղտնաբար աշխատակցած է Ռուբէն Զարգարեանի Ռազմիկին (Պուլկարիա) և Բագուի Արեւին։ Իսկ Պոլսոյ իր լծաքստոցէն յօդուածներ կը հասցնէր Սոֆիայի Հայաստանին։

Թարգմանած է Անաթոլ ֆրանսի Թայիսը, որ իբրեւ թերթօն հրատարակուելէ վերջ Ազատամարտի մէջ, լոյս տեսաւ իբրեւ առանձին գիրք։

Թարգմանած է նաեւ կարգ մը ուրիշ գրքեր, — փիէր

Միլի Միրինան, Կուդրիների Սուլամիթը և Մանելիմ գրոյցէ ներք, Փղշտացի ծածկանունով:

Ռուբէն Զարդարեան

Թէքէեանի և Նշան Տէր Ստեփանեանի հետ:

1921ի դարնան ճամբորդեց Եւրոպա, Իտալիա, Աւստրիա, Անգլիա և Ֆրանսա:

1922ի Նոյեմբերին Պոլսէն անցաւ Սոֆիա, ուրկէ ամբողջ երկու տարի օրը օրին Պոլիս կը հասցնէր Ճակատամարտի (Ետքէն Մարումարա) խմբագրականները: Պաշկարիայէն եկաւ Փարիզ՝ 1924ին, ուր մասնակցեցաւ Կուսակցութեան Ժ. Լնդհ, Ժոզովին և ընտրուեցաւ Գերագոյն Մարմնի անդամ, վերընտրուելով 1929ին:

Փարիզի մէջ 1925 Օգոստոսի սկիզբ իբրեւ երկօրեայ սկսաւ հրատարակել Յառաջը, որ 1927 Յունուար 1ին դարձաւ օրաթերթ, մեծ ծաւալով:

Այդ թուականէն մինչեւ իր յանկարծական մահը՝ զաւկի մը պէս գուրգուրաց իր թերթին վրայ, գիմակա-

1918ի գինադադարէն վերջ երբ Ազատութեան պայքարը սկսաւ հրատարակուիլ Ճակատամարտը, Շաւարշ դարձաւ անոր գլխաւոր խմբագիրը՝ Յ. Ճ. Սիրունիի հետ, մինչև քեմալականներու կողմէ Պոլսոյ գրաւումը:

Կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ վարած է Պոլիս: Եղած է գործավար Վիշապի Կեդր. Կոմիտէին:

1919ին Երեւան գնաց իբրեւ պատգամաւոր Դաշնակցութեան Թ. Լնդհ. Ժոզովին: Այս առթիւ, բանակցութիւններ վարեց Պոլոս Նուպարի ներկայացուցիչներ Վահան

լելով ամէն կարգի դժուարութիւն և կանգ չառնելով որեւէ զոհողութեան առջեւ:

Ֆրանսայի գրաւման շրջանին, զըկուած՝ իր սիրական ասպարէզին նուիրուելու հաճոյքէն, լոյս ընծայեց քանի մը գրական հաւաքածոներ՝ Հայկաշէն և Արածանի անունով:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմէն վերջ, երբ բնականոն պայմաններ ստեղծուեցան, Յուսաջ վերսկսաւ հրատարակուիլ իբրեւ օրաթերթ, աւելի փոքրը ծաւալով (1945 Ապրիլ 8):

1947ին, 1951ին և 1955ին ճամբորդեց դէպի արեւելք (Եգիպտոս, Լիբանան, Սուրիա, Պաղեստին):

մօտէն ծանօթանալով այդ շրջանի հայութեան կեանքին:

Պատերազմէն առաջ, քանի մը անգամ այցելած էր նաև Պալքանեան երկիրները, մասնաւորաբար Պուլկարիա, Յունաստան և Ռումանիա:

Իր ծածկանուններէն էին՝ Շատսրէն Ս'էկը, Վահէ, Վարազ, Շարմաղ և Փղշտացի:

«Յառաջ»ի 30 տարուան հոյակապ հաւաքածոները կը կազմեն անմահ կոթողը իր գրական թանկագին վաստակին:

ՇԱԽԱՐՇ ԵՒ ՕՇԱԿԱՆ Հալեոյ 1948-ից

Ո Չ Ե Ւ Ս Է

ԶԱՒԱՐԺ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Անհուն կսկիծով կը հաղորդենք հայ ժողովուրդին թէ «Յառաջ»ի բազմավասակ եր անխոնջ խմբագրապետը իր հագին անդեց Շաբաթ, Յունուար 26ին, առաւօտեան ժամը 11,45ին, Փարիզի Ամերիկեան հի անդանոցին մէջ, ուղեղային արիւնահոռութեան մը հետեւանով:

Ուր յաւէտ ողբացեալ ընկերք, Հինգշաբթի, շաբաթ խաղաղ եւ գուարթ օր մը անցուց, միշտ աշխատանքովը թրթռուն: Գիշերը ժամը 10,30ին, յանկարծական անհանգստութիւն մը կը զգայ, եւ անմիջական բժշկական օգնութիւնը որեւէ յայտ չներշնչելով՝ կէս գիշերէն ետք, ժամը 2ին կը փոխադրուի հիւանդանոց, արդէն մահախուճի մէջ (էմա):

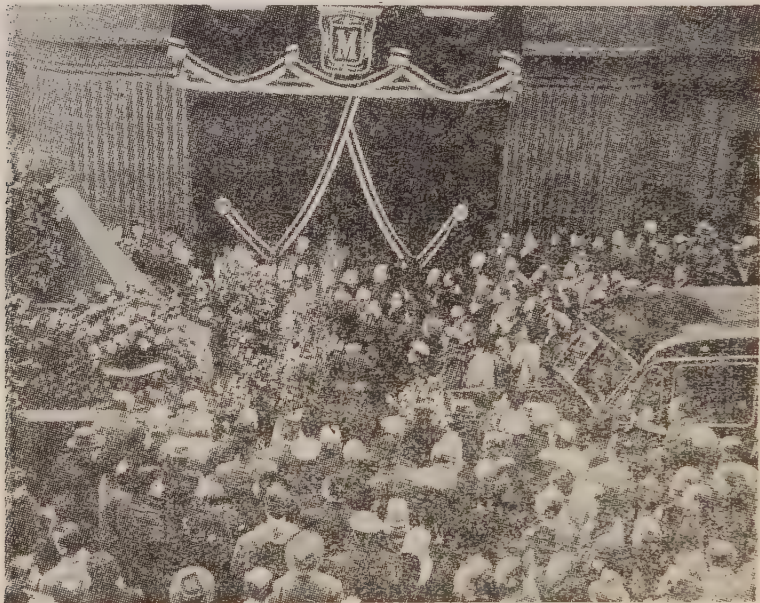
Ուրբաթ առաւօտ, հակառակ բոլոր բժշկական խնամքներուն, հակառակ բոլոր յոյսերուն, որեւէ բարելաւում չնշմարեցաւ իր վիճակին մէջ: Մահաբմբիրը շարունակուեցաւ մինչեւ Շաբաթ առաւօտ, եւ ժամը 11,45ին վերջնապէս բաժնուեցաւ իր սիրելիներէն: Եւ իր հագեցնուէր աշխատանքին:

Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուած էր արդէն մայրաքաղաքին ու գաւառներուն մէջ: Հեռագրով առաջին տեղեկութիւնները հաղորդուած էր արտասահմանի մեր մամուլին: Եւ այս առաւօտ ամէն կողմ կը հասնին արդէն ժողովրդային վիճակի եւ ցաւակցութեան արտայայտութիւնները, հեռագրով ու հեռախօսով:

Անպաստելի, յանկարծահաւ այս դժբախտութեան առջեւ, մեր խոր կսկիծին մէջ, տալով այս գոյժը, «Յառաջ» առ այժմ ի վիճակի չէ տալու ուրիշ մանրամասնութիւններ:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Դադաղը, Ձորեքչաթի ցերեկէն ի վեր. Ամերիկեան հիւանդանոցէն եկեղեցի փոխադրուած, Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին եռագոյն դրօշակով ծածկուած, կը հանգչէր մահաբեմին վրայ:

Շաւարեի դադաղը եկեղեցիէն դուրս ելած պահուն

24 ժամ անընդհատ պատուոյ-պահակի պաշտօնը կատարեցին իր ընկերներն ու երիտասարդները: Դադսդին շուրջ և վրան զետեղուած էին ծաղկեպսակներ, և այլեւս տեղ չըլլալուն՝ անոնց մեծ մասը դրուեցաւ խորանին վրայ:

Ժողովուրդի ամէն դասակարգէն Փարիզահայ բոլոր միութիւններու և մարմիններու ներկայացուցիչներ ան-

խոսիլու եկած էին ողորայու մահր այս մեծ մարդուն և լաւազոյն հայուն: Ամէնքը կ'արտասուէին:

Արշեալ ժամուն սկսան արարողութիւններ, դաշն և խորհրդաւոր: Առաջին դամբանականը խօսեցաւ Փարիզի Առաջնորդը Տ. Սերովբէ Եպ. Մանուկեան, յիշելով հանգուցեալին տողերը. երբ կարեւոր հայ մը կ'անհետանար, թէ՛ «Ահա մէկն ալ մեռաւ և անոր տեղը բռնող չկայ»: Ամէնքս ըսաւ Սրբազանը, նոյն զգացումը ունինք այժմ, տեսնելով այն մեծ պարապը, որ կը թողու իր ետին Շաւարշ Միսաքեան:

Վերջին խօսքը արտաստենց՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ՝ Պ. Հրանդ Սամուէլ, որուն դամբանականը ամբողջութեամբ հրատարակուեցաւ «Յառաջ»-ի մէջ:

Դասին մէջ կեցած էին Ֆրանսայի Կաթողիկէ Հայերու Առաջնորդը՝ Գերապայծառ Հ. Կ. Ամատունի, Ժողովրդապետ Հ. Գաֆիթանճեան, Սեւոի Մուրատեան վարժարանի տեսուչը՝ Հ. Սերովբէ և Հ. Աւետիք վարդապետներ, շրջապատուած վարժարանի բոլոր աշակերտներով: Ս. Փ. Հոգաբարձութեան կողմէ Պ. Օ. Հեքիմեան, Փարիզի Եկեղեցւոյ վարչութիւն՝ և Հոգաբարձութիւնը, Հ. Բ. Բ. Միութեան և Դպրոցատիրացի ներկայացուցիչները: Կապոյտ Խաչի անդամուհիները և բոլոր հայ կաղմակերպութիւններու ներկայացուցիչները:

Յետոյ, դադարը ուսումբարձ գուրս հանուեցաւ, զետեղուելու համար մեռելակառքին վրայ:

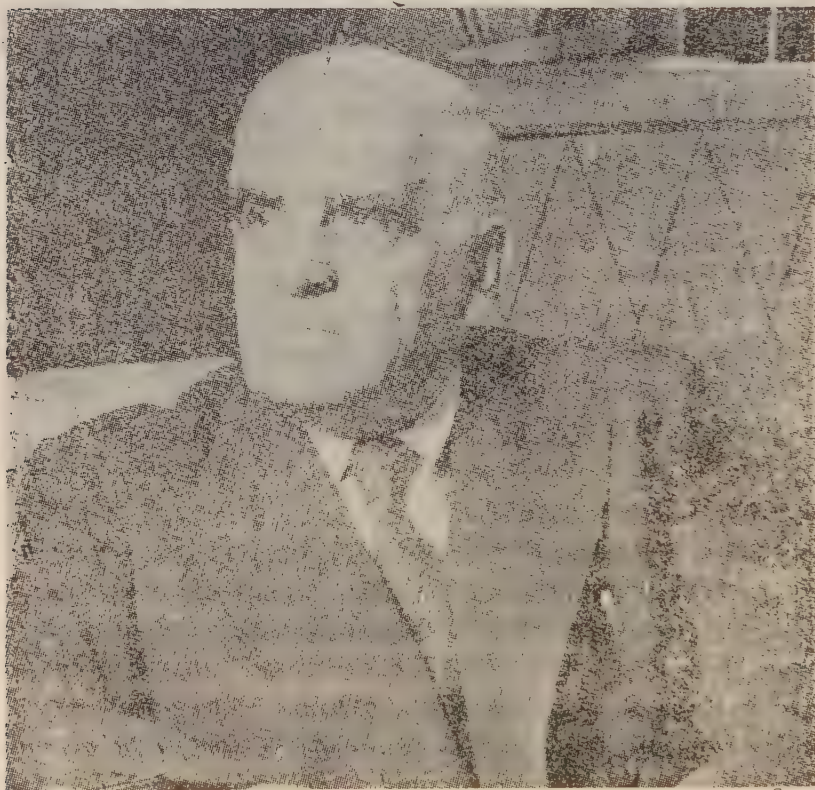
Այս թափօրը կանգ առաւ քանի մը վայրկեան «Յառաջ»-ի խմբագրատան առջեւ, և յետոյ շարունակեց իր ճամբան մինչեւ Փէռ Լաշէզի գերեզմանատունը:

Հոն եռանդուն ճառ մը խօսեցաւ Պ. Յովիկ Եղիազարեան և արտասուալից աչքերով յուղարկաւորներու հոծ բազմութիւնը հեռացաւ այս վերջին կայանէն:

ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ԽՕՍՔԸ

Դառնակցութիւնը այն հսկան է որ կ'ըսէ երեսուն տարի է ի վեր
էլ պիտի ըսէ միշտ.

— Փոքորիկ մը պայքած էր Արարատեան զաւթին վրայ: Հայ
ժողովուրդի զաւակներէն 10—12000 ֆաշեր պատնէտ կազմեցին,
իւրեք երիտասարդ արիւնը տամադրելով անխիւր, եւ ճակատամարտը
պսակուեցաւ յաղթանակով,— Մայիս 28: Տէր չէ՞ք ըլլաւ այդ փառ-
քին: Երբաք բարով: Ես ներկայ եմ եւ ամէն տարի հպարտութեամբ
դիտի հռչակեմ այդ փառքը, տէր կանգնելով ե՛ւ իմ շարժեռուս ե՛ւ
ճիւղներու պայքարին ո՛ւր յաղթանակին:

Շախարշ Միսաքեանի վերջին լուսանկարներէն

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏԸ

Ո Ձ Ե Ի Ս Է

Ձկայ այլեւս ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏԸ:

Ձկայ Ապրիլեան Եղեռնին սրածուած հայ մտաւորաւ-
կանութեան մնացորդացին ամէնէն կարկառուն գէմքը:

Ձկայ Վարուժաններու, Գեղամ Բարսեղեաններու
գրչեղբայրը:

Ձկայ հայ լեզուի երկնառաք մոգը:

Ձկայ այն դալար գրիչը, հայ գիրին միւռնոյ՝ օրհ-
նուած գրիչը, որ կէս դար շարունակ հաւատք և յոյս
ներմուծեց զանճարս (իր իսկ բառով) բազմութիւններու
հոգիներէն ներս:

Ձկայ այն բանաստեղծի նրբազգած սիրտը, որ ամէն
օր կերօնի նման հալեցաւ, ի տես մեր ժողովուրդի գոգ-
գոթային:

Կը զարժանանք թէ՛ ինչպէս այսքան տարի տոկաց
այդ անդուգական Հայու սիրտը...

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏԻՆ մահով կ'որբանայ
հայ հրապարակագրութիւնը: Կը ստեղծուի ահաւոր բաց
մը, զոր, եթէ ոչ անկարելի, գէթ շատ դժուար պիտի
ըլլայ լեցնել:

Թրքահայ մտաւորականութեան ամէնէն աչքառու և
ամէնէն նաշխուն ծաղիկն է որ կը թռում: Հայաշխարհէն
եկած ծաղիկ մը, որ խաւարի անդունդը կը մտնէ, Լոյս
Քաղաքին մէջ...

Վստահ ենք՝ որ Շաբաթ կէսօրին, երբ յաւիտենական
քունին կը յանձնուէր, անոր աչքերուն առջեւ պատկերա-

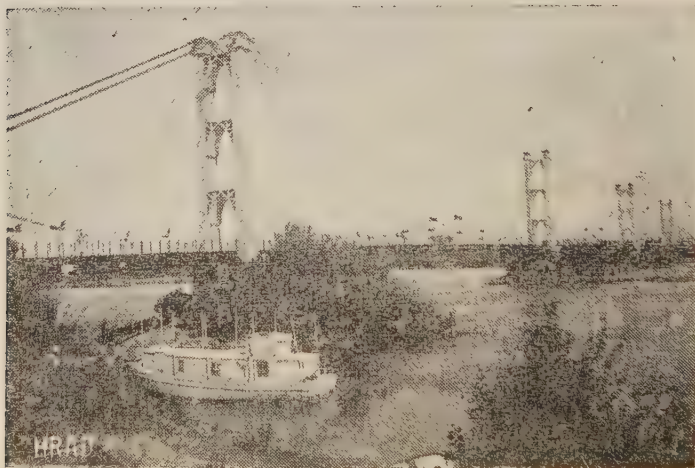
ցաւ տեսիլքը մեր բնագաւառին, իր վտուփան գոյնհրով, մաճով ու մաճկալով, պարման-պարմանունհիններով և աշխատաւոր ժողովուրդով: Աշխարհի մը՝ որ ամէն վայրկեան տրոփեց ու ապրեցաւ հեռաւոր Փարիզի իր խցիկ-խմբագրատան մէջ:

Այս անկապ և զգացականութենէ բխած ու հապճեպով գրուած նախադասութիւնները ոչ իսկ կրնան տալ ազատ դիմադիծը այն Մեյն ՂԱՅՈՒՆ, ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԻՄԲԱԳՐԻՆ, ԹՐԲԱՅԱՅ ԴԱՏԻ ԱԽՈՅՆԱՆԻՆ որ եղաւ Շաւարշ Մխաճեանը:

Կսկիծը կը սեղմէ մեր կոկորդը, բայց չ'արգիշիր «բողոքի» ճիշ մը արձակելու իրեն դէմ:—

— Վարպե՛տ, ինչո՞ւ մեռար Որո՞ւն թողուցիր քու սիրելի «Յառաջ»դ: Մտածեցի՞ր արդեօք լմէ՛ հայ մամուլը ի՞նչ պիտի ընէ առանց ՈՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԽՐԲԱԳՐԱՊԵՏԻ...:

ԱԶԱՏ ՕՐ

Տէր-Զօրի կամուրջը

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1942ին էր:

Փրանսան գրաւած էին Գերմանացիք:

«Յառաջ»ը դադրեցուցած էր իր հրատարակութիւնը:

Գերմանացիք ամէն միջոց կը շահագործէին իրենց քրոբականտին համար:

Բազմաթիւ Փրանսացիներ իրենց թերթերն ու տաղանդը տրամադրած էին Գերմանացիներուն:

Յաղթանակէն ետք՝ ասոնցմէ շատերը իրենց կեանքի գինով վհարեցին այս արարքը: Գերմանական Բրոքականտի վարչութիւնը կը փափաքէր որ հայերէն լեզուով թերթ մըն ալ գոյութիւն ունենար:

«Բրոքականտաշխատի» տնօրէնը մէկը զրկեց «Յառաջ»ի խմբագրապետին և անոր խոստացաւ կարգ մը նիւթական առաւելութիւններ՝ տպարան, թուղթ, Յառաջի վերահրատարակութիւնը կարելի դարձնելու համար, մանաւանդ որ «Յառաջ» միջոցով կարելի պիտի ըլլար հայ գործաւորները զրկել Գերմանիա:

Ի պատիւ ողբացեալին հրապարակաւ կը վկայեմ թէ՛ Շաւարշ Միսաքեան բացարձակապէս մերժեց այս առաջարկութիւնը և նախընտրեց շատ նեղ պայմաններու մէջ ապրիլ և յաղթանակի օրուան սպասել:

Այս պարագան փաստ է իր ուղղամտութեան, հիւրընկալ երկրին պետութեան հանդէպ իր ունեցած երեստագիտութեան և ազնիւ մարդու նկարագրին:

ՏՕՔԹ. Լ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ՃԱԻԱՐՁԸ

Շ. Մխաճեան մեր գրականութեան մէջ կ'անցնի: Իբրեւ գրող ալ կ'անցնի: Խօսքիս ծանրութիւնը պիտի գնեմ անոր վրայ, Ողբերգութիւնը այն է, որ եթէ գրող Շաւարշը 100 էջեր պիտի ունենայ ասդին, հրապարակագիրը 40 տարիներու վաստակով պիտի ներկայանայ: 40 տարուան հրապարակագիրը պատմութեան չ'անցնիր. բայց իր 100 էջերով կ'անցնի գրականութեան, այն ձեւով որ Յշականը կ'ուզէ որ ըլլայ:

Շաւարշ Մխաճեան գրադէտ է, նախ, ոտեղծապոքական էջերով: Ես ատենօք կարգացեր եմ ատոնք, երբ իր բանտի և տառապանքի յուշերը գրեց *Ճակատամարտի մէջ*, փրկուելէ վերջ: Այդ ապրումները բարձրորակ ապրումներ են: Եւ սակայն, ան տուաւ զանոնք խմբագրականի մը հեւքին հետ: Բսի այն ատեն. — «Շաւարշ, ի՞նչ կ'ընես. այս գոհարները ի՞նչու այս ձեւով կու տաս»: Այն ատեն ըսաւ ինծի. «յիմա՛ր»:

Շաւարշ Մխաճեան գրադէտ է դախճեալ իր էջերուն մէջ, որոնցմով մեր մամուլը հարստացուց: Այս գծին վրայ, Մինասը զինք գրաւ արդէն իր արժանի տեղը:

Բայց գրադէտ մը իր գրչով չէ միայն, որ արժանի է յարգանքի: Ան տուած է մեր գրականութեան՝ Մնձուրին, Նարգունին, Շուշանեանը, Շահնուրը, (որ այնքան ստորին յարձակում պործեց յետոյ իր վրայ), Մխիթարեանը: Ան իր բերած մարդերով ալ կ'արժէ:

Իմ առաջին գրաձևերը ընդունողը Շաւարշն էր: Գիւղէն պատկեր մը գրած եմ: Նայած է, կարգացած: Կրնար զամբիւղը նետել: Բայց տպած է:

Օսկան նկարում մահեն երեք օր առաջ:

Միսաքեանի հրապարակագրութիւնը ուրիշ կշիռ և զեղեցկութիւն ունի: Այս մարդը ո՛չ մէկ հանգամանք և պատրաստութիւն ունէր լրագրող ըլլալու եւ սակայն, հանդիսայաւ dignité, արժանապատուութիւն, կիրք, կորով և հեռանայեաց հորիզոն ունեցող տղան, որ հիմը կը դնէր արդար հրապարակագրութեան: Երբեմն անտանելի, երբեմն տանելի պայմաններու մէջ, ան անկարելին ըրաւ: Իր վարպետը՝ Զարգարեան, «Բարձրի» և «Ազատութեան» մէջ գրեց: Կորսնցուց հետքը: Վահան Թէքէեան թերթ վարեց — հետքը չկայ: Անոնց մէջ Շաւարշ կը ներկայանայ ինծի տիրական յաջողութեամբ մը: Անկաշառ մարդ:

1921 - 1922ին Պոլիս եւք: «Ազատութեան» կը վարէ: Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ մը վէպ մը հրատարակեց: Թերթին գրական քննադատն էի: Հատորը զրկուեցաւ ինծի: Գրեցի: — Աղմուկ, իրարանցում, ընդվզում: Բողոք բողոքի վրայ: Շաւարշ հրաւիրուեցաւ ատեն: Ըսեր է. «Այս գրուածքը կը տպուի. անոր պատասխանն ալ կը տպուի»: Եւ տպուեցան գրախօսականն ու իր պատասխանը: Ասիկա փաստն է մտքի ձեւի մը, որուն պակտսէն կը տառապի այս ժողովուրդը: Միսաքեան պահեց իր տղամարդութիւնը, կէս դարու իր հրապարակագրութեան ընթացքին: Փարիզի մեծ — աղաները զինք Գրողներու Վարչութեանէն դուրս ձգեցին, որովհետեւ Օչականի յորեւեանը կ'ուղէր: — Գլխարկը դրաւ, և հաճոյքով դուրս ելաւ:

Երբ Շաւարշ Միսաքեանի նման մէկը կը աւատայ իր ըրածին այն ատեն մենք կ'ունենանք աւելի սրտառուչ պատկեր մը: Իր կուսակցական կողմերուն չեմ կրնար ծանրանալ. իրաւունք և ժամանակ չունիմ: Բայց 60.000 հալութիւն մը հայ պահելու տագնապը՝ իր հողին ամէնէն քիչ քանակ իրականութիւնն էր: Եթէ այսօր Ֆրանսայի մէջ

թիւրթ, գրողներ և հայ բազմութեաններ կան, այդ նա-
ւարչին կը պարտինք:

Շաւարշ Միսաքեանի հրապարակագրութիւնը երբ
ուզեմ տանիլ մեր գրականութեան, ոչ ոք կայ անոր մօ-
տիկը գրութիւն:

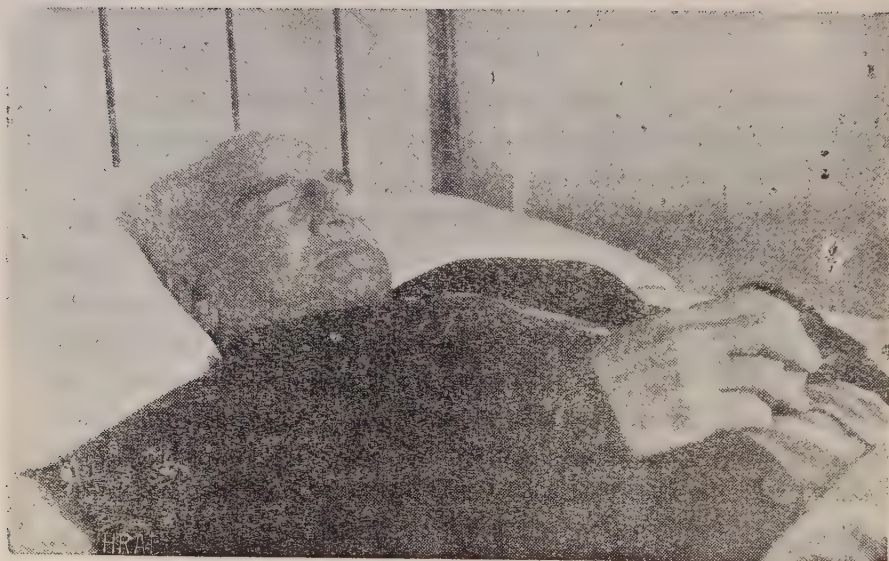
Սրտէս կու գոյ, բայց կը վախճամ ըսելու: Այսքան
սրտառուչ հաւատարմութիւն իր դատին՝ այս ժողովուրդը
պարտաւոր էր վճարել: Կուսակցութիւնը կանհաճաս կը
նկատէ այս վճարում: պարտքը: Բայց ես կը խօսիմ որ-
պէս անկախ հայ մատուրական մը: — Պարտաւոր էր իր
յոբելեանը բնելու:

Եւ դուն Շաւարշ, տղա՛ս գիտցի՛ր թէ գիտեմ որ
չկրցայ վճարել պարտքս: Գիտեմ որ պիտի երթամ, և չեմ
կարծեր որ անգամ մըն ալ ունեցանք բախտը իրարու պա-
տահելու: Թէեւ ըսուեցաւ, որ լեռները միայն իրարու չեն
հանդիպիր, բայց ես չատ ալ չեմ հաւատար՝ որ մարգիկ
կարենան միշտ հանդիպիլ իրարու: Գոհացիր եղածով և
հատուցում մը նկատ էիմ կողմէ՝ սա քանիմը անկապ խօս-
քեր: Յոբելեանդ կատարելու առաջարկս ալ, համեստու-
թիւնդ վիրաւորելու բնոյթ չունի: Գո՛նէ քու մամուլդ
պէտք է ունենաս: Բաներ կան, որ չեն ըսուիր:

.

Սեւ ցանկին վրայ եկող առաջին տնունն ես: Ուրախ
եմ, որ ուրիշներ կան քովդ: Նշգրակը ձեռքդ, դուն շա-
րունակէ քու ամենօրեայ հալածանքդ՝ հայ լեզուի փղշտա-
յիններուն դէմ:

Պատիւ, յարգանք աշխատանքիդ, իմ աղուոր բարեկամս:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ ՄԱՀՈՒԱՆ, ԱՆԿՈՂԻՆԻՆ ՄԷՋ:

Դագուլը ուսումնարան կրեցին Հ. Մ. Ր. Մ. ի երեք սկանս-
ները, փոխնիփոխ: Եկեղեցւոյ մէջ դանբանականներ խօսեցան Հա-
լէպի Առաջնորդ Զարեհ Սրբազան (աժըմ Մ. Տ. Կ. Կաթողիկոս),
Խորեն Սրբազան (Կարեգին Կաթողիկոսին կողմէ) եւ Շահան Պեր-
պերեան: Գերեզմանատան մէջ խօսեցան Շարարե Սիսաբեան եւ Ա.
Ծառուկեան:

Շաւարե խումբ մը ըն-
կերներու հետ նկար-
ուած Ջարապլուս 27
Փետրուար 1948-ին:

ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ

ԵՍ ՏԵՍԱՅ ԵՓՐԱՏԸ

Դրեց՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

Պերկմն այս ճամբաներուն վրայ...
Այս արտերով: Այս ծառերով: Այս քարերով:
Արտերը տեսան: Ծառերը տեսան: Քարերը տեսան:
Մենք ոչ փակ հեռքերը տեսանք:
Արտերը լացին: Ծառերը լացին: Քարերը լացին:
Մենք այդ սփոփանքն ալ հունեցանք:
Անոնք յայս մը ներշնչեցին:
Մենք ո՞ւր էինք, այդ օրերուն:

×

Առել արագ, Օհա՛ն: Քշէ՛:

Ուրուականներ: Ծառերը լիզու նլած կ'ազաղակեն: Քարերը
կը խօսին: Դեւերու գլուխներ թռփերուն վերել: Քշէ՛: Զե՞
լսեր ձայները:

Վարդգես.— Ոտիկանութեան վերառեսուչին գացեր էի,
ետ առնելու համար «Ազատամարտ»ի գանձէն յափշտակուած չորս
հարիւր ոիկին, ինչպէս խոստացած էին: «Մենք ալ քեզ կը
փնտռէինք», պատասխանեցին, և ահա թէ ո՞ւր ինկանք: Երբ յե-
ղափոխութեան կրակը նետուեցայ, գիտէի թէ ա՛յս էր մեր ճամբան:

Զօհրապ.— Խուճը մը ոստիկաններ խուցած էին մեր տունը,
առաջնորդութեամբ թրքացած Հայու մը: Բողոքեցի, երբ կը
փորձէին կաշկանդել զիս:— «Այսպէ՞ս կը վարուին Օսմ. խոր-
հրդարանի մէկ տնդամին հետ»:— Այդ օրերը անցան, պատառ-
խանեց թրքացած Հայը: Եւ ահա թէ ո՞ւր կ'երթանք: Մահէն
չեմ վախար, բայց գոնէ դատէին...

Վարդգես.— Եթէ այդ քաջութիւնը ունենային, մենք ին-
չ ո՞ւր իյնայինք այս ճամբաներուն վրայ:

Այսպէ՞ս: Խօսեցա՞նք թէ խօսիլ ուզեցին երկու մահապարտ-

ները, արիւնկզակ պահնորդներու ժանիքներուն տակ: Մինչև
Ուրֆա, ուր...

×

Մումպին, Այստեղ չէ՞ր որ օրն ի բուն կը հառաչէր ու
կ'աղօթէր ծերունի հայրապետը:

Արիւնարբու կուսակալ մը հոս աքսորած էր Կիլիկիոյ Կա-
թողիկոսը, որպէսզի արմատախիլ բազմութիւնները չկարենան
համախմբուել շուքի մը տակ: Որպէս զի կորսնցնեն ամէն յոյս
և համակերպին անդառնալի հրամանին, — ոչնչացո՛ւմ:

Ծերունին, Մեծն Սահակ, համարձակած էր աղաղակել, ճա-
կատագրական պահու մը:

— Ո՛ւր տեսնուած է այսպիսի արհաւիրք: Հարիւր հազա-
րաւոր անմեղներ ջարդուած... Ուրիշ հարիւ հազարներ սովա-
մահ... Կիներ մօրէ մերկ. եօթը տարեկան մանուկներով:
Աղջիկներ ծախու փողօցներու մէջ: Ո՛ւր է տեսնուած.:

— Դեռ աւելին կը տես-
նէք. պատասխանած էր
հրէշը: Դեռ չէք լսած տ-
մէն բան...

Դեռ չէ՞ր լսած ամէն
բան, անոնք որ ան, ան
այս ճամբաներէն:

Մենք լսած ենք ամէն
բան: Մենք որ չտեսանք
այս ճամբաները:

Պատմութիւնը արձա-
նադրե՞ց զոնէ տասնէն մէ-
կը: Այսքան տարիներ
վերջը...

Օ հէ՛յ, գետն է, գետը:
Եփրատ:

Դարաւոր հսկան հոսուն,
փռուած հազար մեթր
լայնքի մը վրայ: Զուրը
պղտոր (միայն Սէ՞նն է

Շաւառ, Խիւսի եգերի

պղտոր): Հոսանքը ուժաթափ: Շրջապատը ամայի: Ափերը

ըպրծուն, պարբերական յորդումներու հետքերով:

Գարնան մինչև այստեղ կը հասնի: Սա բարձր ամբարտակն ալ կ'անցնի: Հարեւան արտերը վը դառնան ջրակոյտ: Ով չէ տեսեր Եփրատին կատաղութիւնը, բան չէ տեսեր:

Դիմացը՝ Թրքական գիւղեր: Եւ երկաթեայ կամուրջ մը որ Կրկուքի կը բաժնէ գետը: Սահմանադիմ: Խաւիժ հեռուն՝ քոյներ դաւադիր:

Ահա Թրքական պահականոցը, գլխուն վերեւ՝ մահիկը արիւնշազանդ: Երկաթեայ կամուրջին վրայ՝ պահակ մը որ ման կու գայ սպառնագին, հրացանն ուսին:

Գետափն ենք արդէն ութ-սասը ուղեկիցներով և ան դիւք բռնած՝ կ'ազդարարէ մութ ձայնով մը. — Մի՛ մօտենաք:

— Գետը մե՞րն է թէ ձերը, ա՛յ մարդ...

«Ձուդ ինձ օգնական՝ Եփրատ»

Շատրոք Եփրատ գետն ջուր խմած պահուց

— Ո՞ւր էիր դուն, երբ հայերէն կը խօսէին այս լեռները, այս գետերը, այս դաշտերը...

Հրացանն է որ վը պատ-
րաստէ պատասխանը, կուս-
կածիւի շարժումներով:

— Քանի՞ լուսանկար
կրցար քաշիլ, կարպի՛ս:

— Յետոյ կ'ի մտնաս:
Ձեռքերդ ջուրը թաթխէ
որ հոգիդ զոպանայ: Կե-
ցի՛ր սա թումբին առջեւ,
հատ մըն ալ փորձեմ:

Նորէն պահակը նշանա-
ձիգ. — Եսսա՛ւ:

Բիրտ ումն է որ կը յո-
խորտայ. — Ես յաղթական,
դուն՝ պարտեալ: Ես պե-
տութիւն, դուն՝ ամբոխ
աշխարհացրիւ: Ես միջ-
նաբերդ սպառազէն, դուն
բեկոր վտարանդի:

ձառապալու, 27 փետ. 1948

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Մարտիրոս Բապուճեան յեղափոխական անաբեկիչի մի տիպ է, որի կենսադրութեան մասին քիչ տեղեկութիւն ունինք: Նա արհեստով կօշկակար էր և ժողովրդի աշխատաւոր դասակարգից: Նորա կատարած դէպքը, սակայն, մի փառաւոր կենսագրական է, որ ցոյց է տալիս նորա հոգու վեհութիւնն ու գաղափարի հաստատուն հիմունքները:

Պօլսոյ մէջ անհամար ձերբակալութիւններից ու բանտերից յետոյ կառավարութիւնը կարծում էր թէ՛ արմատախիլ արեց յեղափոխութիւնը, որ նրանք այլեւս չկան և որ ինքն ազատ է՝ իր արբանեակների հետ միասին իր քմահաճոյքները իրագործելու...:

Կարաքէօյի հերոսական կռիւը սարսափ էր ազդել բոլոր շրջաններում, իսկ յեղափոխականների կախաղանի վրայ ճօճեւելն աւելի ևս ուժ էր տւել իրենց ընկերների գործունէութեան, որոնք սկսել էին մի քանի խոչընդոտներ մէջտեղից վերացնել:

Սպանւում է լրտես Մարգարը, յաջորդ թեկնածուն էր լուսարար Օննիկը, որ հին մատնութիւնների վրայ մատնեց նաեւ՝ Մայրեկեղեցում ապաստան գտած անաբեկչին կառավարութեան ձեռքն յանձնելով: Օննիկը դատապարտւում է մահուան և գործադրութիւնն յանձնւում կօշկակար Մարտիրոսին:

Մի օր Օննիկը նստած գինետան մէջ՝ ալքօլով իր խղճի խայթն է խեղդում: Նրան պահպանում էին մի քանի ոստիկան թիկնապահներ, Մարտիրոսը ճեղքելով սուլթանի ծառաների շարքը, ներս է մըտնում գինետուն և դաշոյնի երեք հարուածով վերջ է գնում մատնիչի կեանքին: Ոպա առանց շփոթուելու, ատրճանակը ձեռքում սեղմած, դուրս է թռչում, ուր և գետին է գլորում մի ոստիկան և մի գինուոր:

Ճամբան շարունակելով՝ ներս է մտնում մի բակ: Նա աշխատում է խոյս տալ իրեն հետապնդող բազմաթիւ ոս-

տիկաններին, բայց այդ նրան չի յաջողում: Այն քակը՝
 ուր ներս էր մտել, հանդիսանում է և նրա գերեզմանը:
 Տան տէրերը, տեսնելով օտարականի ձեռները արեան մէջ
 չաղախուած, սպառնիկ աղաղակ են բարձրացնում և զրսից
 օգնութիւն խնդրում: Իսկոյն վրայ են հասնում ձիաուոր
 զինուորներ և տունը շրջապատում: Սկսում է մի կատաղի
 կռիւ: Մի հողու գէմ ահագին թուով զինուորական ուժ է
 ելել: Ամէն կողմից՝ թէ՛ ժողովուրդը և թէ՛ ոստիկանները
 քողում էին: «Անձնատուր եղի՛ր, անձնատուր եղի՛ր», հա-
 լատացնելով թէ՛ աւելի լաւ է այդ միջոցը և ամպհով:
 Բայց անվեհեր Մարտիրոսը շարունակում է կրակել: Այդ
 կռուի ընթացքում նա կարողանում է մի զինուոր էլ
 սպաննել:

— Ես ձեզի պէսներուն անձնատուր չեմ րլլար—կան-
 չում է Մարտիրոսը — ու վերջին գնդակը բերնի մէջ
 պարպելով՝ նախընտրում է վայրկեանական մահը:

Պաշարողներից և ոչ ոք չէր սպասում այդ վախճանին:
 Ժողովուրդը հիացմունքով է գիտում այդ նահատակութիւնը
 և աստիճանաբար հաւատում, որ յեղափոխական, մաքուր
 շարքերի միջոցով միայն կարելի է փրկել ստրուկ և գերի
 հայրենիքը:

Այդ մահը մի դաստիարակութիւն էր՝ նոր սերունդի
 համար, որը սովորեց արեան ճանապարհով քալելու ան-
 հրաժեշտութիւնը և միաժամանակ մի ուժեղ հարուած էր
 կառավարութեան այն մտայնութեան, թէ այլեւս յեղա-
 փոխականներ չկան և որ յեղափոխութիւնը հիւանդոտ
 ելելոյթ էր, որ շուտով բուժուեցաւ:

Իւրաքանչիւրը գրանցից մի — մի խոր հոգեբանական
 երեւոյթներ են և դրանց բոլորի ստեղծագործողը՝ ժողո-
 վրդի իսկական զաւակ՝ կօչկակար Մարտիրոսն է:

Այս քաղաքը հիմա էլ իր անհայտ անցած-անցողիկ օրերը
 փարատում է իր անհայտ անցած-անցողիկ օրերը:

ՄՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

Ստեփան վարդապետը, ծնած է Սասնոյ Բզանաց գաւ-
առոյ Գոմք գիւղը իր ուսուցիչ, ստացած է Մշոյ Առաջնի
Ս. Կարապետի վանքը, և հոն իր համեմատ ուսման ըն-
թացքն աւարտելով, վարդապետ ձեւնագրուած էր Մամիս
րէ եպիսկոպոս Մամիկոնեանէ։ Եւ այսպէս ծնած է Սոմ.
Սահմանադրութեան (1908 — 1915) խաղաղ տա-
րիներուն, զուգադիպելով, բաւական օգտակար ծառայու-
թիւններ ունեցած է։ Ասկայն իր անհեռատեսութենէն կամ
լաւ է ըսել, օրուան քաղաքականութեան վաղաքշտնքէն
խաբուելով, բոլորովին զանց կ'ընէ քիւրդ աշիրէթներու
Քարեկամական Վապերը ամուր պահելու ջգտակարութիւնը,
այլ ընդհակառակը, անոնց հետ խիստ վարմունք ունենալ
ով, տեղի կուտայ քիւրտերու զայրոյթին։

Ընդհանուր տեղահանութեան միջոցին քիւրտ աշիրէթ-
ները կառավարական քաջակերանքէն օգտուելով անխնայ
կը ջարդեն Սասնոյ ամբողջ հայութիւնը։

Այսու ամենայնիւ, Ստեփան վարդապետն ալ իբրեւ
յեղափոխական և զէնքի մարդ, վերջին տեղահանութեան
ընթացքին, մինչեւ իր վերջին շունչը, ափ մը հայ
կռուողներու հետ, շուրջ մէկ ամիս, վանքին մէջ քաջա-
բար կը դիմադրէ և հոն զոհ կուտան եղբայրս Կենճոն ու
Մշգեղի Ռէս Շառոն, որոնք, վարդապետին աջ բաղուկն

էին: Այս երկու անգին զոհերու անկումով և թշնամոյն կողմանէ վանքին ջուրին կտրուելով, անձնուէր վարդապետը կը ստիպուի թողուլ վանքը ու երթալ Անտոքի ռազմավայրը:

Հայ տղերքը Մայիսեան մութ գիշերուան մը մէջ թշնամոյն հազարաւոր խուժանը ճեղքելով կը թռչին դէպի մեծ Անտոք, ուր միանալով Ռուբէն Տէր Մինասեանի, հոն ալ ամբողջ երեք ամիս թուրք զինուորական ու քրտական անհամեմատ ուժերու դէմ կը կը մարտնչին: Գնդակահար կ'իյնան Ստեփան վարդապետն ու իր քաջընտիր մարտիկները, որոնք գերեզման իսկ չեն ունենար: Իսկ Անտոքի այդ ամայի բարձրութեան վրայ աւելի քան վաթսուն հազար ապաստանուած անյոյս ժողովուրդը, թուրքին ու քրտին յանձնուելով, կը յօշոտուի ճամբաներու վրայ և ձորերու մէջ...

Ստեփան վարդապետն իր հետ Անտոք տարած էր վանքին Ս. ճկոյթի մասունքն ու շարժական ապրանքներէն կարգ մը թանկագին անօթները, որոնք իրենց տեսակին մէջ, կարեւոր հնութիւններ ըլլալով այսօր անհետ կորուստի մատնուած են:

Որքա՞ն ուրախ ու գոհ պիտի ըլլայ վերապրած հայը երբ բախտն ունենայ ձեռք բերելու իր բնագաւառի չնաչխարհիկ վանքին գէթ այդ թանկարժէք առարկաները...:

Մկրտիչ Աւագ Բահանայ Մուրաշեան

Հայկալ

ՏԻՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (ՀԱՅՐԻԿ)

Տիրան Մինասեան Բուլղարիայում ծնուած, այնտեղ մեծցած և այնտեղ կրթուած:

Անկը այն գէմքերից, որոնք հայրենիքի և իր սիրած ժողովրդի սահմաններից սարեր ու ձորեր հեռու լինելով հանդերձ, ապրել են նրա հետ և լացեր ու խնդացի նրա հետ:

Բուլղարիոյ մէջ նրա կուսակցական կեանքը յայտնի է. խմբեր կազմակերպել, ամսավճարներ հաւաքել, ներկայացումներ տալ եւայլն:

Բայց այդ բոլորը չէր կարող նրան գոհացում տալ... այն ժամանակ՝ երբ հայրենիքի սահմանադու խներում ժողովուրդը հնչեցնում էր իր ռազմերգը.

«Բաշնակցական խո՛ւմբ, գնա՛ք մենք Սասուն»...

Եւ ահա միացած երկու այլ ընկերների, Սարգսի և Կաթոյի հետ (Առաջինը նոյնպէս Բուլղարայի, վերջինս՝ Վանի մէջ մի փոքր զարնելով, փախստական հղաւ. երկրորդը՝ Ամերիկայէն) ուղեւորուեց Կովկաս՝ Սասուն երթալու համար...

Կովկասի մէջ գործ կար. նշովեալ թուրքական ընդհարումները, կենդանի և արիւնալի գործ. և ահա երրորդութիւնը՝ Հայրիկ, Կարօ և Սարգիս՝ Շուշի են, ամենակարեւոր զերի մէջ. Ռմրագործութիւն. ռակեթային դործ, ուժանակային, դաւադրական ձեռնարկներ եւայլն:

Բայց նրանք միայն պատրաստող չեն. այլ և գործադրող ու կառավարական հալածանքից ազատելու համար փոխադրում են արհեստանոցը Վարանդա և Շուշայ գաւառը:

Դէպի երկիր... դէպի Վան... հակառակ նոյնիսկ Վանի մարմնի կամքին, որ չէր ուզում նոր մարդ ընդունիլ:

Խումբը Վան է, նորէն արհեստանոց, նորէն խարանոց, նորէն ածուխ ծծծել, աւելի սոսկալի պայմաններում, քան Շուշի:

Սահմանադրութիւնը հռչակուում է, Տիգրանը վան է,

Պարկտոնած սօլերով, պատառոտած շորերով և կարմրած թշերով, անողոք հիւանդութիւնը արգէն բոյն էր դրել...

Դրամ չունինք, չենք կարող ամենքի համար զգեստ գնել, զինուորներին տուն ենք գրկում:

Տիրան հեռացաւ Վանէն — չարաքալստ Վանէն — նոյն վարկատուն սօլերով, նոյն ծւատած շորերով, գրպանը դատարկ, խմբակը գնաց Պարսկաստան: Յետոյ լսեցինք, որ Տիրանը այնտեղ կռիւների մէջ է:

Երիտասարդ, վառվռուն զաւակը վերադառնում է հայրենի ագրաս տնակը, արգէն մէջքը ծռած, անընդունակ տշխատանքի:

Յիշում եմ, թէ ինչպէս գիշերները, երբ պահապան էր ճրագր վար գրած, լոյսը վար իջեցրած և ինքը երեսի վրայ ընկած, կարդում էր «Յառաջ» գրադարանի գրքերը:

Մի անգամ իմ կատակ — հարցումին.

— Տիրան, դաշնակցութեան մէջ ի՞նչը կը սիրես, — Պատասխանում է:

— Նախ անոր դադափարները՝ կը սիրեմ, ապա Քրիստափորը:

Մեռաւ և թաղուեց ո՛չ հեռու իր երկրպագութեան տաճարկայից:

Թող Քրիստափորը իր մեծ, իր տաք սրտի մէջ ջերմացնէ քեզ, իմ խեղճ, իմ թագմատանջ Տիրան... մինչեւ որ կը ծնի և հայերի մէջ... այն մեծ արձանագործը, որը կը կերտէ «անյայտներիդ» արձանը, այս տողերով:

«Այստեղ կանգնիր ու խոնարհւի՛ր, ո՛վ անցորդ, որովհետեւ այստեղ են բոլոր նրանք, որ հիւսեցին ձեր սիրուն երազները»...

Իսկ մինչ այդ՝ յիշ և բոլոր անյայտներդ՝ կ'ապրէք այն սրտերի մէջ, որոնց հետ ապրել էք և տառապել:

Անյայտ զինուորներ ժողովրդական ազատութեան, դուք մեր փառքն էք և անմահ էք...

Արամ

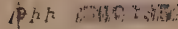
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՍ

Բ. ՇԱՐԲ

ԹԻԻ 6

Ի Ս Ո Յ Կ Ո Ր Ի Ի Ն

Ներկայիս նման վաւերացիրները կը տաւին ուռւերէն լեզուով:

ԿՈՐԻԻՆԻ ԽՕՍՔԸ

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ ՍԳԱՅԱՆԴԵՍԻՆ 1913

«Սիրելի հայրենակիցներ՝ այսօր ամբողջ հայ Ազգը կ'ըզբայ Զաւարեանի մահը, որովհետեւ մեծ է իր կորուսը: Արդե՛ն խօսեցան իր մասին: Ուրեմն պիտի խօսիմ հայ ժողովուրդի մասին:

Հայե՛ր, մի՛ բռնե՛ք որ մենք ունինք արեւ ու այգի, լուծք ու գութան: Ասոնք բոլորը մերը չեն, քանի որ մենք ուրիշի լուծին տակ կ'ապրինք: Այս բոլորը մեզի կը պատկանին այն ատեն երբ մենք ունենանք մեր անկախ երկիրը: Անկախ երկիր ունենալու համար պէտք ունինք մեծ զոհողութեանց, զենքով է որ զայն պիտի ունենանք:

Հայե՛ր, գիտե՛ք ի՞նչ օրեր կը սպասեն մեզի: Վստահ եղե՛ք, կու գայ այն օրը, որ «մեր (*) զուր մանուկ բալէ» (**) ււ փախչի: Այն ատեն է որ իմ այս խօսքերս ձեր միտքը պիտի գան. բայց ժամանակ անցած պիտի ըլլայ: Ուրեմն ձեզի կ'ըսեմ, զենք առե՛ք: Ձեր տղոց վարժեցուցե՛ք զենք բռնել: Քաջալերեցե՛ք զիրենք, բոլ վախկոտ չմեծնան:

(*) Մայր

(**) Նետե

ԽՄԲԱՊԵՏ ԻՆԿՕՆ

Խն/օն ծնւած է 1884-ին, Երեւան նահանգի Բաշ
Գեառնի գիւղում շատ համեստ ընտանիքի մը ծոցին մէջ։
Նա միջահասակ էր հանգարտ բնաւորութեամբ, միշտ
ժպիտը երեսին։

Դպրոց չէր տեսած։ Քիչ գրել-կարդալ սովորած էր
հայ-թաթարակէն կռիւների ժամանակ Ագուլիսում (Գող-
թան գաւառ) Գենի Քալանթարեան անունով տիկինէ մը։
Վերջերս հազիւ կը ստորագրէր իր անուն ազգանունը։

Պատանեկութեան տարիները, անց է կացրած, մշակութեան մէջ: Գլխաւորապէս իր քեռիներու քով կաշխատէր՝ արածելով անոնց տաւարն ու ոչխարները:

Խնկոյի հայրենասիրական ոգին և ազատաշունչ տենչերը շուտով երեւան եկան: 18-19 տարեկան էր, երբ նուիրուեցաւ հայ ազատագրութեան գործին՝ մտնելով Հ. Յ. Պաշտակցութեան շարքերը և անդամակցելով խորհրդի «ՎՐԷԺ» խումբին իբրեւ պարզ զինուոր:

Կարճ ժամանակի մէջ Խնկօն դարձաւ խումբի բոլոր անդամներու սիրելին՝ իր համեստ և քաղցրաբարոյ բնավորութեամբ: Զինավարժութեան և նշանաւորութեան մէջ առաջինն էր:

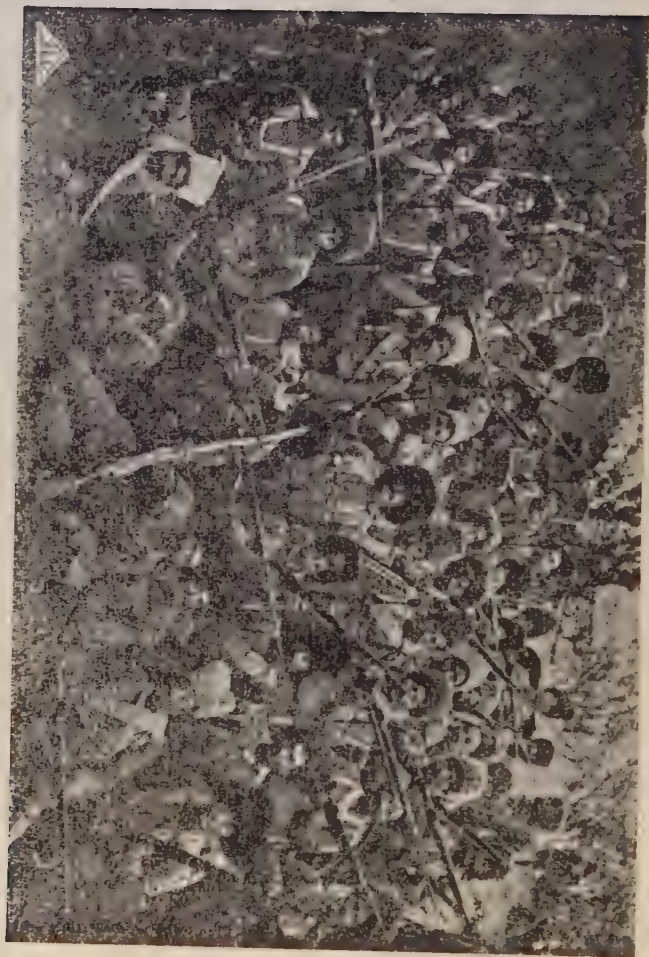
1904-ին մասնակցեց «Մոսուէն և Զօռի» մեծ արշաւախմբին, որի մէջ շուտով աչքի ընկաւ իր քաջագործութիւններով, հակառակ իր երիտասարդ լինելուն:

Հարկ կը սեպեմ, որպէս ականատես, բերել հատ մը այս քաջագործութիւններէն: —

«Զնչլներ» կոչուած բարձրունքներու վրայ կռուի էինք բռնուած թշնամու հետ: Յուլիսեան արեւը խիստ կը վառէր, իսկ մենք ջուր չունէինք: Ծարաւը սաստիկ կը նեղէր ամէնքիս: Մեր կեցած տեղէն ոչ այնքան հեռու, եղեգնապատ ձորակ մը կար, ուրկէ ջուր կարելի էր բերել, բայց ձորակը շատ մօտ էր թշնամուն և վտանգաւոր էր հոն երթալ:

— «Ես պիտի գնամ ջուր բերելու, ինչ կուզէ թող լինի» — բացականչեց յանկարծ Խնկօն և, հակառակ ընկերներու պնդումներուն, որ ատանկ խենթութիւն չանէ՝ առաւ տասնեակի տկճորն ու ջրամանները և զիմեց զէպի ձորակը: Զուրը բերելու ատեն թշնամին սկսեց համազարկել տեղալ Խնկօի վրայ: Բայց նա մերթ քարու յետեւը պատսպարուելով և մեր թ կրակ բանալով թշնամու վրայ՝

ՕՆԻՆԻՐ ՀԱՐԻԻԿԱԿՈՒ

աղատուեցաւ վառնգէն և ջուրը մեզ հասցրեց «Մենք ան, կեղծ զինուոր ենք» երգելով, որ իր սիրած երգն էր:

Այս արշաւա մաէն կենդանի մնացած զինուորներէն ելեք հոգի, որոնցմէ մէկը Խնկօն էր. հետները բերին կռուի դաշտէն Ջական հրացան: Նահատակուած ընկերները հրացաններն էին ասոնք: Եւ խոշխաբար գիւղում յանձնուեցին Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչն:

1905-ին հայ-թրքական կռիւներուն, Խնկօն կը գտ-

Զ ԷՄ Լ Ե Ա Կ Ի Խ Ո Ւ Մ Բ 1914

նուէր Գողթանում գործող խումբերուն մէջ: Այդ ժամանակները նա, ի կատար ածելով պատկան մարմիններու ահաբեկման որոշումը, սպանեց թուրքի մը, որ մեր ընկեր բժիշկ Լեւոն Աթաբեկեանէն սպառնալիքով դրամ պահանջած էր:

Այս կռիւներուն Խնկօն կը գործէր Դրօի և Զովուն Արսէնի խմբերում:

1906-1909 Խնկօն զինուորական ծառայութեան մէջ կը գտնուէր ռուսական զօրքի մէջ: Այս ծառայութենէն նորէն հայրենի գիւղը վերադառնալով՝ Խնկօն ամուսնա-

նացաւ և տեղափոխուեց Երեւան, ուր վախճանագործութեամբ կը պարապէր:

1914-ին Խնկօն զինուորակոչութեան ենթարկուելով, ուղարկուեցաւ զերմտնական ճակատը: Սակայն, Գրօի նի մումներու շնորհիւ, վերադարձաւ այնտեղէն և մտաւ հայ կամաւորական երկրորդ դունդը, որի մէջ մնաց մինչև պատերազմական զործողութիւններու վերջը:

Սնկախութեան շրջանին և Խնկօն. որպէս քաջ մարտիկ, մասնակցութիւնը բերաւ այն կռիւներուն, որոնք կը մղուէին հայաստանում՝ մեր Էրիտրոսորդ հանրապետութիւնը ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ պաշտպանելու համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ, Խնկօն չկարողանալով հանգուրժել բոլշևիկեան բանուորներու սխրագործութիւններուն՝ վախճանականի կեանք կը վարէր հայրենի օրերին նա, քանի մը զինակիցներու հետ, վար իջաւ լեռներէն՝ թեւ ու թիկունք հանդիսանալով բոլշևիկներու դէմ պայքարի մտած հայ ժողովուրդին: Խնկոյի մարտական ընդունակութիւնները ամենամեծ չափով երեւան եկան այս կռիւներու ժամանակ: Նրա առաջնորդութեամբ էր, որ բաշգեառնեցիներու խումբերը ջարդու փուր արին բոլշևիկներու զինուորական ուժերը, և անոր խիստ գործօն մասնակցութեամբ էր, որ Փրկութեան կոմիտէն Ղամարլուի տակ, մօտ երկու ամիս, փակած պահեց բոլշևիկեան զօրամասերը և ազատեց Երեւանը կարմիր զազաններու խժգժութենէն:

Երբ ապստամբութիւնը ռուսական սիւններու ուժով ընկճուեց, Խնկօն նախ, իր զինակիցներու հետ միասին, քաշուեց լեռնահայաստան և ապա անցաւ Պարսկաստան՝ բաժանելով բոլշևիկեան սարսափներէն խառնապահար ժողովուրդի տարագրութեան տանջանքները:

Տարադրութեան մէջ այլ վերջ գտաւ անոր կեանքը,
զոհ դառնալով աւստրո-հունգարացի շարադէտ արկածի մը:

Կենդանութեան օրով Խնկոյի շրթունքներէն չէր բա-
ժանուել «Մենք անկեղծ զինուոր ենք» երգը, որ ամենա-
վտանգաւոր կռիւներու ժամանակ ալ նա շարունակ կ'եր-
գէր: Իսկ մահուան ժամին նա մի կսկծալի մրմունջ ունէր
իր շրթունքներուն:

«Աւիսոս, որ ֆետային այսպէս է վերջացնում իր
կեանքը և ոչ թէ պատերազմի զաշտում կուրծք տալով
թշնամուն...»

Գ.

∴

Յունիս 27-ին, Թէհրանի գերեզմանատանը, տապա-
նաքար դրուեց այնպէս եղբօրէն մեռած Խնկօի հողակոյտի
վրայ:

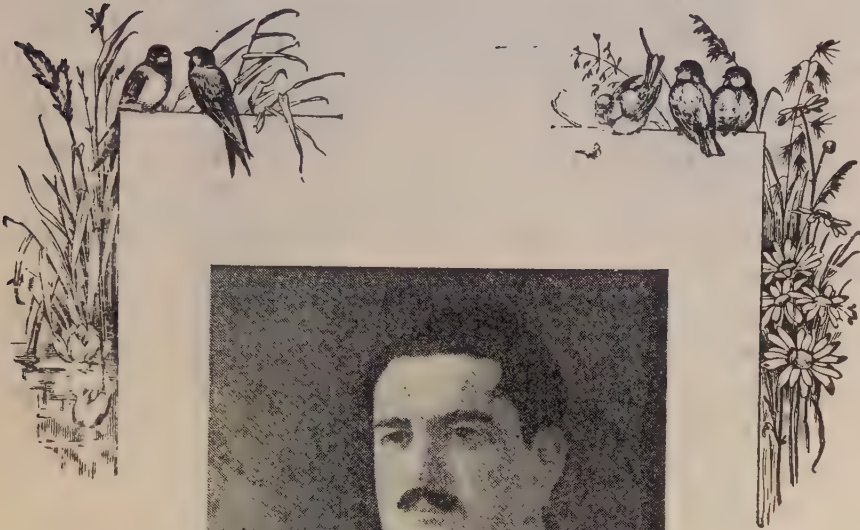

ԶՕՐ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՎ, 1914-ԻՆ:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՐԿԻՐ ՄՏԱԾ ԱՅԵՆԸ

ՍՈՒՐԷՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Բարձրահասակ, թիկնեղ, կաղնու պէս ամուր, արծա-
հայեաց, պեղեցկադէմ, նուրբ և ազնական շարժումներ-
ով, երիտասարդ ու կենսուրախ, անսպառ եռանդ ու գործ
— ահա Սուրէն Մելիքեանը:

Նա հարուստ ընտանիքից էր՝ զաւակը ծանօթ հասա-

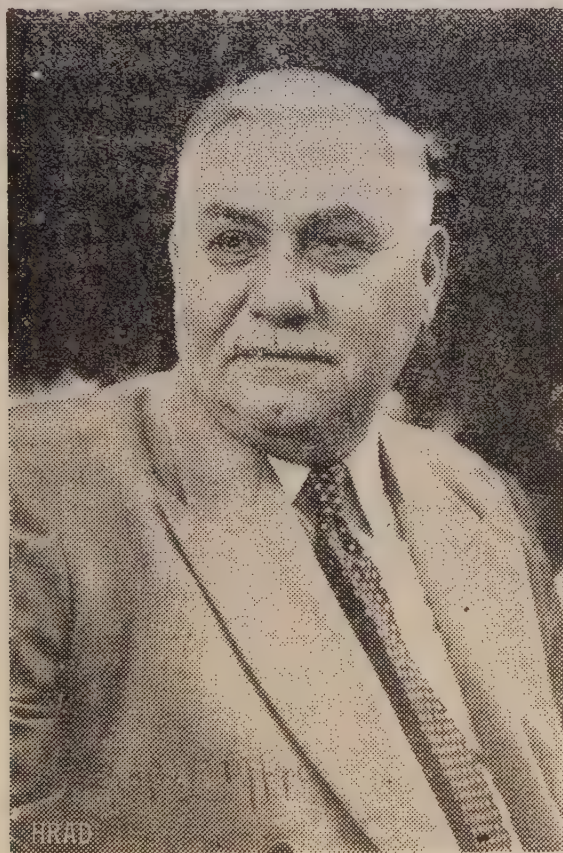
րակական զործիչ Համբ. Մելիքեանի: Ծնւել էր 1895 թ. Մայիս 26-ին, Բագուի, ուր և ստացաւ նախնական դաստիարակութիւնը Սրամ նաղարէթեանի և Ս. Վարդանեանի ղեկավարութեան տակ: 1905-ին տրւեց Ժընեւի Chateau de Lancy-ն և միաժամանակ հայերէն լիզեր դասեր էր առնում բանաստեղծ Սիամանթոյից: 1912-ին բակալաւրի քննութիւն տւեց Սորբոնում, 1912-14-ին ուսանող էր Սորբոնի պատմագրական բաժնում Ecole des Sciences Politiques-ում: Աչքի նկնող գեր էր խաղում ֆրանսական ուսանողութեան շարքերում: Աշխատակցում էր ֆրանսերէն լեզուի Փայլուն ապագայ էր սպասում նրան...

Պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Սկսեց հայ երիտասարդութեան ուխտագնացութիւնը դէպի կովկասեան ռազմաճակատ: Կամաւորական շարժումը ոգեւորել էր ամենքին: Սուրէնն էլ խանդավառեց: Հայրենիքը կանչում էր — ինչպէ՞ս կարելի է չլսել նրա ձայնը:

Ու 1915-ին նա արդէն Թիֆլիսումն է: Նրա առջեւ բաց են բոլոր դռները: Նրան առաջարկում են գրաւիչ պաշտօն զօր. Պրժեւալսկու մօտ: Հօր դիրքի, նիւթականի ու կապերի, իր բնդունակութիւնների շնորհիւ նա կարող էր ամենափայլուն տեղը գրաւել թիկունքում, որեւէ բարձր հիմնարկութեան մէջ: Այդպէս էլ անում էին նրա վիճակում գտնողները: Սակայն, Սուրէնի հոգին չէր կարողանում հանդուրժել այդպիսի մեղկ ու փոքրոգի վարմունք: Նա եկել էր ծառայելու հայրենիքին և ոչ զօրավարներին ու ոսկու կուռքերին: Եւ մտնում է Դրօի գունտը, իբրեւ պարզ կամաւոր: Մասնակցում է բաղմամբիւ կռիւների, ցոյց է տալիս արտակարգ քաջութիւն, երկու անգամ վիրաւորւում է: Պարգեւատրւում է քաջութեան նշաններով և Գեորգեան խաչերով մինչև առաջին աստիճան: Նահանջի օրերին ստանում է միջխառն գնդի հրամանատա-

րու թիւն և ռուս բանակի լքման ու փախուստի շրջանում
վարում է նւաճւած վայրերի պաշտպանութեան գործը:

Հանգստի օրերին, երբ պատերազմական գործողու-
թիւնները կանգ էին առնում, Սուրէնը վերադառնում էր

ԸՆԿԵՐ ԴՐՈՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ
ՊԵՅՐՈՒԹ 1955

Թիֆլիս և մասնակցում հայ հասարակական ու գրական
կեանքին: Բնաւորութեամբ պարզ ու զիւրամատչելի՝ կա-
րողանում էր հեշտութեամբ ծանօթութիւններ հաստատել
ու ազդել մարդկանց վրայ: Մեծ չափով նրան է պարտա-

«Ժուրնալ»-ի թղթակից Անրի Բարբին կովկասեան ճակատից գրած իր ուշագրաւ թղթակցութիւնների հարուստ բովանդակութեան համար: Նոյն Բարբիի գիրքը հայկական կոտորածների մասին Մարտինը թարգմանեց և հրատարակեց հայերէն լեզուով: Հետզհետէ մուտք էր գործում և հայ մամուլի ու գրականութեան մէջ. գրում էր զոդտրիկ տեսութիւններ «Հորիզոն»ում և իր յօդւածների մէջ ցոյց էր տալիս սուր գիտողութիւն ու նուրբ ճաշակ: Նոյն յատկութիւններ յայտնաբերեց «Կամաւորի Յուշերը» գրքում, որ գրեց ու հրատարակեց Թիֆլիսում, արձակուրդի օրերին:

Ռազմադաշտի փոթորկայոյց կեանքը նրան յափըշտակել էր ամբողջովին: Թիկունքը նրան երկար չէր պահում: Հէնց կռիւը սկսում էր թէ չէ նա նորից առաջին դիրքերում էր, զնդակների սուլոցի տակ: Զօրամասերում տմենքի սիրելին էր. ունէր բազմաթիւ մտերիմներ հասարակ կամաւորների մէջ...

Հայաստանի անկախութեան օրերին Սուրէնը մեկնեց Ամերիկա Յ. Քաջազնունու առաքելութեան հետ: Աւելի յաջող ընտրութիւն կարելի չէր անել: Կիրթ ու լաւ դաստիարակւած, օտար լեզուներին լաւ աիրացած, աշխարհիկ կեանքի ձեւերին վարժ, գիւրահաղորդ՝ ամէն տեղ նա գտնուս էր փայլուն ընդունելութիւն և յաջողութեամբ կատարում էր իր վրա դրւած պարտականութիւնները: Անսահման խանդավառութեան օրեր էին. հայ ժողովուրդը արբեցման գազաթնակէտին էր ապրում: Եւ հայ զինւորականի համազգեստն ու սուրը, որոնք այնպէս չքեղ էին Սուրէնի վրա հայատառ ուսպիրներն ուսերին — ամէն տեղ յուզում ու հրճւանք էին առաջ բերում:

Բայց արտասահմանը երկար չպահեց Սուրէնին: Նա շտապեց վերադառնալ հայրենիք և Հայաստան հասաւ,

երբ արդէն Քեաղիմ Կարաբէքիրի բանակը ծեծում էր Կարսի զուները: Հաղիւ 2-3 օր մնալով Թիֆլիսում, ծնողների մօտ, շտապեց Երեւան զեկուցում տալու համար և այստեղից էլ պատերազմի դաշտ:

Հոկտեմբեր ամսին էր, երբ ես նրա հետ վերջին անգամ տեսնեցի Կարսում: Գնում էր Սմբատի կամաւորական գունդը, որ գտնւում էր մեր բանակի աջ թեւում: Ինչպիսի ոգեւորութեամբ պատմում էր ամերիկեան տրամադրութիւնների մասին: Եւ որքա՜ն ցաւում էր մեր պատերազմական անյաջողութիւնների համար: Բերել էր Ամերիկայի ընկերներից նամակներ և զանազան իրեր՝ ու յանձնարարութիւններ, որ թողել էր Թիֆլիսում: «Կը բերեմ Երեւան»... ասաց բաժանելիս: Գնում էր այն յուսով, որ անպատճառ պիտի յաղթենք...

Ռյուհետեւ վրա հասան է՛լ աւելի ահաւոր օրեր: Կարսը ընկաւ: Աւլքսանդրապօլը վտանգի տակ էր... Զինադադար: Բանակցութիւններ: Սուրէնը միշտ առաջին դիրքերում էր, հրացանը ուսին: Ապա պաշտօն ստացաւ Ղարաքիլիսեւում՝ մասնակցելու թուրք-հայկական զինուորական խառն յանձնախմբին...

Երբ ամէն բան վերջացած էր, քէմալականներն ու բուլղերիկները ճզմել էին Հայաստանը իրենց կրօնիկների տակ, Սուրէնը անցաւ Թիֆլիս: Երբ Թիֆլիսն էլ ընկաւ բուլղերիկների ձեռքը, Սուրէնը կարճ ժամանակով փոխադրեց Բաթում ու յետոյ վերադարձաւ Թիֆլիս:

Այդտեղ էր, որ տեղի ունեցաւ նրա եղբրական մահը:

Ահա ինչպէս է նկարագրում Սուրէնի վերջին օրերը նրա մտերիներից մէկը՝ Սուրէնի հօր ուղղած նամակում.

«Զեր տան երկրորդ մասում տեղաւորել էր զինուորական վարժարանը և վարժարանի պետ Արշակ Ալեքսանդրովը, որի հետ Սուրէնը ծանօթացաւ: Ալեքսանդրովը այցելում էր Սուրէնին բարեկամօրէն, կոչում էր նրան

«չքեզ բուրժուա» և յաճախ հարցնում էր թէ ինչո՞ւ է Սուրէնը նստած այստեղ և չի գնում արտասահման: Բայց Սուրէնը ուղղակի չէր ուզում խօսել այդ նիւթի մասին:

«Մի օր մայիս 23-ին, Սուրէնը սարքեց մի փոքրիկ ճաշկերոյթ: Ներկայ էր և Ալեքսանդրովը իր կնոջ հետ: Սուրէնը շատ տխուր էր: Երեկոյեան Ալեքսանդրովը հրաւիրեց նրան թէյի, բայց Սուրէնը չգնաց: Մայիս 30-ին Ալեքսանդրովը գլորոցի աշակերտների հետ գնում էր Բաթում, առաջարկեց, որ Սուրէնն էլ գնայ հետը իր վագոնում: Սուրէնը համաձայնեց, առաւ մէկ սնդուկ, 3 պայուսակ և գնաց հետը: Յունիսի 4-ին լուր ստացեց, որ Սուրէնը ձերբակալւած, Թիֆլիս է բերւած և տեղափոխւած է երկաթուղու չէկայում: Տեսակցութեան ժամանակ Սուրէնը համոզւած ասում էր, թէ 2-3 օրից իրեն բաց կը թողնեն, թէ իր մօտ սչինչ չկար և, առհասարակ, ո՛չ մի պատճառ չկայ իրեն երկար պահելու:

«Բայց շուտով պարզեց, որ նրան մեղադրում են Դենիկինի և դաշնակիցների հետ կապ պահելու մէջ. որ, իբր թէ, դաշնակցական մարտական խմբեր է կազմակերպել, որ, իբր թէ, Սուրէնի մօտ գտնւել են վարկաբեկիչ թղթեր և այլն: Սուրէնը, ընդհակառակը, պնդում էր, որ այդպիսի թուղթ իր մօտ չի եղել և իր զէմ եղած ամբաստանութիւնները բոլորովին չինձու են:

«Սուրէնի ձերբակալութիւնից մի շաբաթ անցած վերադարձաւ Ալեքսանդրովը եկաւ ու բերեց ոսկի իրերը, որ Սուրէնը ճանապարհին յանձնել էր իրեն. վալիւտայի հետ մէկտեղ: Վալիւտայի մասին Ալեքսանդրովը ասաց, թէ՛ «կինը վախենալով խուղարկութիւնից ա՛յն արտասահմանեան վաւերաթղթեր պատռտել է մթութեան մէջ»: Յետոյ, մի քանի օր անցած, Ալեքսանդրովը յայտնեց, թէ ինքը Սուրէնի մասին նպաստաւոր ցոյցմունքներ է տւել չէկային... Վերջը պարզեց, որ ո՛չ միայն նպաստ-

Ոսֆի՝ ձախեն աջ Վ. Մինախորեան, Ս. Վրացեան
 Նսած՝ Վռամեան եւ Ռուբեն Տէր Մինասեան
 նկարուած 1914 ամառը Կարին:

տաւոր ցուցմունք չի տւել, այլ, ընդհակառակը, ինքն է եղել Սուրէնին մատնողը... Սատնել է Միխայիլովոյում, իսկ Սամորեգիում, ուր տեղի է ունեցել ձերբակալութիւնը, ցուցմունքներ է տւել Սուրէնի գէմ: Եւ այս այն մարդն է, որին Սուրէնը շատ էր օգնում դրամով և ամէն բանով, խղճում էր նրան, նրա փոքր աղջկայ համար գնում էր պանիր, կարագ, պտուղ: Լաւ հատուցեց Սուրէնին...

«Մենք ամէն կողմ դիմումներ էինք անում՝ երկաթուղային չէկայի նախագահ Յիվցիվաձէին, Վրաստանի չէկայի նախագահ Յինցաձէին: Ամենքը մեզ հանգստացնում էին, թէ՛ «ոչինչ չկայ. թո՛ղ մի քանի օր նստի, ու բաց կը թողնենք. մի՛ անհանգստացէք»: Աշխատեցինք նրան երաշխաւորութեամբ զուրս բերել, չթողին: Խորհուրդ տւին, որ դիմենք Դանուշ Շանվերտովին և եթէ նա միջամտի. լաւ կը լինի: Անմիջապէս գնացինք Դանուշի մօտ: Հիւանդ էր: Երբ առողջացաւ, նորից դիմեցինք: Ասաց, թէ՛ «Սուրէնի համար ոչինչ չեմ անի. որովհետեւ նա ինձ փողոցում բռնորի ներկայութեամբ, երեխայի պէս յանդիմանեց, բայց հօր համար ամէն բան կանեմ. մի՛ անհանգրստացէ՛ք. այժմ մեզ մօտ հակայեղափոխականներին չեն սպանում. դատարկ բան է»: Շատ անգամներ դիմեցինք, և Դանուշը միշտ պատասխանում էր. «այսօր կերթամ, վաղը կերթամ, անհանգիստ մի լինէք, ոչինչ չի պատահի Սուրէնի հետ»: Պարզեց, սակայն, որ Շանվերդեանը ո՛չ մի դիմում չի արել Սուրէնի համար: Առանց դիմելու էլ հեռացաւ արտասահման... Ո՛չ մի բանով չօգնեց ե՛ւ Բեզզատեանը, որին նոյնպէս խնդրել էինք, և նա խոստացել միջնորդել:

«Մեր բաղմաթիւ դիմումներն անցան ապարդիւն. Սուրէնին չազատեցին: Վերջին տեսակցութիւններից մէ-

կում նա յայտնեց որ իրեն ներկայացրել են երկու մեղադրանք. 1. որ, իբր թէ, կապ էունեցել Դենիկիկի հետ և 2. կալմել է դաշնակցական խմբեր: Առաջին մեղադրանքից Սուրէնը կտրուկ կերպով հրաժարւել է, բայց ընդունել է, որ 18 թւին կալմել է հայ կամաւորական խմբեր ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար:

«...Յետոյ յայտնի եղաւ, որ Երեքշաբթի, Օգոստոս 9-ին երկաթուղային չէկան շտապ նիստ է գումարել, գնդակահարութեան որոշում է տւել Սուրէնին և նոյն օրը հէնց, լոյս օգոստ. 10-ի գիշերը, մահապատիժը ի կատար է ածւել... Երբ դիմեցինք չէկայի՝ պետին՝ խնդրելով, որ դիակը յանձնւի մեզ, նա կոպիտ կերպով պատասխանեց. «Ընկե՛ր, այստեղ գերեզմանոց չէ»...

«Սուրէնի կեանքի վերջին վայրկեանները մասին հետեւեալն են պատմում, երբ դալիս կարգադրում են նրան հագնելու, նա մի պահ ուրախանում է և ասում մի ուրիշ բանտարկեալի «Ինձ տեղափոխում են կենտրոնական չէկան. ուրեմն, ինձ շուտով կազատեն, և ես կաշխատիմ ձեզ համար»: Սակայն, երբ յետ է դառնում, չգիտեմ ուրիշ մէկն է նրան ասում թէ ինքն է գլխի ընկնում, բայց անմիջապէս դիմում է նոյն բանտարկեալին և ասում. «Ո՛չ, կենտրոնական չէկա չէ, գնդակահարւելու են տա՛նում ինձ, բայց ի՞նչ արած»... Աւսկսում է համբուրւել այդ բանտարկեալի հետ, գրկում է նրան, մնաս բարով է ասում, մի քանի անգամ գնում ու վերադառնում է, յանձնարարութիւններ է անում հարազատներին հաղորդելու...

«Ասում են, որ նա կուլել է իրեն տանող զինւորների հետ. մէկի ձեռքն է կտրել, միւսի դէմքն է ջարդել և այդ կուլում էլ սպանւել է»...

Եւ մի օր յետոյ, Թիֆլիսի թերթերում լոյս տեսաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Օգոստ 9-ին, Անդրկովկասեան Երկաթուղային Ուղևորութեան Վարչութեան ղեկավար Սուրէն Համբարձումեան Մեծիքեանի գործը, որով նա մեղադրուեալ էր հակայեղափոխութեան, այսինքն դաշնակցական խմբերի կազմութեան, սպայական կոչումը թաքցնելու, խորհրդային իշխանութիւնը ապալելու նպատակ դնող «Դաշնակցութիւն» կուսակցութեան անդամ լինելը ծածկելու, լրտեսութեան, դաշնակիցների հետ գաղտնի յարաբերութիւններ պահելու, ռուսական հակայեղափոխութեան պետ Դենիկինի հետ գաղտնի յարաբերութիւններ պահելու մէջ: Քննութիւնը պարզեց վերոյիշեալ ամբաստանութիւնը, ուստի և Երկաթուղային Ձեկան վճռեց, ի նկատի ունենալով, որ քաղ. Սուրէն Համբարձումեան Մեծիքեանը հանդիսանում է մոլեռանդ հակառակորդ խորհրդային իշխանութեան և անուղղելի մարդ, կիրարկել նրա վերաբերմամբ պատժի բարձրագոյն չափը — գնդակահարութիւն: Վճիռը գործադրւած է լոյս 10 Օգոստոսի գիշերը»:

Այսպէս մեռաւ հայ գաղափարական երիտասարդութեան ամենաչքեղ ղեմքերից մէկը: Հազար հազարաւորների հետ Սուրէն ևս զոհ գնաց աշխարհիս ամենէն վայրագ բռնակալութեան: Զոհեց այն մարդկանց ձեռքով, որոնք արդարութեան անունից են խօսում և անհատի ու ժողովուրդների ազատութիւնն են քարոզում: Զոհեց, մինչ այնքան տալիք ունէր աշխարհին և այնպէս սիրում էր աշխարհն ու իր ժողովուրդը...

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՍԱՐԲԱԶ

ԽԷՉՕ

Մեր լաւագոյն ձիաւորներից էր, որ մասնակցել է «Դաշնակցութեան» բազմաթիւ կռիւներից, Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան։ Ամենապարտաճանաչ և ամենասիրած ընկերներից մինը։

Շարիւր Դարալագեազցի էր, նշանաւոր ռազմիկ տէրտէրի (Տէր Գրիգորի) քրոջ տղան։ Իր լեւնոտ երկրի զաւակն էր, մի քանի քանի իբրեւ ստրածնիկ ծառայելով զարձեւ էր վարժ ձիաւոր և հմուտ կռուող։

1896-ին իմանալով, որ «Դաշնակցութիւնը» Պարսկաստանի մէջ պատրաստութիւն է տեսնում դէպի «Երկիր» արշաւելու համար, Խէչօն փախչում է զինւորութիւնից և մի քանի դարալագեազցի երիտասարդների հետ անցնում է Պարսկաստան։

1907-ի արշաւանքին ձիաւոր խմբի մէջ, իբրեւ լաւագոյն կռուողներից մինը։

Մահլամ գիղի ողբերգական դէպքից յետոյ նա մէկն եղաւ վրէժխնդիր տերրօրիսդներից, որոնք մահով պատժեցին Մահլամի հայ մատնիչներին։

1899-ին Ռուսաստան է: Ոտիկանութեան ձեռքն է ընկնում և պատժում, իբրև փախստական, «դասալիք»: Երկու տարի զինուորական ծառայութեան մէջ ֆինլոյց յետոյ, նորէն ուղեւորեց զէպի Սալմաստ: Այնուհետեւ նա աչքի է ընկնում իբրև ընդունակ զործիչ, միայլ կարեւոր ասպարէզում, զէնքի զժառիրն փոխադրութեան մէջ:

1906ին Սալմաս գնումով յայտնի զինուորներէն՝

Ձախէն աջ նստողներ Սարգսկի Խէչո Պոլեի Մնոյ, Զուլումաթ Մոկացի Գրիգոր: Կանգնողներ՝ Մոսկով Արսլան, Հանի Լեւոն եւ Տեղացի 3 զինուորներ:

1904-ին երբ Սասունը և Մշոյ զաշտը բռնել էին շարժման հրդեհով, և երբ կովկասից զրկւում էին օգնութեան ռազմիկ խմբեր, Խէչոն դարձեալ հրապարակի վրայ էր, իբրև անհոնջ և անձնէր զինուոր, առաջարկում է իր կեանքը հայրենիքի համար:

Նիկոլ Դումանը ընդունեց նրան, իբրև յետնապահ, իր ձիաւոր խմբի մէջ, որ երկու օրուայ ճամբայ անցնելով,

Վտարակալներու կուի բռնեց քիւր, նրի հետ:

Ապա Սարմաւորում շարունակեց Սամսոնի հետ իր
 տործակցութիւնը, նորէն տրադեց զէնքի փոխադրութեամբ:

Թուրք հայկական ընդհարումների միջոցին Սարազ
 Խէչօն կովկաս է կուում է առաջապահ շարքերի մէջ իր
 ծննդավայր-դաւառում:

Միհրանականութեան դէմ սկսած խուճապի ընթաց-
 քում, մեր սիրելի ընկերը նորէն ընկնում է ռուս ոստի-
 վանութեան ճանկը, այս անգամ այլեւս առանց վերա-
 դարձի...

Ձերբակալեց նովօրօսսիսկում 1907-ի Օդոստոսին: Մի
 Երկու ամիս այդ քաղաքում բանտարկեալ մնալուց յետոյ,
 փոխադրեց Եկատէրինօգարի բանտը: Միհրանի ցուցմուն-
 քով՝ դառնում է ծանր քաղաքական յանցաւոր, մեղադ-
 րւում է տերօրի մէջ: Նրան պահում են միշտ շղթայած:

Բերում են դրանից յետոյ Նովօչեր կասկի զոսիքը:
 Երեք ու կէս տարի բանտէ-բանտ քաշքշւելով՝ մեր խեղճ
 ընկերը ի սպառ հիւծւում է, վարակւում տիֆով և վախ-
 ճանւում (36 տարեկան հասակում):

Խոր կակիծ յարուցեց այդ մահը ընկերների մէջ և
 բուն զգանք դէպի դահիճ բռնապետութիւնը. որ մի
 քանի տարի շարունակ իր դժոխային խուցերի մէջ չար-
 չարեց ու մաշեց այնքան թանկագին երիտասարդ կեան-
 քեր... իր ցուրտ ու կորած գերեզմանից՝ Խէչօն, մեր հե-
 ղիկ և ազնիւ Խէչօն, վրէժ է զոչում ամարդի և ցինիկ
 լրիժինների դէմ...

Նսած՝ Մալխաս ոսփ Վահան Փափազեան (Կումս)
 ՚կարուած Շանք եւ Աղբայեանի յուշարձանին առջեւ 1956-ին Պէյրութ

Ոսփ՝ Վահան Փափազեան (Կումս)
 Նսած՝ ձախեն աջ՝ Մալխաս եւ Վարդան Շահպազ
 Նկարուած Համազգային Նշան Փալաննեան նեմարանը 1956-ին

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

1884-1955

Թեհրանից հասնող մի հեռագիր գուժեց Ընկեր Համբարձում Տէրտէրեանի մահը, որ տեղի է ունեցել Դեկտեմբեր 31-ին:

Տէրտէրեանը ծնունդ էր սրանից շուրջ 70 տարի առաջ Նոր Նախիջեւանի Թափարի գիւղում, գիւղի բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր: Իր մեծ նղբայրը՝ Յովհաննէս Տէրտէրեան ռուսացի էր Նախիջեւանի թեմական դպրոցի մէջ: Գիւղի ծխական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, եղբօր շնորհիւ փոխադրուեցաւ թեմական դպրոցը: Ուշիմ աշխատասէր և աչքբաց տղայ էր, սիրուած թէ՛ ռուսացական կաղմի և թէ՛ իր ընկերների կողմից:

Դեռ թեմական դպրոցի աշակերտ, մտաւ Դաշնակցութեան շարքերը և որոշ ժամանակ Ալեքսանդր Միասնիկեանի (Ալ Մարտունու, ապագային Խորհրդային Հայաստանի վարչապետ) հետ դարձաւ ղեկավար դէմքը Նոր-Նախիջեւանի Դաշնակցական երիտասարդութեան: Թեմական դպրոցը չաւարտած, հետեւելով իր դասընկեր՝ համագիւղացի Սարգիս Սրապիոնեանի (Լուկաշին) օրինակին, իր ուսումը շարունակեց պետական գիմնազիայի մէջ միաժամանակ աշխատելով իբրեւ Դաշնակցական «շրջիկ» և են-

թարկուելով ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներին:

Գիմնազիան աւարտելուց յետոյ մտաւ Պետերբուրգի համալսարանի իրաւաբանական բաժին, 1907-ին, որը աւարտեց 1911-ին Ուսանողութեան շրջանին շարունակեց Դաշնակցական գործունէութիւնը թէ՛ որպէս ուսանողական միութեան անդամ և թէ՛ միաժամանակ ամառները իբր գործիչ՝ զանազան շրջաններում:

Համալսարանը աւարտելուց յետոյ հաստատուեցաւ Ռոստովի մէջ որպէս փաստաբան և աւելի գործօն դեր ստանձնեց Դաշնակցութեան մէջ որպէս Նալբանտի Կեդր. Կոմիտէի անդամ: Միաժամանակ անդամ էր Նոր Նախիջեւանի Համայնական Խորհրդի և նրա հրատարակած Գաղութ. թերթի խմբագրութեան, Ռուբէն Բերբէրեանի հետ միասին: 1917 թուի յեղափոխութիւնից յետոյ առանձնապէս աչքառու դեր կատարեց Ռոստով-Նախիջեւանի շրջանում:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից յետոյ փոխադրուեց Երեւան՝ ընտրուելով Հայաստանի Խորհրդաբանի անդամ: Որպէս իրաւագէտ, աշխատունակ՝ Տէրտէրեանը դարձաւ Խորհրդարանի Դաշնակցական Ֆրակցիայի գործօն անդամներից մէկը:

Երբ Լեւոն Շանթի պատուիրակութիւնը ուղարկուեց Մոսկուա՝ բանակցելու համար Խորհրդային իշխանութեան հետ, որպէս հայ և ռուս Բոլշեւիկների հետ անձնական կապեր և ծանօթութիւններ ունեցող մէկը, Տէրտէրեանը նշանակուեց պատուիրակութեան անդամ: Իր հետաքրքրական յուշերի մէջ նա պատմել է այդ պատուիրակութեան գործունէութեան մասին: Բժ. Հ. Օհանջանեանի դահլիճի հրաժարումից յետոյ, Տէրտէրեանը նշանակուեց ելեւմտական նախարար Վրացեանի դահլիճի մէջ: Կառավարութեան որոշումով Դրօի հետ միասին Հայաստանի իշխանութեան փոխանցման համար բանակցութիւն վարեց Մոսկուայի

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

պատուիրակի Լրգրանի հետ: Հայաստանի կառավարութեան և Լրգրանի միջև ստորագրուած համաձայնութեան հիման վրայ Տէրաէրեանը և Դրօն պէտք է մաս կազմէին կազմուելիք խորհրդային նոր կառավարութեան: Այդ որոշումը սակայն Համայնավարները զրմեցին: Նոյն իսկ հետագային ուրացան 1920 թուի Դեկտեմբերի 2-ին կնքուած դաշինքի գոյութիւնը: Դաշինք, որի պատճէն հրատարակել է Կրեմլը իր «Արտաքին գործերի նախարարութեան դաշինքներ» ժողովածուի մէջ (1922 թ. թիւ 79):

Մինչեւ 1921 Փետրուար 10-ը Տէրաէրեանը ազատ մնաց Երեւանի մէջ: Այդ թուականին Բագուից ստացուած հեռագրական հրահանգով հրամայուեմ էր ձերբակալել «Վրացեանի կառավարութեան անդամներին», Տէրաէրեանը թափուեց և Փետրուար 18-ի յեղաշրջումից յետոյ նշանակուեց Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի ելեւմտական վարիչ, մասնակցեց հակաբոլշևիկեան պայքարին և ի վերջոյ 1921 թուի Ապրիլ 2-ին Փետրուարեան ապստամբութեան խորտակումից յետոյ՝ տարագրուեց Պարսկաստան:

Պարսկաստանում նուիրուեց հանրային կրթական գործունէութեան: Եղել է Համադանի և Ռեզայի հայ դպրոցների տեսուչ եւայլն: Մաս է կազմել իրանահայ ազգային բարձր մարմիններին: Բաղմիցս եղել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէի անդամ:

Մինչեւ մի քանի տարի առաջ վարում էր Թեհրանի Ալիք օրաթերթի վարչական բաժինը: Վերջին 2-3 տարին, հակառակ առողջութեան խախտուելուն միշտ էլ կապուած մնաց թէ՛ հանրային և թէ՛ կուսակցական կեանքին:

Հայրենիք ամսագրում սկսել էր հրատարակութեան տալ իր շահեկան յուշերը: Դեռ քանի մը ամիս առաջ լոյս բնծայեց, «Ի՞նչ պիտի գիտնայ երիտասարդ Դաշնակցականը» գրքոյկը:

Պատրաստուած, յրջախոն ու Դաշնակցութեան նուիրումով մարդ էր: Լաւ հայ և լաւ մարդ:

Շուրջ 50 տարի զրշով, գործունէութեամբ և զաղափարով, լծէ՝ հանրային տապարիգում և լծէ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընտանիքից ներս՝ ծառայեց հայ ժողովրդին և վերջինիս իտւալների իրականացման:

Յարգանք իր յիշատակին:

Ճաշկերոյք Երեսնի առաջնորդաբանում ԽՈՐԷՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ մօտ 1915ին:

1926ի դարձանք Մեսրոպ Մազիսարոս արք.ը, որ ընտրուած էր Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմերի առաջնորդ պիտի անցնէր նաև Ռաշտ: Կազմակերպուեցաւ հանդիսաւոր ընդունելութիւն: Պարսից իշ անութիւնը, միշտ յարգալիւր Հայ, եկեղեցու և կրօնականի հանդէպ, իր զինուորական և քաղաքացիական բարձր պաշտօնէու-

թեամբ. պատուոյ զինուորական պահակներով պիտի մասնակցէր ընդունելութեան:

Ժողովրդի մէկ մասն սպասում էր դպրոցի փողոցում: Խորհրդային իշխանութեան հաստատումէն ի վեր առաջին անգամ լինելով Ս. Էջմիածինէն առաջնորդ էր ժամանում շրջանը: Պահը յուրիչ էր:

Եկան, եկան...

Սպասող ժողովուրդը ճի պահ իրար անցաւ, ու յետոյ պատնիշացաւ դպրոցի նեղ փողոցի երկու կողմերում:

Հասան դպրոցի բակի մուտքին: Առաջնորդը հագիւ մէկ դռքը ներս դրած, յանկարծ մի աշակերտ պարզեց կարմիր, կապույտ, նարնջագոյն տարագիր ազդային դրոշմ, և աշակերտները, առանց խմբավարի, մեծ ու փոքր հնչեցուցին «Մեր հայրենիք»:

— Ահհհ... — Անակնկալ մի կանչ ժողովրդի մէջ: Պարսիկ պահակ զինուորները պատուի կեցան, թափօրը կանգ առաւ: Առաջնորդը քարացաւ տեղում, յուզուեց, աչքերէն արցունքներ հոսեցին: Ոչ ոք խանգարեց աշակերտների երգը. որ հասաւ իր վախճանին:

Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի,
Բայց երանի, որ իր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի...

Եռագոյնը առջեւէն, աշակերտները զոյգ կազմած՝ քովնտի շարժեցան դէպի դպրոցի շէնքը: Առաջնորդը բտ կում իր հայրական ողջոյնը և օրհնութիւնը տուեց ժողովրդին և պատուակալ հիւրերով բարձրացաւ շքասենեակը:

Հ. Տէրտէրեանը՝ ուսուցչական կազմով՝ պատշաճ համարեց աւելի ուշ ներկայանալ առաջնորդին, երբ քաշ-

ուած լինէին օտար հիւրերը: Համբարձումը չխօսեց: Քաշուեց իր սենեակը:

Ուսուցիչներէյ ոչ ոք գիտէր, թէ պիտի պարզուէր ազգային դրօշը: Իսկ «Մեր հայրենիք»-ը, առանց խմբավարի, միաձայն երգուած, թերեւս ինքնաբուխ էր: Չէ՞ որ ազգային դրօշ և քայլերգ զուգընթաց են: Չէ՞ որ աշակերտութիւնը սովորած էր, թէ ազգային դրօշին ի տես պատուի պիտի կանգնի և պիտի երգէ «Մեր հայրենիք»-ը:

Անշուշտ, դրօշի պարզուելը գիտնալու էր մէկը, և այդ մէկը Հ. Տէրաէրեանն էր, դպրոցի տնօրէնը:

Վերջապէս, բաւական ուշ, երբ առաջնորդին հետ մենք կարող էինք լինել, այսպէս ասած, մենք մեզի, ուսուցչական կազմը տնօրէնի առաջնորդութեամբ ներկայացաւ նրան:

Եղան հարց ու պատասխան դպրոցի մասին: Գոհացուցիչ էր դպրոցի ուսման վիճակը, կանոնաւորում էր նա և ելեւմուտքը: Մաս առ մաս վերանորոգում էին դպրոցապատկան խանութները, տրւում էին վարձու: Մխիթարական էր գալիքը:

Երբ մի պահ լուութիւն տիրեց, յանկարծ խօսեց Գրիգոր Եղիկեանը:

— Պարոն Տէրաէրեան, եղա՞ւ արածդ:

Ոկնարկը Եռագոյնին և «Մեր հայրենիք»-ին էր:

Համբարձուկը ոտքի ցատկեց կարմրած ու կապտած:

— Չէր կարող չլինել, կարճ ու կտրուկ պատասխանեց նա: Հայ ազգն ունի իր դարաւոր երազը, որի իրականացման համար արիւն է տուել ու պիտի տայ: Հոգեւոր կամ աշխարհական առաջնորդը պիտի լինի իր ժողովրդին հետ, պիտի քայլէ նրա հետ: Չէր կարող չլինել, պարոն Եղիկեան:

Եւ առանց հրաժեշտ առնելու առաջնորդէն՝ հաստատ

քայլերով դուրս ելաւ սենեակէն,

Երեւի չուզեց միջոց տալ առաջնորդին՝ խօսելու այդ մասին. Մենք էլ, առնելով առաջնորդի աջը, հետեւեցանք մեր տնօրէնին:

Դէպքն անցաւ լռելեայն, շատերը գոհ էին եղածի համար:

Համբարձում Տէրտերեան 1884- 1955

— Կեցցե՛ս, Համբարձում:

Այո տողերով ուզում եմ փակել յուշերս իր մասին:

Մեռա՞ծ է Հ. Տէրտերեանը: Ո՛չ, երբեք՝ իրեն ճանաչողներին համար:

Այս վայրկեանին ինձ թւում է թէ նա հաստատ կեցողաժքով կանգնած է եռագոյ՛ի կողքին, պատրաստ հնչեցնելու ազգապահպանման մարտակոչը:

Յարգաւոր՝ հայրենասէրի յիշատակին:

ԼԼԼԷՆ ԲԻԻԶԱՆԴ

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԱԼՊՈՍ

Բ. ՆԱՐԲ

ԹԻԻ 7

ԿԻՈ

ԹՈՒՐԱՆ ԹՈՒՐԱՆՆԵՐ

ԹՈՒՄԱՆ ԹՈՒՄԵԱՆՑ

(ԹՈՐԳՈՄ)

Ղարարադրի գաւակ էր Թուման թումանց, Դաշնակցական Թորգոմը — դարսրի ընթացքին ազատութեան համար իր բնդմնաւոր արգանդից այնքան հերոսներ ծնած Սիւնեաց աշխարհից, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեանն էլ պարգեւեց Նիկոլ Դումաններ, Խանասորի Վարդանները և բազմաթիւ ուրիշ մտաւորականներ ու մարտիկներ:

Թումանը ծնուել է 1879ին և աւարտել Շուշիի Թեմական դպրոցը: Հասակակից էր, ընկեր և գաղափարակից այն սերնդի, որից դուրս եկան Արամը, Իշխանը և շատ շատեր որոնք անուանի մարտիկներ ու գործիչներ դարձան Դաշնակցութեան: 'Ինչ դպրոցում' Թումանը աշակերտական յեղափոխական խմբակների մէջ էր և իր մտաւոր պատրաստութեամբ, լուրջ ու քաղցր բնավորութեամբ ջանասիրութեամբ ու եռանդով սիրելի դարձած էր ընկերական շրջաններում:

Դպրոցն աւարտելուց յետոյ՝ Թումանը անցաւ Մոսկուա և համալսարանում, իբրեւ ազատ ունկնդիր, հետեւեց բնական գիտութիւններին՝ նպատակ դնելով, գիտական պաշարով զինուած ամբողջապէս նուիրուիլ յիզափոխական գործունէութեան: Ժամանակները, սակայն, գիտութիւնից աւելի պահանջում էին ռազմական հմտութիւն: Դաշնակցութիւնը պէտք ունէր զինւորական ղեկավարների: Եւ Թումանը թողնելով համալսարանը մտաւ զինուորական ծառայութեան, սրտեղից դուրս եկաւ պահեստի սպայի աստիճանով:

Վերագառնալով կովկաս՝ Թումանը նշանակուեց գործիչ Կարսի շրջանում, որ առաջնակարգ կարեւորութիւն էր ստացել, որպէս երկրի ռազմաւորման և մարտական ուժերի կենտրոնացման ու փոխադրութեան վայր: Մինչեւ 1903—4 թուականները գլխաւորապէս Ալեքսանդրապոլի և Կարսի վրայով էր կա-

տարւում զէնք ու ռազմամթերքի և Հայդուկային խմբերի փոխադրութիւնը զէպի Բարձր Հայք ու Տարօն: Այստեղից էին անցել Արամեանի, Հրայր-Դժոխքի, Սերոբ Աղբիւրի և ուրիշ մարտական ու զինուորական խմբեր: Սեփաստացի մուրատը և այլ անուանի մարտիկներ տարիներ շարունակ զէնքի փոխադրութեամբ են զբաղուել այստեղ: Այժմ Կարսի շրջանում էին Արամը, Իշխանը, Իսաճանը, Մենակը, որոնք տեղական ընկերների հետ զէնք էին հասցնում Սասուն, ուր զինուորական կենտրոնացում էր կատարում Սնդրանիկի գլխաւորութեամբ: Անդրանիկի հետ էին Մուրատը, Քեռին, Սեպուհը, Կայծակ Առաքելը և Տարօնի գործիչները և Հրայր, Գէորգ Չաւուշ, Կոտոյի Հաճի և ուրիշներ:

Թումանը միացաւ իր ընկերներին՝ ոգեւորութեամբ լծուելով կուսակցական կազմակերպական աշխատանքի և շնորհիւ իր կազմակերպական ընդունակութեան ու զինուորական հմտութեան, իր անսպառ եռանդին, աննկուն համքին և ընկերական խարնուածքին՝ շուտով դարձաւ զեկավար զէմք շրջանում:

Թիկունքի խաղաղ աշխատանքը, սակայն թումանին չէր հրապուրում: Նրա հոգին անշուժ էր փոթորկալից պայքար, մանաւանդ որ օրերն էլ մրրկոտ էին: Կովկասի հայութիւնը խռովայոյզ վիճակի մէջ էր: Նրկրում մեծ զէպեր էին նախապատրաստում և ամէն կողմից լսւում էր «Դէպի Նրկիր», երկրի ընկերներուն օգնութեան հասնելու կոչը: Թուման ալ որոշեց անցնել Սասուն: Նրա ջանքերով կակմակերպուեց «Մըրրիկ» ձիաւոր խումբը՝ Սասուն զէնք ու զինամթերք փոխադրելու համար: «Մըրրիկ» խմբի գլուխը անցած, առատ ռազմամթերքով, թուման թորգոմը ապահով հասաւ Սասուն և խանդավառութեամբ ընդունուեց Սնդրանիկի և ընկերների կողմից: «Մըրրիկ» յաջող արշաւը անսահման ոգեւորութիւն առաջ բերեց և Կովկասի հայութեան մէջ:

Ամառ էր: 1904 թ.: Սասունը պաշարուած էր, և ամբողջ հայութեան ուշադրութիւնը բեւերուած էր նրա վրայ: Կովկասից սահմանամերձ վայրերում փութով խմբեր էին կազմակերպուում: Հայդուկները խումբ խումբ, վարժ խմբապետների առաջնորդութեամբ՝

Գնում էին դէպի Սասուն՝ օգնելու Անդրանիկին:

Յունիսի Վերջերը, Օլթիի շրջանում, կազմ ու պատրաստ էր 61 հոգինոց «Որսկան խումբը՝ զրահաւորուած ու պարենաւորուած և զէնքին առատ պաշարով: Խումբը բաժնուեց երկու մասի. մէկի հրամանատար նշանակուեց Թումանը, միւսի՝ Ուսորդը: Իւրաքանչիւր հայդուկ զինուած էր հրազանով, ատրճանակով, ձեռնառումբերով: Եւ մէջքի պայուսակում ունէր

Թումանի խումբը նկարուած 1904ի երբ երկիր պիտի մտնէին:
Ապսնուեցան ոռւսերու զնդակներով:

ապիտակեղէն, հայուայ, վիրաւապեր և իրեր: Ամէն մի խումբ բաղկայած էր երկու տասնեակի,՝ տասնուպիտենի առաջնորդութեամբ: Տասնեակը կազմուած էր 14 զինուորաներից 2 բեռնակիրներից: Խումբը ունէր նաեւ նաեւ երկու բժիշկ և մէկ քահանայ՝ յիսնամիտայ Տէր Ղազարը: Ամէնքը սրտատրոփ սպասում էին մեկնումի ժամին:

Յունիս 30-ի գիշերը, գիւղական եկեղեցում, Տէր Ղազար-

բը պատարագ է մատուցանում, հաղորդութիւն է տալիս մարտիկներին և օծում՝ խմբի դրօշակը: Ապա, գիւղացիների ջերմ համբոյրներով և խրախուսելի բարեմաղթութիւններով, խումբը շարժւում է պէպի սահմանագլուխ՝ զրօշակակիր քահանայի առաջնորդութեամբ: Յաջողութեամբ անցնում է ռուսական սահմանը և լուսաբացին կանգ է տնդում հանգստանալու թըրքական հողին վրայ, Զարդանիս աւերակ գիւղի մօտ, ոչ հեռու ռուսական սահմանից:

Մի պատահական միջպէպի հետեւանքով խումբը նկատւում և հետպանդւում է ռուս սահմանապահներին: Ռուսներին հետ ընդհարումից խուսափելու նպատակով՝ խումբը խորանում է թըրքական հողի վրայ և ամրանում բարձր դիրքերում: Թումանն ու Որսորդը արգելում են հայդուկներին կրակել ռուսներին վրայ, որոնք անընդհատ գնդակահարում էին հայդուկների դիրքերը, առանց կարեւորութիւն տալու այնտեղից լսուող ձայներին, թէ՛ «Մենք ձեզ հետ գործ չունենք. մեր գործը թուրքերին հետ է»

Քիչ անցած, թիկունքից, Որսորդի դիրքերի վրայ կրակ են բաց անում թուրք զինուորները, որոնց ռուս հրամանատարը շտապով լուր էր ուղարկել: Հայդուկները պարզում են դրօշակը և «Կռուկեցէք, տղերք» երգելով՝ կատաղի կռուի են բռնւում թըրքերի հետ, որ տեսնում է մինչեւ կէսօր: Ռուսներն էլ, իրենց հերթին, աշխատում են չըջապատել հայդուկների դիրքերը:

Թումանը, տեսնելով, որ երկու կրակի մէջ անկարելի պիտի լինի դուրս գալ պաշարման շղթայից, տասնապետ Անուշաւանին ուղարկում է ռուս զօրքի հրամանատար գնդ. Բըկովի մօտ յայտնելու, թէ իրենք ռուսական սահմանից դուրս են, ռուսերի գէմ ոչինչ չունեն, գնում են օգնելու թըրքահայ եղբայրներին և խընդրում են յետ քաշել ռուսական զօրքը: Անուշաւանը գնում և այլեւս չի վերադառնում: Ռուսները շարունակում են անընդհատ կրակել հայերի դիրքերի վրայ:

Թումանը երկրորդ պատգամաւոր է ուղարկում՝ Քալանթարեանին: Սա էլ ռուսների հաղորդում է նոյն բանը և խընդրում վերջ տալ կռուին: Ռուսները լսում են նրան և աւելի ուժեղ թափով յարձակւում հայկական դիրքերի վրայ: Միւս

ՎԱՆԻ ԻՇԽԱՆԸ

կողմից էլ թուրքերն են սաստկացնում գրոհները:

Հակառակ բոլորի՝ հայերի կողմից ոչ մէկ զնդակ չի արձակւում ռուսների դէմ: Խմբապետները խստիւ արգելած էին: Այդպէս էր այն օրերին Դաշնակցութեան կամքը՝ Ռուսաստանը թշնամի չնկատել և ոչ մէկ առիթ չտալ գրգռելու նրա թշնամութիւնը:

Բայց հետզհետէ կացութիւնը դառնում է անհանդուրժելի: Մի կողմից Որսորդի ճակատի վրայ, թուրքերն են յամառ յորձակումներ գործում, առանց կանգ առնելու մեծ կորուստների առջեւ, միւս կողմից, հակառակ թորգոմի թափած ճիգերի, ռուսներն են յառաջանում՝ անխնայ փանփուշտ կրակելով հայերի ուղղութեամբ: Ժամը 4—5ին, ռուս. թրքական միացեալ ուժերը շրջապատում և սպառնում են գրաւել հայերի բոնածամբութիւնները: Թաւմանը անձնատուութեան ազդանշան է տալիս դրօշակը պարզած, 10—12 ընկերներով շարժւում է ռուսների ուղղութեամբ և սպանւում է ռուսների զնդակներից: .

Արիւնահեղ կռիւը շարունակւում է մինչեւ երեկոյ Որսորդի զեկսովարութեամբ: Ժամը 7-ին, թուրքերի և ռուսների միացեալ գրոհով, գրաււում են հայկական դիրքերը: Հայդուկների մի մասը ազատւում է փախուստով, միւսները կոտորւում են: Սպանւում է Որսորդը, նոյնպէս ռուսական զնդակից:

«Որսկան» խմբի այս տմարդի, հրէշային բնաջնջումը «խաչապաշտ ռուս կողակների և թուրք ասկերանների համերաշխ գործակցութեամբ՝ ցնցեց հայութեան բոլոր խաւերը: Վրդովումը անսահման էր ռուսական իշխանութեան դէմ: Ամէն կողմից «վրէժ, վրէժ» էր լսւում ու հատուցում պահանջում թանկազին զոհերի արեան համար: Եւ հատուցումը չուշացաւ: Կարսի կետք. կոմիտէի որոշումով, Յուլիս 31ի երեկոյեան, Օլթի քաղաքում, Դաշնակցական ահաբեկիչ Համօ Ջանիսլաբեանի երեք զնդակներից շանսատակ եղաւ «Որսկան խմբի ջարդարարը՝ զնդ. Բըկովը: «Տեռորիստը ազատ է», յայտարարւում էր կենտր. կոմիտէի թուլացիկը: . .

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ԹՈՒՄԱՆ ԹՈՒՄԵԱՆ

(Թ Ո Ր Գ Ո Մ)

Զ. Յ. Դ. ԿԵՆՏՐ. Դիւանի թիւ 1784 քղաճրարում պահուած է Արամ Մանուկեանի ձեռագիր կենսագրականը Թուման Թումեանի — Թորգոմի մասին, որ առաջ եմբ բերում ստորեւ: Թումանը Արամի մտերիմ ընկերներից էր. Կարսի շրջանում ներառեց գործում էին միասին: Կենսագրութիւնը գրուած է Թումանի նահապետութիւնից անմիջապէս յետոյ: Մեր կողմից աւելացնում ենք «Որոտոր» խմբի կրօնի եւ Թումանի ու ընկերների նահապետութեան պատմութիւնը:

Թորգոմը ծնուել է 1879 թ. Մայիս 11-ին, Շուշի քաղաքում: Ծնողներ, բնիկ շուշեցի, սովորական կարողութեան տէր մարդիկ էին, բայց Թումանին փոքր հասակից արհեստի տալու փոխարէն դպրոց ուղարկեցին:

Շուշուայ Թումանի դպրոցի լաւ օրերն էին: Թորգոմը դպրոցում ամենայառաջագէտ և ընդունակ աշակերտ էր. ոչ ոք նրա հետ չէր մրցել ընդունակութեան և յաջողութեան մէջ: Ընկերները նախանձում էին նրա ընդունակութիւններին, իսկ ուսուցիչները ուրախանում:

Բացի աշակերտական պարտաւճառներից, Թորգոմը ամենայն ճշդապահութեամբ յաճախում էր և ընկերական ժողովներ և ուրիշ հաւաքումներ. պարապում էր դրսի խմբերի հետ:

1897 թուին աւարտելով դպրոցը, Թորգոմը գնում է Մոսկուա՝ ուսումը շարունակելու համար. մտադիր էր Գիմնազիոնի քննութիւն տալ և մտնել բժշկական բաժինը. շատ էր սիրում բնագիտական առարկաներ: Բայց Ռուսաստանի ստրկամտերիքները վատ են ազդում առողջութեանը վրայ: Թորգոմը հիւանդանում և ստիպուած է լինում վերադառնալ հայրենիք:

Թորգոմի հասարակական գործունէութիւնը սկսւում է հէնց այդ տարուանից, 1898-ից, երբ նա ձեռնարկում է աշակերտութեան կազմակերպութեան և կարողանում է որոշ ուղղութիւն տալ: Նրա նախաձեռնութեամբ է, որ հրատարակւում է «Կոկոն» թերթը նա է լինում նրա անմիջական խմբագիրը և արտադրողն ու յօդուածները կանոնաւորողը:

Թուժմանը չի բաւականանում միայն աշակերտութեան շըրջանով. նա պնդում է, որ աշակերտութիւնը պէտք է մնայ աշակերտութիւն, իսկ հասարակական գործով պէտք է զբաղուի դրսի երիտասարդութիւնը: Բայց ո՞ր է Շուշում երիտասարդութիւնը. Բագուն և այլ քաղաքները բոլորովին գրաւել տարել են: Թուժմանը եղածով էլ բաւականանում է. կազմում է գործակատարներից մի խումբ, ամենաբարեխիղճ կերպով պարապում է նրանց հետ: Մի տարի յետոյ, նրա աշխատանքն արդէն այնքան բեղմնաւոր արդիւնք է տալիս, որ ամբողջ գործակատարութիւնը կազմակերպւում և մտնում է Դաշնակցութեան դրօշակի տակ: Այդ խմբերից վերջը կանոնաւոր աղաներ դուրս եկան և մի քանիսն էլ մտան կոմիտէական կազմի մէջ:

Այդ ժամանակները Շուշում, ինչպէս և ամէն տեղ, թագաւորում էր հակայեղափոխական ընկերիւն, բայց շնորհիւ Թուժանի և մի շարք ուրիշ ընկերների թափած ջանքերի, յեղափոխական կրակը բորբոքուած է պահւում և հետագային այդ կրակը կլանել է ողջ Շուշին և գաւառները...

Թուժանը դեռ Շուշում էր, երբ Մենակը (Գէորգ Առստամեան)՝ գնաց Բագուն: Թուժանը հակառակ էր Բագուն գնալուն. նա պնդում էր, որ Բագուն գերեզման է. այնտեղ ընկողը է՛լ յարութիւն չի առնում:

Բագունից կամաց — կամաց լուրեր եկան հասնում, թէ այնտեղ է եկել արտասահմանից մի նոր մարդ և կանոնաւոր կազմակերպութիւն է առաջ բերում, ու յեղափոխական տրամադրութիւնը բաւական բարձրանում է... Լուրեր հաղորդողը Մենակն էր, սակայն, Թուժանն ու ընկերներ էլի չեն հաւատում և սպասում են, որ Շուշիում աւելի վստահելի տեղեկութիւն ստացուի: Բայց փոխանակ տեղեկութեան, ահա մի գեղեցիկ օր Շուշի է փերագառնում Մենակը:

Մի փոքր, խոնաւ խուցում, քաղաքի յիտ ընկած փողոցներից մէկում, ընկերական ժողով է: Մենակը բան ունի ասելու. ընկերները հաւաքուել են, բոլորը դասընկերներ և վերջին տարին՝ կեանքի ընկերներ: Մտայլ և մառախլապատ երեկոյ է. մի համեստ սեղանի շուրջ բոլորած, առանց ուշադրութիւն դարձնելու ցրտին, լսում են Մենակի զեկուցումը:

Իսկ զեկուցումը կարճ է. ընկերիւն կոմիտսում և երկրում

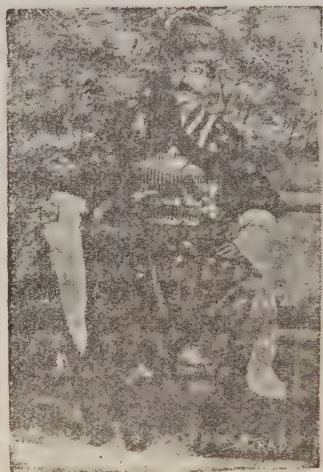
Հայ կամաւորների ընդհանուր ճաշկերոյք,
Քանաքեռի գաւառում 1915 ին,
Զախին ունի կեյսած «Եսպօն»:

ԱՒՕԻ ԽՈՒՄԲԸ 1914-ԻՆ

աճեցել է, հարկաւոր է կանոնաւոր գործի ձեռնարկել. գործի գլուխ պիտի աճեցնի թարմ և բիտաւար գութիւնը. հնեւոր կամ ընկել են կռուի վաշտում, կամ հիասթափուել... Պատմում է Քաղաքում տեղի ունեցած խառն ժողովների մասին, Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութեան կազմակերպութեւն մասին, և այն մասին, որ ինքը վճռել է աճեցնել երկիր, որ ինքը բնակել է Շուշի, իբր ընկերների տրամադրութիւնը իմանալու, ա՛յն ընկերների, որ միշտ խոստացել են միասին գործել...:

Խնդիրը պարզ է. բոլոր ընկերները բաժակ են բարձրացնում Մենակի յաջողութեան համար և խոստանում են, որ հէնց առաջիկայ գարնանից իրենք եւս կը հեռանան Շուշուց՝ հետեւելու համար Մենակի օրինակին...:

Զօր. ՍԵՊՈՒՆ

Ամբողջ գիշեր խոստովանութիւնների և փոխադարձ խոստումների զգացմունքների ազդեցութեան տակ լուսացնում են ու Մենակին «Խաղաղ Դաշտ»ի ներդաշնակ երգով ճանապարհ են ձգում՝ իրենք էլ գնալու պայմանով...:

Եւ գնում են: Գնացողներից առաջինը Թորգոմն էր: Նա արդէն մտել էր կամաւոր զինուորական ծառայութեան և ստացել էր պահեստի սպայի աստիճանը: 1901 թ. ամառը նա, իբրեւ սպայ, պէտք է գնար փորձնական ծառայութեան: Ծառայութեան տեղ գիտմամբ ընտրում է Ալեքսանդրապոլը՝ Մենակին և սահմանին մօտենալու համար: Ծառայութիւնը տեւում է միայն 3 ամիս: Վերջացնելուց յետոյ, դեռ զինուորական համազորագետը հագին՝ Թորգոմը ներկայանում է Զրաբերդի (Կարսի) կենտրոնական կոմիտէին և բերանացի կերպով առաջարկութիւն է անում ամբողջական նուիրուելու յեղափոխական գործին: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ կենտր. կոմիտէն գրկաբաց ընդունում է երիտասարդ սպայի և մտաւորական մարդու առաջարկութիւնը: Այդ

օրոշանից էլ սկսում է Թորգոմի յեղափոխական-մարտական գործունեությունը: Նա սիշտ ասում էր, թէ սիրողի գերը իրեն համար ատելի է, որսչ չափով, նոյնիսկ յանցանք է. անթոյ-յատրելի է, որ յեղափոխական գործիչը ուրիշներին ուղարկէ ժրակի գիրկը. իսկ ինքը հեռուից միայն գիտողի դեր կատարէ:

Իճակցիայից յետոյ, Զրաբերդը նոր էք վերակազմում. հին ու փորձաւած բոլոր ընկերները կամ հեռացել էին, կամ հրաժարուած չէզոքացել էին: Նոր կենտրոնական կոմիտէն կազմուած էր նոր և անփորձ մարդկանցից, որոնք գեռ նոր էին սկսում յեղափոխական գործունեութեան: Բնականաբար, Թորգոմը իրեն ուժեղ կը զգար այդ նոր և թաքմ շրջանում, ուր կուսակցական գործը սահմանափակուած չէր պաշտօնական նեղ շրջանակներով:

Մենակը գեռ Զրաբերդում էր և Երկիր անցնելու պատրաստութիւններ էր տեսնում: Մենակի գործունեութիւնը Զրաբերդի շրջանում քարոզչական - նախապատրաստակ էր. նա գեռ խօսում էր, զգացմունքների վրայ էր ազդում: Թորգոմը արդէն կազմակերպող էր, կենդանի գործի մարդ: Զրաբերդի շրջանում չմնաց մի գիւղ, ուր Թորգոմը մտած չլինէր: Մինչեւ Թորգոմը Զրաբերդի շրջանում կար մասնակի և անկանոն կազմակերպութիւն. Թորգոմի օրով էր, որ խմբական կազմակերպութիւնը դառնում է համայնական գործին: Գիւղերում ստեղծում են գիւղական ենթակոմիտէներ, գիւղի զգայուն տարրերը առաջ են քաշուած և կազմում են տեղական ու շարժական գինուորական խմբեր:

Քաղաքներում նա նշանաւոր խմբերի կազմակերպութիւնը սկսում է Թորգոմի օրով: Նրա օրով է սկսւում կանոնաւոր երեկոյթների և ընկերական հաւաքոյթների շրջանը: Նրա օրով է, որ, 1901-902ին Զրաբերդում հրատարակւում են մի շարք թռուցիկներ:

Իսկ, Զրաբերդի շրջանի գործունեութիւնը ինչքան էլ հետաքրքիր և օգտակար լինէր, չէր կարող Թորգոմին կապել ու պահել: Նա Զրաբերդ էր եկել Երկիր անցնելու նպատակով և ոչ թէ Զրաբերդում մնալու համար. Զրաբերդը փորձառութեան վայր էր սոսկ՝ Երկիր մտնող անփորձ յեղափոխականների հա-

մար, որոնք այնտեղ կտրող էին անձնել յնդալուսական գործի զպրոցը: Թորգոմը արգէն անցել էր այդ շրջանը, հարկաւոր էր անել երկրորդ փայլը: Մենակը յաջողութիւն էր գտել Ֆասենում և նամակներով առաջարկութիւն էր անում զէնք և մարդ ուղարկելու երկիր: Թորգոմը պատրաստակամութիւն է յայտնում անցնելու երկիր: Զրարերդի Մարմինը խորհրդակցելով կովկասի ընկերների հետ որոշում է Թորգոմին մի թիթիւ խմբով համբել Սասուն:

Սկսում է «Մրրիկ» խմբի պատրաստութիւնը: Զրարերդում միայն Թորգոմը չէր, որ ցանկանում էր երկիր մտնել. այնտեղ վաղուց հաւաքուել էին միւս հին, փորձառու զինուորները, որոնք անդադար դիմումներ էին անում երկիր անցնելու: Այդ ընկերների խումբը ընդհանուր անունով կոչւում էր «Սվազցիների խումբ»: Թորգոմը իր շուրջին է հաւաքում այդ ընկերներին, և քիչ յետոյ, «Մրրիկ» ձիաւոր խումբը արգէն կազմ և պատրաստ էր:

«Մրրիկ» խմբի մէջ մտան այն զինուորները, որոնք Սասունի վերջին ապստամբութեան ժամանակ այնքան հերոսական կերպով բարձրացրել էին հայ ֆիտայու անունը: Դրանք ոչ թէ պար զինուորներ էին, այլ մէկ-մէկ խմբապետներ — Ֆարհատ, Մուրատ, Սեպուհ, Որսորդ Գէորգ, Առաքել և այլն: Վերջին դէպքերի հերոսներ էին սրանք, որոնց անունները բերնէ բերան էին պատում հայութեան մէջ:

Ընկերների ընդհանուր համաձայնութեամբ Թորգոմը ընտրւում է խմբապետ, հակառակ իր ցանկութեան: Նա առարկում էր, թէ խմբապետութեան համար իրենից աւելի փորձառու և արժանաւոր ընկերներ կային, բայց ընկերները զաղտնիքով արկութեամբ միաձայնութեամբ ընտրում են նրան խմբապետ:

«Մրրիկ»ի յաղթական մուտքը Սասուն, յայտնի է ամենքին: «Մրրիկ»ի հասցրած օգնութիւնը Սասունի ընկերներին՝ տնօրհանաւոր էր: Ընկերների յանկարծական և անսպասելի մուտքը Սասուն, յուզեց ամբողջ ժողովուրդը: «Մրրիկ»ի իւրաքանչիւր անգամ ամենալաւ յիշողութիւններն ունի սասունցիների ցոյց տուած ջերմ ընդունելութիւնից. նախ քան բարեւելը պատարագ է կատարւում Սերոբի գերեզմանի վրայ, զէնք ու զրահով, զինուորական յարգանք է տրւում հերոսի յիշա-

տակին, ապա սկսւում է ընկերական գրկախառնութիւն և «բա-
րով եկաք»ները...

Թորգոմը Սասունում մտնում է Պատասխանատու Մարմնի
մէջ և զբաղւում է կազմակերպողի, պրոպագանտիստի ու
թղթակցի գերով: Նրա քաղցր ու հետաքրքիր նամակները ձեռ-
քէ ձեռք պտտւում են Կովկասում...

1904 թ. գարնան Սասունի Պատասխանատու Մարմինը
ստանում է արտասահմանի ընկերներից Ընդհանուր Ժողովին
մասնակցելու հրաւէր: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, երբ
անյարմար է գտնւում Վահանի և Հրայրի գնալը, վճռւում է ու-
ղարկել Թորգոմին և Կայծակին՝ առաջինը Բարձրաւանդակի
ներկայացուցիչ, իսկ երկրորդը Տարօնի: Թորգոմը աղաչում է
ընկերներին, որ իրեն Կովկաս չուղարկեն, բայց այդ անհնար
է լինում: Թորգոմը և Կայծակը հարուստ տեղեկագրերով ու
տպաւորութիւններով, ահապէն դժուարութիւններով, անցնում
են Կովկաս...

Կովկասեան նախապատրաստական ժողովը վճռում է, որ
ընկերներից մէկը մնայ Կովկասում՝ Սասունի պահանջներին
բաւարարութիւն տալու համար: Թորգոմը յանձն է առնում,
մնում է Կովկասում և ձեռնարկում է աշխատանքի: Երբ Ընդ-
հանուր Ժողովի գնացող ընկերները վերադառնում են արտա-
սահմանից, նորից վճռւում է, որ Թորգոմը մնայ և վերջին
խմբի հետ ներս մտնէ Երկիր:

Ներս գնալու փորձերի անյաջող անցնելու պատճառով,
Թորգոմը անցնում է «Որսկան» խմբի գլուխը և այնքան եղե-
րակաւ կռուով մեռնում է Օլթիի բարձունքների վրայ, ռուս
կողակներից...

Անժամանակ գնդակը վերջ տուեց այն կեանքին, որ այն-
քան յոյսեր էր ներշնչել ընկերներին և ժողովրդին: Ժողո-
վուրդը բազմաթիւ երգերով անմահացրել է սիրելի գործչի
յիշատակը:

Սիրելի ընկե՛ր, քո և ընկերների աճիւնները ա՛յն ժամա-
նակ հանգիստ կը գտնեն, երբ սահմանի անդին և ասդին բռնա-
կալ քաղաքական ռեժիմները խորտակուին յեղափոխական ան-
յաղթելի ուժով և թալանի ու բռնակալութեան վայրերում սկսի
խաղաղ քաղաքակրթութեան նոր դարադլուխ:

Դրեց. ԱՐԱՄ

ՎԱՐԴԱՆ

ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Առաջին անգամ 1876 թուի վարդապետին Մշոյ Սուլ-թան Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան օր. տեսած եմ զինք երբ Առաջ ստրկաւագ էր. փոքր սեւ մօրուքով:

Իր կեղծ անունն էր՝ յեղափոխական շրջանին՝ Յեսու և Վկայ: Եւ իրօք Խրիմեան հայրիկի շրջանէն սկսած մինչեւ 1915, ան եղած է բոլոր դործերու և զէպքերու վկան և՛ միաժամանակ Յեսուի նման ժողովրդական քաջ ու կտրիճ առաջնորդը:

Մնած էր Սասնոյ Ահարօնք գիւղը իր վանական կըրթութիւնը ըստացած էր Սուրբ Կարապետու վանքին մէջ և ներշնչուած հայրիկէն ու յետագայ առաքելատիպ յեղափոխականներէն, դարձած էր ո՛չ միայն հոգեւոր. այլ նաև յեղափոխական առաջնորդ:

Տէր ներսէս վարդապետ Խարախանեանի Երուսաղէմ արքսրուեղէն յիտոյ՝ Կինճի Առաջնորդական հովուութիւնը թողած՝ ան կը շտապէ Ս. Կարապետ, Մուշ, թափուր

չթողելու համար Տարօնոյ սրբազան աշխարհի լայնածա-
ւալ և մեծափարթամ թեմը և բռնել Տ. Ներսէս հայրենա-
սէր առաջնորդին անզը, մանաւանդ որ Սասնոյ զէպքերը
կը պատրաստուէին. և ժողովուրդը յուսալքման և վհա-
տութեան մէջ էր ընդհանրապէս: Ան մեծ ջանք կը թափէ
պահպանելու համար ժողովուրդի մէջ ազատութեան ոգին
և ամէն կերպով կ'աշխատի Սասնոյ վերաշինութեան:

1895-ին ծանօթանալով Թաթուլի և Աբրոյի միջոցաւ
դաշնակցութեան զաղափարներուն՝ կը դառնայ ամենա-
ջերմ կուսակիցը դաշնակցութեան, և Դուրան բարձրաւան-
դակի շրջանի ամենախոշոր կեդրոնական անձնաւորութիւ-
նը: Տէր Ներսէս Խարախանեանը յետոյ ըլլալով վանահայր
Առաջնորդական փոխանորդ Մշոյ և Սուրբ Կարապետու,
ան իր ձեռքին մէջ կեդրոնացուց ոչ միայն յեղափոխա-
կան, այլ նաև ժողովրդական, կրթական, հոգեւորական և
քաղաքական բոլոր գործերը, և արծուի թեւերով տիւ և
գիշեր տքնաջան աշխատանքներով և խոնարհամտութեամբ
և քաղցր լեզուով բոլորին ալ գոհացում տուաւ ճշմարիտ
առաքելի մը նման:

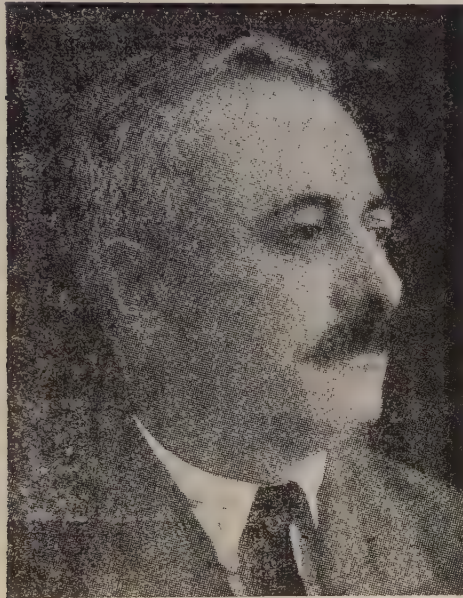
Շատերը կը կարծէին թէ մուկեռանդ կրօնական է և
տեսնելով անոր համեստ կենցաղը ջերմեռանդութեամբ
նուէրներ կուտային: Շատերը սուրբի պէս կը պաշտէին
զայն և իրօք ալ շատ նման էր նահատակ սուրբերուն: Ան
շուայլ էր և վատնող. ունէր անսպառ միջոցներ ատոր
համար: Տարօնոյ գրեթէ ամբողջ ժողովուրդի վստահու-
թիւնը կը վայելէր. և ինչ որ ուզեր նուէր կամ փոխ
պարտք կրնար ստանալ: Սուրբ կարապետու հարուստ
վանքն ալ իր բոլոր եկամուտներով իր արամադրութեան
տակն էր:

Ան կարմիր ոսկիներու կաշառքով համայն թուրք
պաշտօնէութիւնը և քիւրտ աշիրէթներու և բէկերու աչ-

Առաքելոց Վանքի Վանահայր
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

քերը նուէրներով կուրցուցած՝ իրեն ծառայ դարձուցած էր, հայ ժողովուրդը, ամէն կարգի վտանգներէ ազատ պահելու համար, ան կ'ըսէր Յօղում, փամփուշտից, թօխ ու թֆանքից աւելի զօրեղ է գեղին ոսկին: Տո՛ւր դու ինծի խաշվարներով ոսկի, առանց կռուի ու զալմաղալի հս քեզի հայոց թագաւորութիւն հաստատեմ:

Ռ Ո Ւ Բ Է Ն Փ Ա Շ Ա

Որ դեկավարեց 1915 Տառնի ինքնապաշտպանութիւնը

1895 ~ 1897 լինելով ուսուցիչ Մշոյ. Ս. Մատինէ թաղի ազգային վարժարանի և գիտակ Վարդան վարդապետի 1895 1897 թուի Առաջնորդական գործունէութեանց: 1895 թուի աշնան յարաբերութեան մէջ մտաւ Մուշի թուրք չորս զապիւլաթներու հեղինակաւոր անձերու հետ՝ Քոթանենց Ղապիւլաթին Ապաիւրահման հեղինակաւոր և ազդեցիկ ղոճան և անոր եղբօրորդին Զինի ազան: Իսենց

Ղապիւլաթին Հաճի Մուսթաֆան: Չաչնքլի Ղապիւլաթին Սատու տղան. ճաֆերէնց Ղապիւլաթին Միրզան և Սալէ տղան:

Հայրենասէր Վարդան վարդապետը յեղափոխական խառնուածքով խորհրդակցութիւններ կ'ունենայ յիշեալ հեղինակաւոր թուրք անհատներու հետ հետեւեալ բանաձեւով:

«Վեց դար է որ իրարու հետ կ'ապրինք, աղէկ վատ իրարու դրացիական կապերով կապուած են, աւերակ չդարձնենք մեր հայրենիքը: Ձեր լուրջ ուշադրութեան կը յանձնեմ խօսքերս»:

Վարդապետի հեղինակաւոր և պատկառազղու յարաբերութիւնը թուրք հեղինակաւոր անձերու հետ կը փրկէ Տարօնը 1895 թուրք կոտորածէն:

Անդրանիկի 1904 թուի յեղափոխական պատերազմին հետեւանքով, երբ տակնուվրայ կը դառնայ Սասուն, սուլթանական կառավարութիւնը Տէր Բարսեղ քահանայի և Տէր Կարապետ վարդապետի ձեռքով ծանուցադրեր պատրաստել կուտայ յանցանքը Սասնոյ յեղափոխականներուն վրայ ձգելու համար: Այդ գրութիւնները պարբերաբար կ'երթան կը յանձնուին քննիչներուն, որոնք կը բաղկանային եւրոպական և թրքական մեծ պաշտօնեաներէ: Հոս է որ Վարդան վարդապետս ցոյց կուտայ իր ամբողջ իմաստութիւնը: Ակնյայտ կերպով ան հրապարակ չէր գար, այլ ծածկւած փլանի մը վրայ մնալով՝ ան կը ցաւ կազմակերպել ցոյցեր և հանրագրութիւններ, ցոյց տալու համար թէ՛ կառավարական և թէ՛ եւրոպական քննիչներուն հայ ժողովրդեան դաժան կացութիւնը, կը ցաւ պարզել կառավարութեան բռնած սխալ ընթացքը և փաստել անոր յանցաւոր ձգտումները քայքայելու և կոտորելու Սասնոյ հայութիւնը: Եւ այս բոլորը կ'ընէր ժողովրդա-

կան ներկայացույիչներու միջոցաւ ինքը միշտ մնալով վարագոյրին ետեւ դրդող և թեւադրող:

Կառավարութեան բոլոր ջանքերուն և սպառնալիքներուն հակառակ ան կարողացաւ հրապարակ հանել Սասնոյ մէջ կատարւած բարբարոսութիւնները և ճշգրիտ պատկերը տալ հայ ժողովուր ի նեղ կացութեան: Այս

ԻՍՕ ԿՈՐԻԻՆ

Նկարուած 1904-ին Աղթամար
կղզիի մօտ

ընդ միջոցներու առջեւ: Արթուրի հետ խորհրդակցաբար կ'որոշէ տէռօրէի ենթարկել Տէր Բարսեղը և Մօկուշի գիւղի մօտ 1896 թուի սեպտեմբեր 25ին, «պաննել կոտուայ Տէր Բարսեղը ինչպէս և Յուրանցի Կարապետ վարդապետը Յաւրան գիւղի մէջ Կորիւնի ձեռքով:

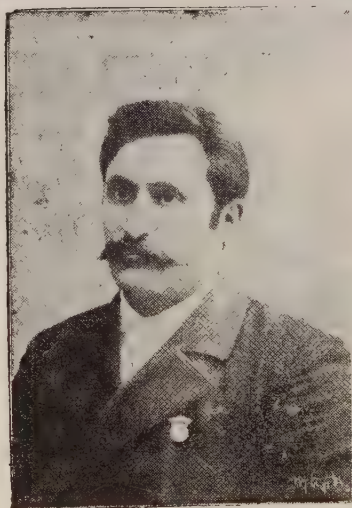
Այս քաջ հովիւն է որ կը նահատակուի 1915 թուի հայկական Մեծ եղեռնին Փեթարցի Պետոյին հետ: Հանգիստ իր դադրած, թաշկած սուրբ նշխարներուն:

ՕՇԱԿԱՆ ՔՀՆՑ. ՄԱՅԸՆԱՆ

նպատակին հասնելու համար վարդան վարդապետ ստիպուած իր ճամբու վրայէն վերցնել տուաւ շատ մը վտանգաւոր արգելքներ, իր հոգեւոր պաշտօնակիցներէն ոմանք ինչպէս օրինակ Տ. Բարսեղ չքահանան և Տէր Կարապետ չվարդապետ, որոնք կեղծ հանրագրեր կը պատրաստէին յօգուտ սուլթանական կառավարութեան: Այս մարդոց աշխատանքը չափազանց կը դժուարացնէր վարդան վարդապետի գործը. վարդան վարդապետ կանգ չառնէր կա-

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

(ԿԱՅԾԱԿ)

Մուշ քաղաքից էր: Ծնունդ՝ 1875 թուին: Ուսումը ստացել էր Միացեալի Ներսէսեան վարժարանում, որ աւարտել էր 1892-ին, «ոսկի խաչի» մրցանակով: Դպրոցական յաջողութիւնները, սակայն, նրան չէին գրաւում: Յաղթանդամ, ուժեղ և աշխոյժ՝ նա աւելի սիրում էր զէնքն ու որսորդութիւնը քան գիրքն ու գիտութիւնը: Եւ արդէն պատանի հասակից, հրացանը ձեռքին, թափառում էր լեռներում ու ձորերում, յաճախ, ընդհարուելով հասակակից քրտերի հետ:

Այդպիսի թափառումների ժամանակ մի օր, անտառում, նա հանդիպում է Արարոյի գործակից, նոյնպէս հռչակաւոր «աւազակ» Լեւոնին, որից լսում է Արարոյի քաջագործութիւնների մասին: Լեւոնը ներշնչում է նրան հայութեան թշնամիների դէմ կռուելու գաղափարը: Հողը արդէն պատրաստ էր. վաղար-

Հ Բ Ա Յ Բ

(ԱՐՄԵՆԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ)

շակը ինքն էլ բռնուած էր ազգասիրական կրակով:

Դպրոցն աւարտելուց յետոյ, Վաղարշակը այլեւս իրեն զգում է ֆէտայի: Զէնքից անբաժան՝ նա ընկերանում է երեք ուրիշ առաքելուիս երիտասարդների և սկսում է համարձակ գործել Արաբոյի և Լեւոնի օրինակով: Շուտով նրա համբաւը տարածւում է քրտերի մէջ, որոնք պատկառանքով են վերաբերւում զէպի հրաքանաւոր քաջ հայր: Երբ Տամատեանը գոլիս է Տարօն, Վաղարշակը ընկերանում է նրան: Մեծ կոտորածների օրերին Վաղարշակը գէնքը ձեռքին, ընկերների հետ պաշտպանւում է հայկական գիւղերը:

Դաշնակցութեան երեւումով Տարօնում՝ Վաղարշակը յարում է Դաշնակցութեան և գործակցում Հրայրին ու Դէսրգ Չաւուշին, իբրեւ զինուարժ ու զինակիր խմբերի անդամ: Կենդանի յարաբերութիւն է պահում Աղբիւր Սերոբի հետ և աջակցում նրան: Սերոբի մահից յետոյ, ընկնւոնում է Անդրանիկին և մասնակցում Սասունի ու դաշտի կազմակերպական և մարտական աշխատանքներին: Ի միջի այլոց՝ նրան է պատկանում Առաքելոց վանքի յանդուգն ձեռնարկի գաղափարը: Անդրանիկի հետ Վաղարշակը վարեց Առաքելոց վանքի դիւազնական կռիւր, բանակցութիւնները թուրք իշխանութեան հետ և ազատութիւնը պաշարուած վանքից:

Իբրեւ Տարօնի հեղինակաւոր գործիչ, 1904 ին, Վաղարշակը պատգամաւոր է ուղարկւում Հ. Յ. Դ. երրորդ Ընդհ. ժողովին, Սոֆիա, ուր նա ընդարձակ զննուցւում է ներառյացնում երկրի և ի մասնաւորի. Մուշ Սասունի վիճակի և գործերի մասին: Ընդհ. ժողովին երթ ու դարձը նրան հնարաւորութիւն է տալիս նաեւ ծանօթանալու Դաշնակցութեան ընդհանուր գործերին և ղեկավարներին հետ:

Ընդհ. ժողովից վերադարձին, 1904 թ. Մայիսին, Սասունը արդէն ճգնաժամային օրեր էր ապրում: Վաղարշակն էլ, երկաթի պէս, շտապում է զինուած խմբով օգնութեան հասնել Սասունին: Նա անցնում է Կարսի շրջանում կազմուած 29 հոգի-նոց «Դժոխք» ձիաւոր խմբի գլուխը և հետը առած ռազմա-մթերք ու ռումբեր, Յունիս 6ի երկկոյեան, կտրում է ռուսա-կան սահմանը Բասենի ուղղութեամբ: Առաւօտեան իջնում և Զիւլին գիւղերի մէջտեղը, խումբը կռուի է բռնուում մեծ թուով

քիւրտերի և թուրք զինուորների հետ: Կռիւր տեսում է ամբողջ
օր: Հայդուկների մոսիւններից թշնամին ծանր կորուստի է են-
թարկւում, բայց ուժերը անհաւասար էին երեք տասնհազ հայ-
դուկները շրջապատւած էին հազարաւոր քիւրտերով ու կանո-
նաւոր զօրքով: Հետըզհետէ նոսրանում են նրանց շարքերը:
Սպանւում է և խմբի հրամանատարը՝ Վաղարշակ — Կայծակը:
Վրայ է հասնում գիշերը, և ով կարողանում է ազատւում է:
Հայդուկների մեծ մասը, իրենց խմբապետի հետ, նահատակւում
է իւրրում — Զիվինի միջիւ, պատմական հին բերդի աւերակ-
ների մօտ:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

ՄԱԾՈՒՆ ԽԵՉՈ

Մածուն Խէչօն յայտնի էր և Չարադար Խէչօ անունով: Նրա իսկական անունը Գրիգոր Միրզաբէգեան էր:

1909—1912 թւականներն էին, երբ Ռուսաստանի բռնապետութեան յորձանքը Պարսկաստան էլ հասնելով՝ աշխատում էր սաղմի մէջ խեղդել պարսկական մանուկ յեղափոխութիւնն էլ որը եփրեմի գերմարդկային ջանք-

ՄԱԾՈՒՆ ԽԵՉՈ
Կնոջ և երախաների հետ

քերով, Գաշարական գահի աւերակների վրայ ճգնում էր ամրացնել Պարսկաստանի Սահմանադրութիւնը:

1912 թւի դեկտեմբեր ամիսն էր: Մի խումբ բնկերներ, փողոցում կանգնած խօսում էինք օրուայ անց ու դարձի մասին, երբ անցնող ռուս կողակներից մեզ ծանօթ մէկը ձին մտրակելով՝ մօտեցաւ մեզ և հազիւ լսելի ձայն-

նով ասած՝ «Հեռացէ՛ք այստեղից»։ Հեռացանք և մի յարմար տեղ կանգնեցին։ Յանկարծ, լսեց հրացանի մի պայթում, որին արձականգեցին համազարկեր։ Կասկածից զուրս էր, որ ինչ որ լուրջ բան էր պատրաստուում։ Հէնց նոյն օրն իսկ Հիւսիսային Պարսկաստանի բոլոր մասերում ձերբակալեցին և կախաղան հանւեցին ասպարէզի վրայ մնացած յեղափոխականներ։

Երեք հոգով՝ Մարտիրոս վարժապետը, Մածուն Խէչօն և տողերիս գրողը — որոշեցինք անցնիլ Թալուզ Թուլաբի անտառները, իբրեւ ամենալաւ պահւելու վայր, մանաւանդ որ, այնտեղ ունէինք վստահելի ծանօթ պարսիկներ։

Մարտիրոս վարժապետի հետ վաղուց ծանօթ էինք։ Իբրեւ քաղաքական յանցաւոր, նա աքսորւած էր Սիբիր, որտեղից փախել եկել էր Պարսկաստան, Ղարաբաղի գծով։

Այս թագստոցում մնացինք ամբողջ 45 օր։ Մեր ժամանակը անց էինք կացնում պատմութիւններով ու զւարճալիքներով։ Մի օր խնդրեցինք Խէչոյին որ պատմի իր կեանքից։ Զարմանալի է. զւարթ և ուրախ մարդ էր, բայց շատ քիչ էր խօսում իր մասին, չէր սիրում խօսել իր անձի մասին։ Այս անգամ, սակայն, մեր լծախանձանքները պսակուեցին յաջողութեամբ։ Նա պատմեց հետեւեալ։ «Ղարաբաղի Վարադա գաւառի Փիրջէմալ գիւղիւցն եմ. ծնողներս ունեցել են բարեկեցիկ վիճակ. ես եղել եմ նրանց միակ արու զաւակը։ Նախնական կրթութիւնս ստացել եմ մեր գիւղի դպրոցում, որից յետոյ անցել եմ Շուշիի թեմական դպրոցը, ուր մնացել եմ մինչեւ 20 տարեկան հասակս։

«Այդ ժամանակները Շուշիում սկսել էր կազմակերպել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը. պատրաստուում էր Սեւ Բաբեցի Սաքոյի, Վարդանի ու Դումանի ղեկավարութեամբ 25 հոգինոց մի խումբ՝ երկիր անցնելու նպատակով։ Ես

եւս ծանօթացայ նրան հետ ու մտայ նրանց շարքերը 1894ին:

Շուտով մեկնեցինք Պարսկաստան: Գիշերւայ ժամը Զին մեր խումբը մօտեցաւ Արաքսին: Խուզափերին կա՝ մուրջին մօտով անցանք Ղարադաղ և լուսադէմին հասանք Բեւան գաւարի Բերդ գիւղի մօտ գտնուած մետաքսի գործարանը, որի տէրը հայ էր Պօղոս անունով: Այդտեղ էլ իջեւանեցինք: Պօղոսը մեզ շատ սիրով ընդունեց և հարկ եղած միջոցները ձեռք առաւ, որպէսզի կառավարութիւնը չիմանայ:

Այստեղ երկար չմնացինք: Երկու օրից յետոյ ճամբայ ընկանք: Թաւրիղում իմացանք, որ Բերդի գիւղապետի մատնութեամբ կառավարութիւնը ձերբակալել է Պօղոսին ու պահանջել 25 յեղափոխականներին, բայց նա 4000 զօան տուգանք տալով ազատուել էր: Այդ առթիւ Թաւրիղի Զինուորական Մարմինը որոշել էր պատժել գիւղապետին, բայց Պօղոսի խնդրանք չպատժեց:

«Թաւրիղում մենք լուսեցինք աշխատանքի. շուտով երեք ընկերներով մեկնեցինք: Կովկաս ղէնք փոխադրելու համար: Կրկին վերադարձանք Թաւրիղ՝ մեզ հետ բերելով հազամամթերք, որը տեղափոխեցինք Կենտրոն Սալմաստ: Այսպէս, մենք սկսեցինք զբաղուիլ փոխադրական գործով, որպէս զինակիր խումբ: Մի անգամ Թաւրիղից անցանք Երեւան ղէնք բերելու նպատակով: Այստեղ մենք հաստատուեցինք քաղաքի շրջակայքը գրաւուող այգիներում: Քաղաքից էջերով ղէնք էինք տեղափոխում այգիները, որտեղից ձիերով բերում էին Սալմաստ: Բազմաթիւ պատահարներէից յիշատակեմ միայն մի զէպք. ռազմամթերքը լցնում էինք զանբիւղների մէջ, երեսը աւելցնում ծիրան, իսկ ես գիւղացու հագուստով, էջերն առջեւըս ցգած, քշում էի ղէպի գիւղ՝ ճամբին լաւ ծիրան,

լաւ ծիրան» կանչելով: Մի անգամ մի խանութպան մօտեցաւ և կամեցաւ ծիրանները գնել: Ես առարկեցի թէ բեռներն ծախուած են և միայն ձեռքի վապքն եմ ծախում: Միտեցինք վիճիլ ու աղմկել, երբ ինձ հետեւող ընկերներս վրա հասան և ինձ աղատեցին փորձանքից:

«Այսպէս մնացի մինչեւ 1896 թիւը և ստացայ «Չարվադար Խէյօ» մականունը: Ես շատ էի սիրում մածուն ուտել: Ուր որ հասնում էինք՝ մածուն էի պահանջում: Մի օր Սաքօն կատակով ասաց. «Խնչ է, մածունի՞ց ես շինուած, որ այդքան մածուն ես ուտում»: Այսուհետեւ քեզ Մածուն Խէյօ պիտի գոչենք»: Այդպէս էլ եղաւ անունըս մնաց Մածուն Խէյօ:

«1897 թուին մասնակցեցի Խանասորի արշաւանքին, որից յետոյ, պարսից կառավարութեան հալածանքի հետեւանքով, երեք ընկերով անցանք Կովկաս: Ես հաստատուեցի Բագում:

Այստեղ էլ վերջացրեց Խէյօն իր պատմութիւնը:

Ուշ գիշեր էր. բոլորս մտանք քուն: Լուսարացին Խէյօն իր «Առաւօտ Լուսոյ» երգով արթնացրեց մեզ: Մարտիրոս վարժապետը շատ էր նեղուած փակուած կեանքից:

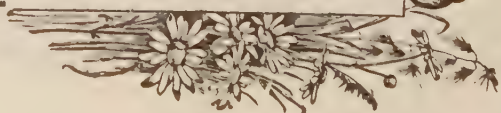
Խէյոյի հետ վաղուց էին ծանօթ: Առաջին անգամ նրան հանդիպեցի 1896 թուի սկիզբները, Ղարաբաղում երբ Եփրեմը Թաւրիզի գերեզմանատը՝ նշանառութեան փորձերի ժամանակ սպանել էր մի պարսիկի և ապաստան էր գտել Ղարաբաղում՝ Խէյոյի հետ միասին:

Թաւրիզում Եփրեմի փոխարէն կառավարութիւնը ձերբակալեց մեր զինադործ Մարգարին և երկու ուրիշների, որոնք բաւական նեղութիւն կրեցին և աղատուեցին տուգանքով:

Այսուհետեւ Խէյոյին տեսայ Բագում, 1905 թուին,

Կայծակ ձիաուրներու խումբ՝ 1914-ին:

Պապաշայի (ընկ. Լեւոն Թադէոսեանի) մօտ, երբ երկտասարդ գրիգոր Սղաշանեանի հետ, որպէս պրոպագանդիստներ, պատրաստուում էին անցնել Միրզոբէի նաւթագործարանը՝ մեր զարագացի հայ բանուորներին կազմակերպելու համար։ Խէչօն էլ ընկերակցեց մեզ։ Նա Բագւում ծառայում էր Ակոպովների մօտ և յաճախ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից վարում էր բանուորական գործադուլները։

Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, կուսակցական հրահանգով Խէչօն անցաւ Ղարաբաղ — Վարանդայի շրջանը՝ ղեկավարելու հայկական խմբերը։ Այստեղ Խէչօն երեւան բերեց ռազմական փայլուն կարողութիւն։ (Տես «Դրօշակ» 1905 թ. № 13, երես 201-7)։

1907 թուից սկսուած հակադաշնակցական հալածանքները ստիպեցին Խէչոյին, 1910ին, անցնելու Պարսկաստան՝ Ռաշտ Գիլան, Այստեղից, 1911 թ. սեպտեմբերին, Եփրեմի հեռագրական պահանջով գնում է Թեհրան, որտեղ Եփրեմը յանձնում է նրան Թեհրանի պաշտպանութիւնը և ինքը մեկնում ծայրագաւառները՝ ապստամբութիւնները ճնշելու նպատակով։ Խէչօն այստեղ էլ յաջողութեամբ կատարում է իր վրայ դրուած պարտականութիւնը և Եփրեմի վերադարձից յետոյ, նորից անցնում է Ռաշտ և զբաղւում փայտի առեւտուրով։ Իբրեւ յեղափոխական, շնորհիւ բժիշկ Աթաբէկեանի, մատնւում է Ռաշտի ռուս հիւպատոսարանին, ձերբակալւում և փոխադրւում է Բաքու, ապա Գանձակի բանտը, որտեղ վեց ամիս պահուելուց յետոյ, դատապարտւում է ցկեանս բանտարկութեան Սիբիրում՝ Նիխէյսկի նահանգում։

Սիբիրում տաժանելի կեանք է քաշում Խէչօն, բայց չի վհատում ու մնում է հաւատարիմ յեղափոխութեան գաղափարին։ 1914 թ. փետր. 13ին Նիխէյսկից նա զը-

բում էր իր մի ընկերով: Տիրում եմ քեզ Սիրիերից, հազար ու մի յիշողութիւններով ու զարգերով լցուած: Եթէ ես ինձ ազատ զգայի, եթէ կապկապուած չզգայի ընտանեկան կապանքներով, երկար ու բարակ չէի մտածի ու 20րդ օրը այդտեղ կը լինէի: Հէնց այդ կաշկանդումն է ինձ անազատ դարձնում, թռիչքս մեռնում է և թեւքս կոտրում և զգում եմ, որ չան եմ անպէտքացած, քանի որ այդչափ սանձահարգութիւն եմ:

Սիրիերը մի անվերջ տարածութիւն է նօսր բնակեցութեամբ, հիմա միայն երեւում է ձիւն ու անտառներ, բացօթեայ դռներին ապրող տաւար ու ձիեր այս բուք ու բորան երկրում էլ ուրիշ ոչինչ: Բայց մի գիւղում մի քանի քաղաքական յանձաւորներ կան, իսկ 50 վերստի վրայ մեծ Տառնեայ անունով գիւղ կայ, որտեղ 90 աւերի քաղաքական յանցաւորներ կան: մեզ նմանների վրայ առանձին հսկողութիւն՝ քաղաքայիններ կան: Այդտեղ է Մարտիրոս վարժապետը, նրան բարեւիք:

Վրայ է հասնում Համաշխարհային պատերազմը: Շատերի հետ Խէչօն էլ ազատուեց Սիրիերից ու վերադարձաւ քայքայուած առողջութեամբ: Ընչտ այդ ժամանակ Բագուով կամաւորներ էին հաւաքում: Խէչօն էլ դրեց իր լինկնածութիւնը, բայց բեկերները աչքի առաջ ունենալով նրա տնտեսական ու առողջական վիճակը, թող չտուին, որ գնայ: պէտք է մնար ու կազմութիւնը:

1917 թուին Խէչօն կրկին անցաւ Ռաշտ: 1918ին, երբ առկական զօրքը մօտենում էր Բագուին և մեծ պէտք կար զինուորական հմուտ ուժերի, Խէչօն էլ ղեմեց՝ ճակատ: Իր երեսանիքի, կնոջ ու ընկերների արցունքները չկրցան յետ կեցնել նրան: Գնաց ու ետ չեկաւ: օրհասական մի ճակատամարտում, երբ կռւում էր առաջին գիրքերում, զերի ընկաւ թշնամու ձեռքը և տեղնու տեղը սպանեց՝ վրէժի անէծքը շրթունքներին:

Խ. ՄԻՆՈՍԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՍ

Յեղափոխական Ալպոմ...

Անուն մը՝ որ հաւանաբար ուռուցիկ, փքուն թուի շատերուն: Սակայն բաւական է այդ պարբերաթերթէն քանի մը թիւեր թերթատել, համոզուելու համար թէ ան կ'արդարացնէ իր անունը:

Արդարեւ գործ մըն է, որ կը փորձէ կարելի կատարելութեամբ ներկայացնել յեղափոխական մեր պատմութիւնը, մասնաւորաբար անոր լուստճածանջ դէմքերը:

Նշակի պատմութիւն մը՝ մեր յեղափոխական շարժումը, որուն շունչովը պէտք է դաստիարակուին մեր մանուկներն ու պատանիները, որպէս զի ապագային ըլլան հայ ժողովուրդին առողջ գնահատածը:

Մեր պատանիներու հոգիները հայրենասէր շունչով, զոհաբերութեան հոգիով, վեհանձնութեամբ և խիզախութեամբ կերտելու համար առաջունան հեռոսական դրուագներու կարգին գիմենք յատկապէս մեր մօտաւոր անցեալին՝ Դրոյին Գէորգ Չաւուշին, Ռուբէնին, Նիկիթի Դումանին, վերջապէս մեծ ու փոքր բոլոր այն նուիրեալներուն, որոնք ճշմարիտ հայու կատարեալ պատկերացումըն են:

Ահա այս նպատակին է որ կը ծառայէ «Յեղափոխական Ալպոմ»ը: Անտիպ նկարներու կազմին, որակաւոր յօդուածներ, որոնք մատղաջ հոգիներու ուղեցոյցը պիտի ըլլան:

Արտերկրի հրատարակութեանց մէջ եղակի է «Յեղափոխական Ալպոմ»ը: Ներկայով չի հետաքրքրուելի այս պարբերաթերթը, այլ կարչած է հայու անցեալին՝ մեր ապագան եւս նոյն օրինակով կերտելու հեռանկարով: Ու մեր մօտաւոր անցեալը հայոց պատմութեան լաւագոյն էջերէն մէկը, եթէ ոչ լաւագոյնը կը ներկայացնէ: Եթէ հայ պատանին կարենայ ընթանալ այդ շրջանի հերոսներու ուղիով, հայ ժողովուրդի զաւակները կրնան հպարտանքով և ճակատաբազ ըսել «մե՞նք հայ եմք»:

Մեր պատանիներու դաստիարակման մէջ իր տեղը ունի «Յեղափոխական Ալպոմ»ը: Առ այդ, ինքը՝ պատանին պէտք է իր սնարին գիրքը ընէ «Յեղափոխական Ալպոմ»ը, որպէս զի ճանչնայ մեր յեղափոխական շարժումը՝ իր դէմքերով և դէպքերով և ընթանայ այս վերջիններուն ուղիով, միշտ պատրաստ նոյնիսկ իր արիւնը տալու «վասն հայրենեաց»:

Ե. Մ.

«Արեւելք» 29 Մայիս 1957

ԱԶԴ

Կը խնդրենք մեր յարգելի Վեթերան ընկերներէն բաժանորդներէն, բարեկամներէն, հայրենակցական միութիւններէն, և թերթերէն, եթէ ունին Յեղափոխականներու անսխալ կենսագրութիւնները և նկարներ թող բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս:

Հասցե.—

Peintre AVO Alep - Syrie

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ

Հայր

Բ. ՇԱՐԻ

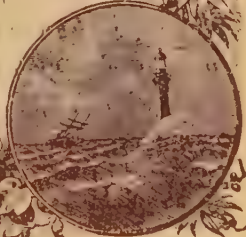
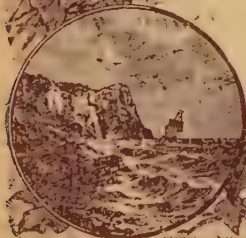
ԹԻԻ 8

4/10

ՄՊԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՆ
(ՍԱՐԳԻՍ ԱՆՀՐԱՊԵԱՆ)

Համանասար
հայ կամաւորներու

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՎԱՐԴԱՆԸ

(ՍԱՐԳԻՍ ՄԷՀՐԱՊԵԱՆ)

Առաջիններէն է, որ Կովկասէն անցաւ Տաճկահայաստան, աւելի ետք՝ Խանասորի ծանօթ արշաւանքին հրամանատար, Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան վարիչ, եւրոպական պատերազմի կամաւորական գունդի հրամանատար, Վարդան եղած է հայդուկ, նոյն ատեն գործիչ ու քարոզիչ:

Բուն անունով Սարգիս Մհերապեան, ծնած է Ղարաբաղ, եղած է ռուսական բանակի զինուոր: Կանուխէն միացած է Դաշնակցութեան: Մօտիկ գործակիցը եղած է Քրիստափորի, Ռոստոմի, Զաւարեանի և Յովնան Դաւթեանի: Աշխատած է Պետոյի, Վաղգէնի, Իշխանի, Դումանի և Սեւ-Քարեցի Սաքոյի հետ:

Դաշնակցութեան Հիմնադիր ժողովէն անմիջապէս ետք, Վարդան զացած է Ատրպատական՝ հոնկէ երկիր անցնելու ծրագրով: Զգած է յիշատակարան մը, ուր անպաճոյճ լեզուով կը ներկայացնէ 1894—1896ի դէպքերը ու իր մասնակցութիւնը անոնց:

«Ես Պարսկաստան էի անցել 1890 թուի վերջը, — կը գրէ ան, — զանազան գործերով էի զբաղուում: Մի որոշ ժամանակ անցկացրի Սալմաստի գիւղերում թեմական տեսչի ձիաւոր ծառայի պաշտօնով, ապա երկար ժամա-

Նակ մնացի Դերեկի վանքում, մերթ վանահօր օգնականի պաշտօնով, մերթ որդէս սպասաւոր կամ ձիաւոր պահակ մերթ էլ վանական կալուածների կառավարիչի օգնականի գերում: Այս վանքում ես շատ արկածների հանդիպեցի, շատ փորձանքների մէջ ընկայ: Դերեկը եղաւ իմ կեանքի զպրոցը. ուր առաջին անգամ ձեռք բերի ռազմական սրոշ փորձառութիւն: Դերեկի անունն է միայն վանք: Մարդիկ այնտեղ ուխտի կամ աղօթքի համար չէին հաւաքուում: Դա աւելի շուտ մի կայան էր, որտեղից մարդիկ երկիր էին մտնում գէնք կամ յեղափոխական զաղափարներ փոխադրելու համար: Դա մի վայր էր, ուր հայրենասէր հոգիները յեղափոխական գործի պատրաստութիւններ էին տեսնում Աւետեաց երկիրը մանեւոյց առաջ»:

1894 Սեպտեմբերին Գաշնակցութեան 12 հոգինոց անդրանիկ զինակիր խումբը պատրաստ էր երկիր մտնելու, տեսնելով իր հետ 18 հրացան: Վարդան, որ այդ խումբին մաս կը կապէր, վերջին պահուն կը հիւանդանայ, և բժիշկը խորհուրդ չի տար երկար ճամբայ քալելու, իսկ ընկերները կը պնդեն, որ ան շմասնակցի խումբին: Վարդան կ'ըսէ. «Ընկերներ, եթէ տեսնեմ, որ ճանապարհին չեմ կարողանայ ձեզ հետ քալել և յետ մնամ, ու այդ պատճառով խումբը ստիպուած լինի զաչտի մէջ մնալ ու վստանդուիլ ես ինքս իմ ձեռքով ինձ կը սպաննեմ և դուք գէնքերն առնելով կը շարունակէք ճանապարհը»:

Ի վերջոյ ընկերները տեղի կու տան և խումբը կը մեկնի ամբողջ կազմով: «Ես միշտ երկիւղի ու տարակուսանքի մէջ էի. յանկարծ ուժերս չսպառին ու ճանապարհին չմնամ: Բայց, որքան առաջ էի գնում, այնքան ուժերս աւելանում էին. քայլերս արագացնում ու միշտ առջեւից էի գնում: Ինձ այրում էր հետաքրքրութիւնը,

ՎԱՐԴԱՆ

1915 թն

ԴԵՊԻ

ՎԱՆ

1. ԱՆԴՐԱՆԻԿ
2. ԻՇԽԱՆ
3. ՎԱՐԴԱՆ

1. ՎԱՐԴԱՆ
2. ԻՇԽԱՆ
աչե կ'անցնեն
կամաւորական
գունդերը 1915 թն

տեղեկութիւններ կու տայ երկրի ժողովուրդի կացութեան մասին, կը հրաւիրէ երիտասարդութիւնը յեղափոխական գործունէութեան ընդմէջ:

1895 Մայիսին 22 հոգի՝ ոյ խումբով մը, Սալմաստի գծով, կրկին Վան կ'երթայ Վարդան: Զինակիր խումբերու մասին ան կը գրէ. «Նրանք սովորաբար իրենց հետ առնում էին աւելորդ հրացաններ՝ ուժերի համեմատ, երկու հոգուն երեք հրացան, իսկ աւելի ուժեղները՝ մի հոգին երկու հրացան: Երկու հրացան տանողները շատ հազուադէպ էին, որովհետեւ հայդուկի բնւոր միայն հրացան չէր. իւրաքանչիւր հայդուկ իր վրայ կրում էր և 150 — 200 քիլօ փանփուշտ, ատրճանակ սուր, մէջքին հացի տուպրակ, ճամբու երկարութեան համաձայն՝ 6—8 օրուան համար, 1½ — 2 ֆունտի հաշուով հաց կամ իւղով պատրաստուած փոխինդ: Հացի հետ մի քիչ էլ պանիր, եփած միս չամիչ, չորդան՝ քաղցի ու ծարաւի դէմ: Իւրաքանչիւրը ունենում էր մի փոքրիկ տուպրակ կարեւորագոյն զեղերով, ինչպէս օրինակ արիւնահոսութիւնը կանգնեցնելու համար իոտոֆորմ, վիրակապ, քինին, փորացաւի, ոտների պողպտեղէնով զէմ զեղ, թել. ստեղ կային: Իւրաքանչիւր հայդուկ ունենում էր երկու զոյգ ստնաման և երկու զոյգ գուլպայ: Բացի այդ ամենից ունենում էր և մի փոքրիկ կաշուէ տուպրակ, որի մէջ հրացանի կարեւոր գործիքներն էին տեղաւորուած, ինչպէս նաեւ հրացանի իւղի ամանը, կախուած՝ զօտուց: Զէնքի տեղ կամ զէնքի հետ միասին շատ անգամ փոխադրում էին յեղափոխական հրատարակութիւններ՝ «Դրօշակ», գրքոյկներ և այլն: ... Հայդուկները գրեթէ միշտ ճամբորդում էին գիշերները, իսկ ցերեկները հանգստանում էին: Իւրաքանչիւր օրուան համար որոշ կայան ի նկատի ունէին առաջուց՝ լեռներում կամ գիւղերում»:

Խումբը ճանապարհին քանի մը կէտերու վրայ կը հանդիպի քիւրաերու, կռուի կը բռնուի, բայց առանց կորուստի ի վերջոյ կը հասնի Վան:

Ժամանակ մը կը շրջի Հայոց - Զոր, Շատախ, Մոկս Ռշտունիք, Աղթամար: Խումբին գլխաւոր պարտականութիւնն էր կազմակերպել հայ գիւղացու թիւնը, մղել զայն ինքնապաշտպանութեան և ահաբեկել մատնիչները, որոնք արգելք կ'ըլլային: այդ պատրաստութիւններուն: Այդ ուղով թեամբ յաջող գործեր կը կատարուին:

Վանի մէջ ժողովրդի համակրութիւնը կ'աւելնայ դէպի Դաշնակցութիւնը. մասնաւորապէս Այգեօտանի մէջ զուրաէն եկողը յեղափոխականներ ամէն կողմը խումբեր կը կազմուին, 60ի մօտ ընտրուած երիտասարդներուն Վարդան կը սորվեցնէ մօսին հրացանի գործածութիւնը և հայդուկային կռիւներ մղելու կերպը: Ասո՛ք հետազային եղան ամենալաւ հրացանաձիգները:

Վասպուրականի մէջ աւելի համեստ չափով կ'աշխատէին Արմենականները և Հնչակեանները: Վերջինները կը փորձեն Շատախի մէջ չարախօսել Դաշնակցութեան դէմ. գիւղացիները անոնց կը պատասխանեն. «Եթէ զուք մեզ հիւր էք եկեր, մեր աչքին վրէժն, կերէք խմեցէք և Աստուած ձեզ հետ. իսկ եթէ եկեր էք մեզ Դաշնակցութեանէն բաժնելու այդ անպատիւ գործ է. հեռացէք, մենք ձեզ հետ գործ չունինք»: Վարդան կ'ըսէ «Հնչակեանները ճիշտ թողութեան միսիոնարներ չեն վարում. փոխանակ մտնելու դեռ չկազմակերպուա գիւղերը և իրենց զաղափարը քարոզելու, ընկե էին մեր մարդկանց յետեւից և աշխատում էին Նրանց իրենց հաւատին դարձնել»:

Յեղափոխական գործիչներու հմայքը աւելցած էր գիւղերու մէջ և նոր աւանդութիւններու հիմք կը դրուէր. «Բացի կազմակերպական գործերից, ստիպուած եղայ —

կ'ըսէ Վարդան — զբողոքելու և անհատական խնդիրներու ֆո-
 ճարիներից ի վեր գիւղում միայն ընտանեկան վեճեր
 կային. մի տեղ եղբայրակցութիւն էր, մի տեղ տեղ
 հայր ու որդի կռուած էին խրատ հետ և տարիներով չէին
 խօսում. հայրը որդուն դուրս էր անում տնից. տղաքարիւն
 որդին ծեծում էր հօրը. ժամերով խօսեցի նրանց. հետ-
 քու խնդիրն անտարան կարգացի, յորդորեցի խրատե-
 ցի և ի վերջոյ, որդին հօրը ճեղքը համբուրեց և հաշտ-
 ուեցին: Յեղափոխականներն խօսքը խօսք էր և առած
 վճիռը՝ անառարկելիս:

Վանի կուսակալ կը նշանակուի զինուորական հրա-
 մանատար Սատէտահին, որ խորամանկ ժողովով մը կը թե-
 լադրէ հայ ժողովուրդին իր մէջէն հեռացնել յեղափոխական
 խումբերը, որպէսզի ջարդերը տեղի չունենան: Եւ պա-
 տահի ճիշտ հակառակը, հայդուկներուն մէջ մասը կը զրք-
 կուի Ասրպատական, իսկ Վարդան փոքր խմբակով մը
 լեռները կը քաշուի: Զինական ուժի հեռացուելէն ետքն
 է, որ 1896 թ. ամառը Վասպուրականի մէջ եւ տեղի կ'ու-
 նենան ջարդեր. ժողովուրդը ոչխարի նման իր վիզը
 կ'երկարէ: «Գարերի սարկոթիւնը մեզ այս վիճակին է
 հասցրել. — կ'ըսէ Վարդան: Մեր պարտականութիւնը հէնց
 սրանց փրկելն է. յեղափոխական նպատակն է սարուկնե-
 րից մարդ կերտել, իրենց անունին արժանի ազատ հայ-
 դուկներ դարցնել»:

Մեծ թիւով զոհեր կու տայ նոյնպէս Վասպուրականի
 շրջանի հայու թիւնը, որու մէջ յեղափոխութեան պատ-
 րաստութիւնը դեռ բաւարար աստիճանի հասած չէր:

Ջարդերը պատճառ կը հանդիսանան, որ ժողովուր-
 դին մէջ յուսալքում մը տեղի ունենայ: Վարդան իր
 խումբով կը ստիպուի վերադառնալ Պարսկաստան: Դաշ-
 նակցութիւնը այս անգամ կ'որոշէ աւելի զօրաւոր խում-

բով մեծ դործողութիւն մը կատարել:

1896ի կուսակցական շրջանային ժողովին մէջ է, որ կ'որոշուի մեծ չափի վրայ արշաւանք մը կազմակերպել հարուածելու համար թշնամին: Մինչ այդ հայ ֆէտային մղած էր փոքր կռիւներ, որոնք միշտ պաշտպանողական բնոյթ ունեցած էին: Այս անգամ վրէժխնդրական նպատակով յարձակողականի պիտի անցնէր. նոյն տունն բարձրացնելու համար հայ ժողովուրդի տրամադրութիւնները:

Երկար պատրաստութիւններ կը տեսնուին և առաջին անգամ ըլլալը մեծ թիւով հայդուկներ (753 հոգի) կը կազմակերպուին, ու նենալով կռիւի ամէն գիւրութիւն:

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՔԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ձախեն՝ 1. Սեւ Բաբեցի Սաֆօ 2. Բժ. Բր. Օհանեան 3. Իսխան /
 Սրբուրբեան 4. Պաարապետ Վարդան: Աջ կողմը կանգնած երկ-
 րորդը՝ Գալուստ Ալոյեան:

1897 Յուլիսի 25ին, Վարդանի Ընդհանուր հրամանա-տարութեան տակ, հալդուկներու խումբը անակնկալ կերպով կը յարձակի Մազըիկ կոչուած արինարբու ցեղին վրան: Այս ցեղն էր, որ Շարաֆ րէկի գլխաւորութեամբ կոտորած էր Սղբակը և Վանէն Պարսկաստան նահանջող քանի մը հարիւր հայեր:

Յաջորդ էջերուն մէջ կուտանք մա՛րամասնութիւններ Խանասորի արշաւանքի մասին, որ կատարելապէս հասաւ իր նպատակին: Քիւրդ աշիրէթներ այլեւս սկսան հաշուի առնել հայ ֆետայիին վրէժխնդրութիւնը: Իսկ հայ յուժեան կորովը թարձրացաւ ամբողջ կէս դար է, որ այնքան խանդավառութեամբ կ'երգուի «Վարկուտ տեղաց լծանաւորայ դաշպուտմը»:

Խանասորի արշաւանքէն ետք, 1898 Ապրիլին, Թիֆլիս տեղի կ'ունենայ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը, որուն կը մասնակցի Վարդան:

Կոստյի Հսեիկ

Աղիւծ Աւագ

Վարդանի մէկ այլ նշանաւոր դործն ալ եղաւ, 1905—1906 հայ—թաթարական կրիւններու ատեն, Ղարաբաղի պաշտպանութիւնը: Ան ընդհանուր վարիչն էր, իր հետ ունենալով Խեչոն Սաքոն Սեպուհը, Համադասպը, Առիւծ Աւագը Սուշեղը, Կոտոյի Հաճին, Ասլանը և Կոյսակ Առաքելը, որոնք արիւնալի կռիւներ մղեցին մասնաւորապէս Վարանդի, Խաչէնի, Կարկառի, Ասկերանի և Շուշիի մէջ: Թաթարները զօրաւոր էին աչդ շրջաններուն մէջ: Խաչին անգամ էր որ այնքան ուժգին հակահարուած մը կը ստանային, Շուշիի մէջ հայերը կ'ունենային 40 սպանեալ 68 վիրաւոր, իսկ թաթարները՝ շուրջ 500 սպանեալ և վիրաւոր:

Վարդան որ փափկասիրտ մէկն էր, զայրոյթ կը զգայ «բուրժուաներու ցոյց տուած անտարբերութեան համար և կը գրէ Բիւրքին. «...Զինուորները կատղած են, մարդիկ ապրուստի միջոց չունին, անօթի են... Հազիւ կարող ենք զսպել նրանց... Ստիպուած ենք լինելու զիմիւր Ժայռահեղ մրջյունների... Մտածում ես մի կերպ վերջ տալ...ամէն բան թողնել իրենց պատասխանատուութեան ու... հեռանալ, բայց հեռանկարը այնքան ողորմելի է, կորստաբեր, որ կը նշանակէ մի քանի բուրժուաների համար զոհ բերել մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ, որին ստիպուած եմ զոռով, իրեն համոզելով իրեն պաշտպանել... Որպէսի բոլորովին չխայտարակուինք, փարկաբեկ չը դառնանք, դուք պէտք է մեզ օգնութեան հասնէք»:

Շնորհիւ քաջարի վարդաններուն, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայութիւնը սկսաւ թօթափել ստրկութեան լուծը, բայց հայ հարուստները միշտ մնացին դիտողի և քննադատողի դերին մէջ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան ժամանակ Վարդան Զանգ Մաղնխա (Իզմիրի շրջանը):

1915ի դարնան Քեռի, Դրոյ և Հա ազատպի կաժա-
ւորական խոր բերր միացուեցան Արարատեան գունդին
մէջ որուն լեգիանուր հրամանատարութիւնը ստանձնեց
Վարդան. Ապրիլ 28ին գունդը մեկնեցաւ Երեւանէն, Մա-
յիս 4ին անցաւ Զընդըլէն (Թուրքեւոս սահմանադուխին
վրայ) և նոյն օրը հասաւ Գըզլի Տ զայի մօտերը՝ Պայա-
զիտէն Վան գացող ճամբուն վրայ: Մայիս 11ին հայ զօ-
րամասը, իբրեւ զօր. ն. քուլայեւի յառաջապահ գունդը,
դրաւեց Բեկրի Գալան, Մայիս 14 ն կրկին յարձակման
անցնելով, յաջորդ օր դրաւեց ճանիկ գլղը և մտաւ

-
1. Համազասպ
 2. Քեռի
 3. Վարդան
-

Ալիւր գլղը, ուր Վանի հայութիւնը, երկար պաշարումէ
մը ազատուած, ողջագուրուեցաւ իր ազատարարներուն
հետ:

Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին՝ Վարդան,
ծանրաբերուած իր անչափահաս զաւակներու հոգով, կնո-
ջը վաղաժամ մահուան հետեւանքով, քաջուած էր
հանրային գործերէ և ազարակի մը մշակութեամբ կը
դրաղէր: Խորհրդայնացումէն ետք, ոչ ոք լուր ունեցաւ

Գրմէն: 1948ին տեղեկութիւն ստացուեցաւ, որ մեռած է 1943 Յունուար 2ին Երեւան/ մէջ: Մանրամասնութիւններ կը պակասին: Ուելորդ է յիշել, որ Խորհրդային Հայաստանի մամուլը լուռ մնաց: Թէեւ Վարդան այդ թշ-

Քեռի, Եփրեմ, Խեչո

խանութեան օրով օրինապահ քաղաքացի մը եղած էր, իսկ մէկ զաւակը սպաննուած էր անցնող պատերազմի ընթացքին:

Վարդան պարկեշտ, խոհական և փափկասիրտ էր:

Խանասորէն մինչեւ Ղարաբաղ և այլուր, խստորէն անդի-
լած էր քիւրտ կանանց և երախաններուն ձեռք երկարելու
ինչ որ երգերու մէջ ալ արձագանգ գտաւ:

Հայ յեղափոխութեան յաղթական մէկ զորուադն է
Խանասորը, որմէ անբաժան պիտի մնայ Վարդանի ա-
նունը:

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐ.

(ԳՐՈՒԱԾ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂՆԵՐԸ ՄԵԿՈՒՆ ԶԵՌՔՈՎ) (1)

1897 թուին յուլիսեան օրերն էին: Վասպուրականի
ֆետայի զինուորներս համախումբ կազմ և պատրաստ
սպասում էինք աւետարեր լրտես խմբին: Քանի մը օրից
վերադարձան լրտեսները: Ուրախ-ուրախ պատմում էին
իրենց տեսածը, նկարագրում էին զիրքերն ու յարձակ-
ման տեղը և բացականչում՝ «զէ տղերք ջան, այնպիսի
ջաներ պէտք է վառենք մազրիկյիների վրաններից Սուլ-
թանի համար, որ նոյնիսկ իր հարէմում ծխից խեղդուելիս
լինի, այնպիսի խրատ պէտք է տանք քրդերին, որ նրանց
լամուկներն անգամ մինչեւ մահը չմոռնան»:

Մի օր էլ և դէպի՝ Ուրաուլ:

Երեկոյ է. բոլորս էլ զինուած կանգնած ենք երդմտն
սեղանի առաջ. սեղանի վրայ դրուած են մի ձեռք զէնք
և մեր հանգուցեալ քոյր Մարոյի կարած գեղեցիկ դրօ-
շակը: Վերջին անգամ ֆեդայի քահանաները օրհնում են
մեր զենքերը, վերջին բարեմախտութիւններ և հրամա-
նատարի խորխտ «յառա՛ջ»:

Նախ առաջապահ գունդը և ապա միւս զնդերը մէկը
միւսի յետեւից կարգով քայլում են:

Գիշերային մթութեան մէջ լսում է կանոնաւոր քայ-
լերի ձայնը: Լեռնային վտակների կարկաչիւնը և մերժ

(1) Դիւան Հ. Յ. Դաւանկցուքեան Բ. հաստ էջ 72 Պաքքն 1938:

ընդ մերթ «վլ՛սս»... ձայնում է ալգարար սուլոցը ու երբ ար քայլելուց յոգնած բանակը, պահ մը կանգ է առնում մէկը քրտինքն է սրբում, միւսը չարուխ, պայուսակ կամ պատրօնտաշն է ամրացնում եւայլն: «վլ՛սս»... մի վայր-կեան եւս և նորից քայլում ենք:

Լուսանում է: Արեւը մեզ Պուլիկ Դարայումն է ողջու-նում: «Արաո՛ւլ» — «Խանասո՛ր» բարեւում ենք իրար, բարձրանում պահապան ընկերները՝ նշանակուա ծտեղերը: Ներքեւում ընկերների բրգաձեւ հրացաններն են երեւում. ոմանք արբէն զարթնել և ղէնքերն են մաքրում. մի երկուսը ձիաների հտեւիցն են գնում. ահա մի քանիսս հաւաքուել ենք Կարոյի շուրջը, զուարթ ուրախ հարցնում ենք. «Կարօ ջան, Կարօ, ի՞նչ ձեւով ենք յարձակուելու», — «Դա ի՞նչ Բէկեան» — պատասխանում է հերոսը: Մի այլ տեղ էլ՝ «առաջին յիսնեակս ոսկի է ոսկի», պարծենում է մեր սիրելի Կրետացին: «Էլ գարդ չունեմ», ասում է Խանը: «Փառք Աստուծոյ, արեւը մայր մըտաւ», բացագանչում է առաջինը. «չ թէ մայր մտաւ, մթնեց, այլ լուսացաւ», ողջում է երկրորդը:

Մութ է: Պատրաստ սպասում ենք... «Դէպի Արա-ո՛ւլ», և բանակը առաջ է շարժւում, բարձրանում: Երբե-ման կանգնում ենք նախընթաց կռիւների տեղե-րում. մեզանից չատերը՝ յիշում են քրդերի ջարդը, յի-շում են հին ընկերների հերոսական մահը. բռնկում է վրէժխնդրութեան ոգին. — «Հանգի՛ստ ձեր ոսկորներին, ո՛վ քաջ ընկերներ, գալիս ենք ձեր վրէժը լուծելու», շշնջում ենք և առաջ անցնում: Կէսօրին Արաուլի գա-գաթին, ձիւնի մօտ ենք: Բանակը հանգստանում է: Ահա, ղէպի հարաւ, ընդարձակ և կանաչապատ Խանասորը, ահա եւ սեւ կէտերը, որոնք մրջիւնների պէս իրար մօտ են հաւաքուել — գոքա մազրիկցիների վրաններն են: Դէպի

արեւմուտք, դէպի Վան. ի՞նչպէս կապուտակ հորիզոնի հետ են միանում մի շարք մշուշապատ սարեր. դէպի հիւսիս ալեգարդ Մասիսն է կարծես ամպերի մէջ սպիտակին տալիս, իսկ արեւելք՝ Ուրմիոյ կապուտակ ջրերն են փայլփլում:

Խանասո՞ր, Խանասո՞ր, լուսադէմին արդէն կը լսես ռազմական փողերի ձայնը և կը յիշես մեր նախնիքների փառաւոր յաղթութիւնները. հարազատ զաւակներդ են, որ պէտք է խորթ որդիներդ արիւնով ներկեն ու լուսն սրբապղծութիւնները: Եւ թող վկայ լինեն Ուրաուլն ու միւս բարձրութիւնը որ այս սրբազան մարտը չէ զազաւրելու, մինչեւ մեր ցանկալի ազատութիւնը, կա՛մ մենք էլ քեզ հետ ազատ և կամ ո՛չ մենք եւ ոչ դու:

Յիշո՞ւմ էք, Ֆեդայի ընկերներ, ինչպէս մեր առաջ հին նուիրագործուած Վարդանանց պատերազմը սպառնալից էր, յիշո՞ւմ էք Ղեւոնդին, որ յարութիւն առնաւ, զինուած, խաչն ու սրբութիւնը ձեռին՝ մեզ բոլորիս հայկական ձէսով օրհնեց և հաղորդեց, մեր հրամանատարը նախահայր Վարդանն էր, որ գերեզմանից վրէժ էր պահանջում: Վրէժ, ո՛վ պաշտելի հայր, թող քեզ և հայկական դատի դաւաճաններ համարուենք, եթէ մահազաւափ անգամ չեղուելու լինենք քո մեզ թողած օրինակից:

Սրեւը վերջին անգամ մայր էր մտնում մաղրիկցոյ համար: Գիշերը Ուրաուլի լանջերին մի փոքր հանգստանալուց յետոյ դէպի վրանուտն էինք քալում. դեռ եւս հեռուից լսում էր շների հաջոցը և աքաղաղների երգը: Մօտենում ենք, կէս ժամ և վրանները Ֆեդայիներիս զինւորական շղթայով շղթայուած են:

«Ո՞վ է», պոռաց քիւրդ պահապանը: — «Մենք», հրնչեց մեր պատերազմական փողը: Ուռա՛ւ. բրամբ, միահա-

մուռ մասինների ձայնը կենդանութիւն ներշնչեց մեր սրբայած աշխարհին: Պահ մը վայնասուն բարձրացրեց յիւրդ աշիրաթը եւ ապա լռեց, այնուհետեւ վրանները մեզ էին պատկանում: մենք էինք նրա իսկական ժառանգատէրերը: Լեւէն ինչ վերջացած էր եւ մեր խոստման համաձայն, Սուլթանին դէպի ջեննաթ առաջնորդող ջահերը արդէն վառուած էին: «Արաուլը, բաւական է, տղերք ճան, դէպի դիրքը», կանչում էին հրամանատարները: «Դիրք», յիշեցնում էր մեզ ազդարար փողը: Արաուլը մերն էր, դուր մինչ ուշ դիշեր օգնութեան եկող զօրքերն ու քիւրտ հրոսակները շան պէս այս ու այն կողմն էին մագլցում: «Ֆեդայիի գնդակը զուր չէ անցնում», ասում է քրդական առածը: Յաղթութիւնը մերն էր, սակայն մեր անմահաց տասներինը ընկերների թանկագին արեան գնով:

Վրէժ, վրէժ, մրմնջում են մեր նահատակ ընկերները: «Վրէժ է կրկնում ենք եւ մենք, նոցա հետ ուխտած ֆեդայիներս:

Դ. ԼԱԶԵԱՆԻ

Դ. Հ. Ա. ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ

Ողից ՎԱՐԴԱՆԸ...

...Զախից ԻՆՅԱՆԸ

ՄԵՆՔ ԱՆԿԵՂԾ ԶԻՆՈՒՈՐ ԵՆՔ

Մենք անկեղծ գինուոր ենք. առանձին վիճակ.
Ուխտել ենք ծառայել երկար ժամանակ,
Պարսկաստանի խորհից եկել է նւմակ,
Գնում ենք բարով, կ'ուշանանք սուրով,
Արիւն, սուր ու հուր, պատերազմի դաւս կը սպասեն մեզի:

Դուռւանք մեզ տուեց ջան Զեհա անուն,
Այդ անուան համաձայն տեսաւ զօրութիւն,
Մենք չենք ուզեր ազատ կամփի բռնութիւն,
Ուխտել ենք կռուել, այդ սիրով մեռնել,
Համոզուած ենք որ միայն զենքով կայ Հայոց փրկութիւն:

Ստանալոյր պիտի լինի արեան ծով,
Ամեն կողմից կռիւ կը սկսի շուտով
Կոստից Բաւկալա անցնենք հեռ տեղով,
Աջից Վարդանը, ձախից Իսխանը,
Գրաւենք Աղբակ, տարածենք սարսափ,
Փա՛ռք Դաւնակցութեան:

Բաւկալայ գաւառում, այն պատերազմին,
Աւելի մեծ սարսափ տիրեց Սուլթանին,
Քաջ Զեյթունը յաղթեց վաս չար զազանին,
Կեցցէ՛ Զեյթունը, խրոխտ Սասունը, Դաւնակցութիւնը,
Բախտաւոր օրեր, պարծանք հայ ազգին:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Անհաւատ ժողովուրդ հրաւր կը սպասես,
Ու գեթ չփոխած, ծով կը բամբասես.
Դարձեալ հայ զինուորներ չեն յուսահատում,
Կռւում են ազատ, գործում հարազատ,
Երկաթեայ կամփով, կտրին ջան Զեհան տանում ամեն բան:

ՅԵՌԱՅԻՆԵՐԻ
ՊՐԻՌԱՆՆԵՂ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ
ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏՈՒՄ

Դաշնակցութեան ստուար արշաւախումբը տասնեակների բաժանուած, Յուլիս 25ին յարձակում գործեց Խանասորի լեռնաշխարհի վրայ և չորս կողմից պաշարեց Մազրիկ կոչուած արիւնարբու քիւրտ ցեղը: Ֆէզայիների շեշտակի գնդակները գրեթէ բնաջինջ արին այդ թշնամի ցեղը, որի գործն է Աղբակի բոլոր կոտորածները խժգժութիւնները, որ դեռ անցեալ տարի իր վրաններից ոչ չատ հեռու, Բարթուղիմէոսի շրջակայքում, կոտորեց Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ Վանից փախած հարիւրաւոր Հայերի խումբը:

Յաջողութիւնը փառաւոր և եզակի էր մեր յեղափոխական տարեգրութեան մէջ, յարձակողական տեսակէտից:

Կռիւը, լեռնոտ գիրքերում, տեւեց մինչեւ ուշ գիշեր: Թշնամիների դիակները կոյտեր էին կազմում: Դաշնակցութեան ֆէզայիները ցոյց տուին քաջութիւն և անվեհերութիւն:

Զոհ տուինք միայն 19 քաջեր:

Կեցցե՛ն քաջարի ֆէզայիները:

Կեցցե՛՛ յեղափոխութիւնը

«ՎՐԷԺ» ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

«Դրօշակ» թիւ 11, 1897

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԿՈՌԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՏԱՐԻՔ

1. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆ (Կարօ) Գողթնի Յղնայ գիւղից 26
2. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱԻԻԹԵԱՆ (Խան) Ղազախի Թօուզ գիւղից 26
3. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՄԻԶՐԱՅԵԱՆ, Զրկարցի 26
4. ԱՐՏԱՇԷՍ ԲԱՐԻԿԵԱՆ (Եզոր) Նոր Բայազետցի 24
5. ՎԱՐԴԱՆ ՏԷՐ ԴԱԻԻԹԵԱՆ (Բիճա) Տիվրիկցի 45
6. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՌԵՅԵԱՆ (Պիղատոս) Ալեքսանդրապոլցի 24
7. ՕՀԱՆ ԼԱԹՈՅԵԱՆ (Լօրթօ) Մուշի Վարդենիս գիւղից 27
8. ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Թիֆլիսցի 22
9. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ (Սըշակ) Գողթնի Յղնայ գիւղից 24
10. ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ ՎԱՆԵՅԻ 22
11. ՍՏԵՓԱՆ ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ (Իվան) Ախլաբաբցի
12. ՄԿՐՏԻԶ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ղազախցի 25
13. ԱՐՇԱԿ ՈՍԿԱՆԵԱՆ ՇՈՒՀՆԱՆ գաւառի Շիրւանայ գիւղ. 24
14. ԹԱՐԳԻՍ ԵԱԶԱՆԵԱՆ Ախլցխացի 20
15. ԽԱԶԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Վանի Կուռուբաշ գիւղից 35
16. ԱՂՕ ԳԵՕՍԵԱՆ Շատախցի 35
17. ՍԱՂԱԹԷԼ ԶՈՀՐԱԲԵԱՆ Համադանցի 20
18. ԽԱԶԻԿ ԽԵԶԱՆՅԻ 30
19. ԳԱՍՊԱՐ ՎԱՆԵՅԻ 40

ԶՄԱՒԱՅԻ ԵՂՕ

Հին հայդուկներէն էր Զմառացի Եղօն:

Շատ վաղուց ինքզինքը նետել էր յեղափոխական յորձանքը: Մտել էր Սարգիս Կուկունեանի Անդրանիկ արշաւախումբին մէջ: Բռնուել և աքսորուել էր Սիրիոյ, կրել էր անլուր չարչարանքներ: Եւ երբ ազատուել էր բանտէն ու աքսորէն, մտել էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը: Կատարել է շարք մը ահարկուամենքի կոժկասի մէջ և ապա անցել Ամերիկա:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քանի մը տարի վերջ. կը վերադառնայ Սեբաստիա. կ'անցնի Կովտուն Մուրատի մօտ և ծպտուած կ'ապրի:

Պարթեւ և հուժկու, թիկնեղ ու հաստաբազուկ հայդուկ մըն էր Եղօն: Զուարճատէր, կատակասու՝ հանգիստ ու անորոշ ժամանակ, լուրջ ու մտածող. խորհող ու դատող՝ գործի ժա-

մանակ: Յուսալքումի, վշտի ու թախիծի ծանր ժամերուն իսկ անիկա կը գտնէր ելք մը, միջոց մը սփռփելու մարդկանց շատ դիւրին ու հաճելի ձեւով: Ընկերական շրջանակի մէջ աննման էր:

Թիւրքիան տակաւին պատերազմին չէր մասնակցեր, բայց ականքեւ էր, որ մութ ու բութ բան մը կը խմորուէր: Զօրաշարժն սկսած էր: Ամէն ոք ծանր մղձաւանջի տակ կը շնչէր:

Մուրատ, Եղօ ու Վարդան Շահպազ, յաճախ կը հանդիպէին իրարու՝ խորհրդակցելու համա պրուքեւն մասին:

Խուս-թիւրքական պատերազմը երբ պայթեց տմբողջ հայ ժողովուրդը տատանումներու մատնուեցաւ:

Վրայ հասան ձերբակալութիւնները: Բոլոր տեղական գործիչները. կուսակցականներն ու պաշտօնեաները, ուսուցիչներն ու քահանաները, գուռդաքուներ, շլթայակապ ժանտարմաներու մտրակներուն տակ Սվազ քշուեցան: Զաւա, Տիվրիկ, Զիմառա Գողասար, Տուղասար, Ղանղալ և այլուր դատարկուեցան իրենց զեկավարներէն:

Գիշերները սպառազէն դահիճներ կը սլքտային բանակերուն շուրջը և խուժը - խուժը կը տանէին ջարդելու: Դիւզ ու քաղաք կը հնձէին մտածող, բանիմաց տարրերէն:

Նէնգամիտ մեծարանքով, քանի մը ձիաւորներ, Սերաստիոյ յայտնի չէթաներէն, գնացին Կովտուն Մուրատն ու Եղօն և Վարդան Շահպազը ձերբակալելու:

Երեքն ալ փորձուած մարտիկներ իւրոյն ըմբռնեցին իրերու կացութիւնը և հրահան եցին իրենց զինակիցներուն պատարաստ ըլլալը և ոչ մի գնով չյանձնուիլ:

Փոքրաթիւ խուժի մը գլուխը անցած քաշուեցան սուրերը:

Զօն ամիսներ շարունակ, ամբողջ կռիւներու ընթացքին: Մանաւանդ Մուրատի հիւանդութեան պահուն, ինք զեկավարեց խուժը զգաստ ու զգոյշ և Մուրատ իր քեւերուն վրայ քարայրէ քարայր, ձորէ ձոր անցաւ, թշնամիէն թագնուէլու համար:

Ամիսներու օրհասական կռիւներէ յետոյ գալթի ու սարսափի, արիւն արցունքի ծովը ճեղքած եկան ու հասան Բիզէ:

Ծովափը կանգնած թիւրք նաւակ մը՝ բռնագրաւման ենթարկեցին ալիւրի տոպրակներով լիքը և նետուեցան մէջը՝ Բաթում նետուելու դիտաւորութեամբ։

Եղօն անձամբ, յուզումով, անտառներու վայրենի մենութեան, մութ ու լերկ քարայրներուն մէջ, գիշերային լուսնի տակ գրի է առել այս հերոսական ճամբորդութիւնը։ Անոր յիշատակարանն էր, որ Մուրատ ամբողջացուց և յանձնեց հրատարակութեան։

Եղօն նաւակի ալիւրի տոպրակներէն մէկը պատռելով դրօշակ կ'ընէ և վրան սեւ խաչ կը շինէ, ի նշան խորունկ սուգի որուն ենթարկուեցաւ տաճկահայ ժողովուրդը մէկ ծայրէն միւսը։

Աւա՛ղ. սակայն, իրեն ալ վիճակուած էր այդ սեւ խաչը։

Բիզէի մօտ՝ խումբը կռւի կը բռնուի թիւրք շոգեմակոյկի մը հետ և կռիւը կը տեւէ երկու ժամ։ Թշնամին կը պարտուի և փախուստի կը դիմէ։ Ամէնքի ուրախութիւնն անսահման է։ Եղօն փախչող թշնամու հտեւէն քանի մը գնդակ ալ կ'արձակէ և, սակայն, թշնամին կը փոխարինէ հեռուէն. ու եղօն կը զարնուի...։

Հայ արգոնաւորդներու այս խումբը Բաթում հասաւ բոլորի հմայքին ու հիացմունքին արժանացած և դժբախտ Եղօի գիակը գրկած։

Վ. Հ.

Խ. Մ.

Մեկնող նաւուն մէջ ապաստանած էին 13 հայ, 9 յոյն 4 թուրք։ Հայերն էին Սեփասացի մուրա, Եղօ, Նեան Մուրաշեան, Աւմենակ Միքայէլեան, Ոսկեհան Միքայէլեան, Վարդան Սրապեան, Նեան Փիլանեան, Մելիք Ասարեան, Ա. Բեհլիվանեան, Նեան փանոսեան, իր եղբայր Յովնան, եւ Թորոս Գարաօղլանեան։

ԹՈՂՈՒՆՔ ՈՐ ՄՈՒՐԱՏ ԻՆՔՐ ՆԿԱՐԱԳՐԷ

Եթե մի չկար, մեր նաւը չեր շարժէր: Պատուիրեցինք թուրք նաւաւարներուն, որ թագնուին, և մենք ալ, շուտափոյթ պատրաստուելով, սկսանք պատասխանել թշնամու կրակին: Օրհասական կռիւ էր, որ տեւեց մօտ մէկ ժամ: Աջ կողմի նաւը անցաւ հիւսիսային կողմէն մեր ձախ թեւին վրայ: Շարք մը կազմած և կրթած մօթէօռի կազին՝ կը պատրաստուէին համազարկ ընել, բայց մենք աւելի շուտ կրակեցինք: Մեր նշանադրութիւնը այնքան ձիշտ էր, որ վեց հոգի մէկէն ինկան, նաւէն կտխուելով: Իրենց ծանրութեան տակ կարծես մօթէօռը պիտի ընկղմէր: Թշնամին սկսաւ փախուստ տալ, վերջին հրացան մը արձակելով, որ հանդիսացաւ եղօր ճակատին և անցաւ գլուխէն:

Աւա՛ղ: Եղօյի վերքը մահացու էր: Ընկերները խնամեցին զինք որքան կարող էին այդ սարսափելի պայմաններուն մէջ, ծովին վրայ, դարանակալ ոսոխներու մշտնջենաւոր սպառնալիքներուն տակ: Վէրքը կապեցին. գլխուն տակ կակուղ բան մը դրին ու վրան ծածկեցին: Երկու ժամ յետոյ մեռաւ... Եղօն. հայոց ազատութեան հինաւուրց, վստակաւոր զինուորը...

Քիչ մը յառաջանալով, կը նշմարենք Բաթումի բերդը: Վերջապէ՛ս...

Կը մօտենանք ցամաքին ու կը պարզենք ճերմակ դրօշը. վրան սեխաշ մը (ի նշան Հայաստանի սուղին): Նետուեցան պարանները, ուստ պահակներու օգնութեամբ ցամաք ելանք:

Ո՞վ ենք:

Հայեր և յայներ ենք:

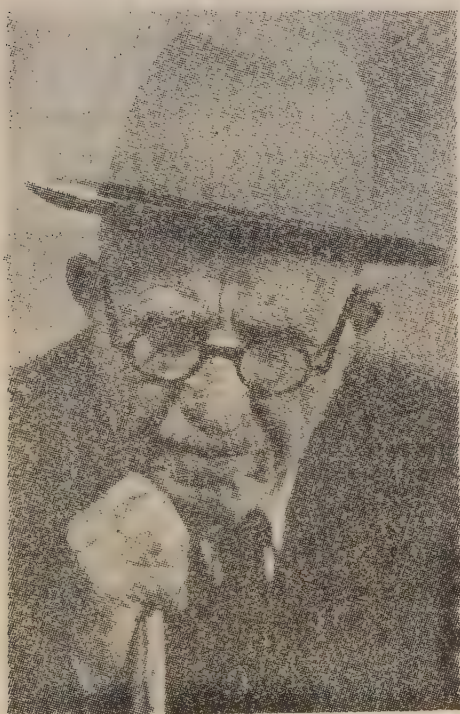
Առաջարկեցին, որ աղաք զէնքերը յանձնեն: Հարցաքննեցին եղօի մահուած պարագաներու վրայ. կառքի մը մէջ դրին եղօի մարմինը. որ թաղուեցաւ Բաթումի հանգստարանի մէջ: Ապա անկից անցանք Թիֆլիս»:

ՍԵՐԱՍՏՆԻ ՄՈՒՐԱՏԻ ԵՐԳԸ

Հայաստանեն եկած գինուոր,
 Պատե ի ծի հայրենիքից,
 Անդրանիկի գինուորներ,
 Վրեժ ե՛ն լսեալմ քիւրսերից:
 Ուրախ եղիր դու հայ տղայ,
 Ունիս պատգամն քաջ անդրանիկ,
 Մուրասի պէս հոսով ծաղիկ,
 Ել ի՞նչ ե ուզում հայրենիք:
 Գեորգ Զաւուռ եւ Հրայր,
 Սարգսի ձգեց Գիւրխասանը,
 Կոստեցաւ ողջ բանակը,
 Ազատուած չէ Հայաստանը:

Մուրաս

**ՎԱՐԴԱՆ
 ԺԱՀՊԱԶ
 ՆԿԱՐՈՒԱԾ
 1950-ԻՆ
 ՀԱԼԷՊ**

ՄՁԵՑԻ ՍՄԲՈՒԼ

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան խենդ օրերուն, Կարինէն Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ որպէս կազմակերպիչ Դերջան ղրկուած էր: Բն/կ մշեցի, բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, երկար ատեն Կովկաս ապրած, հոն Հ. Յ. Դաշնակցութեան քուրայի մէջ թրծուած էր: Բառին բուն նշանակութեամբ յեղափոխական մը. ան ալ դաշնակցական յեղափոխական մը: Թուրքերէն խօսիլ չեր գիտեր. այս հանգամանքը աւելի խոր ազդեցութիւն կը թողուր թուրք պաշտօնէութեան և թուրք ամբօխին վրայ: Անշահախնդիր, խրոխտ և անաչառ էր: Երկու բան կը ճանչնար՝ հայ ժողովուրդ և Հ. Յ. Դաշնակցութիւն:

Բնաւորութեամբ զուարթ, լաւ երգիչ, ընկերասէր ուր կը մտնէր, հետը խինդ և ուրախութիւն կը բերէր:

Մօտաւորապէս մէկ տարի մնաց Դերջան: Մեղրիկեանի հետ ղերջանցիներու ղարոցական, կառավարական, գիւղական զանազան խնդիրներու մէջ մեծ օգտակարութիւն ցոյց տուաւ:

Դաշնակցութեան հրահանգով նոյն պաշտօնով անցաւ Քղիի շրջանը և հոն իր անվախ, խիզախ գործունէութեամբ լայն ազդեցութիւն ձեռք բերած էր ժողովուրդին մէջ:

1914ի Երզնկայի թուրք ղօրամասերու մէջ ինձ բախտակից Քղեցի հայ ղինուորի մը հայրենիքէն ձեռքով հասած նամակի մը մէջ կարդացինք, որ սմբուլի ականջները, քիթը, կտրած, մէկ երկու օր վերջն ալ՝ ձեռքերը — այսպիսով բարբարոսաբար սպանած են:

«Դրօշակ» 1928 թիւ 1

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԻՄԱԼ ԶԱՐԿԻՆ ԶՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԳՐԵՑ՝ ՎԱՀԱՆ ՊԱՏՐԻԿԵԱՆ - ՄՈՒՇ

Կոտորումի օր զՎարդան Վարդապետն ու խումբ մը մարդիկ կը հանին կը տանին իբրեւ թէ Բաղեշ: Ուրանց հետ լէ հսկիչ կիղնի ախլաթցի Աբգուրահման օնպաշին. օր մանտրիկ մարդ մ'էր, բայց կատուուկ գազան:

Կը հասնին Սոխգոմու խանդակ, Աբգուրահման օնբաշին ձեռք կը թալէ Վարդան Վարդապետ ձիու վրէն կէդնի. կը քաշէ զմտրակ քանի մը հարուած կիչցու օնբաշու գըլխուն և կ'ըսէ — «Բաղէշ կը հառնինք՝ քլգի կը ցուցնեմք»: Օնբաշին ձէն չհանէ. Վարդան Վարդապետ լէ չըր գինէ օր իր վերջի օրնէ: Կընցնին Ալիզոնան, կը մօտենան Ծծմակայ ք/ժի՛ն, յանկարծ էտեւէն կը զարկին զՎարդան Վարդապետ ու ժանտարմէք կը սկսին կոտորումի:

Ջարդի օրերուն Աբգուրահման օնբաշին շատ հայեր սպաննեց, շատ կնկտիք ու էրէխտէք մըչ ժամերուն ու մարգներուն վառեց. բայց ըմնօր Մշու մէջ կը պարծենէր, որ սպաննած է զՎարդան Վարդապետ:

զՎարդան Վարդապետի սպաննողի վերջը

1918 թուին Դիարբաքրու զմզի դարձուցին մըր կողմեր: Հայեր քաշուած գացած էն Էրեւան էրկիր անցած էր թուրքի ձեռք:

Էկանք Դատւան: Դատւընու զմզի տարան Վան, Վանայ Առնեսու 8 հոգի օրօրչաւ. օր գործով էր թանք Ախլաթ. իրեք օր մնացինք հոգ: Մտայ տուն մը՝ հաց գնելու: Թունտրա մօտ կծկուկ էր մարդ մը, զարմքներ գըրեր էր չոքելու վրէն, զձեռներ էլ՝ էրսներուն: Նայիմ

տեսնամ Սրգուրանման օնբաշին-է: Ուր հալածներ կտրուող թափուկ էր իրարուց: Ինք լէ թը՝ գօթեցուկ թը՝ բշտուկ կերեւէր: Ըսի — «Արդարանման օնբաշի դու հոսի՞ս: Զգլուի քիչ մը վերցուց ու առանց խօսքի՝ նորէն կեռեց: Իշկեցի ուր աչքեր խաւար էն. յեզուն՝ բռնուկ: Հոն կեցած էն էրկու թուրքի կ'իկ. ըսին — «Մը խօսա՛ւ՝ Արդարանմանի վիճակը մեռուկից էլ գէշ է»:

Ես դուրս էլայ. կայնայ բակի դրան առջեւ, զերեսսի դարձցի դէմ աղօթրան. խաչ մը հանեցի, խոր շունչ մը քաշեցի և բարձր ձայնով կանչեցի — Փա՛ռք քեզ Աստուած»:

Մ. Խ.— Մեր նախորդ բուրն մեզ, Օսական Քհնյ. Սայրեան ստորագրութեամբ յօդուած մը տուած էինք Վարդան Վարդապետի մասին: Յօդուածագիրը շատ հակիրճ բառերով կը խօսէր անոր մահուան մասին:

Այժմ մեր տրամադրութեան Տակ մընիք Մեծի Վահան Պատրիարքի «Ինչպէս զարկին Վարդան Վարդապետ»ը յօդուածը, զոր նոյնութեամբ, առանց լեզուական փոփոխութեան կը հրատարակենք արդէն.—

Մ. Խ. — Հայրենիք Օրաքերի 18 Յունիս 1957ի թիւով

Վարդգէս Սեւակեան գրուիւն մը ունի Դրոյի մասին, ուր կըսէ ի միջի այլոց:

«Դրո, Դրաստամա Կանայեանը ծնուել է Արարատեան դաւթի Սուլմայու կամ Սուրմառի գաւառի Իգդիր աւանում:

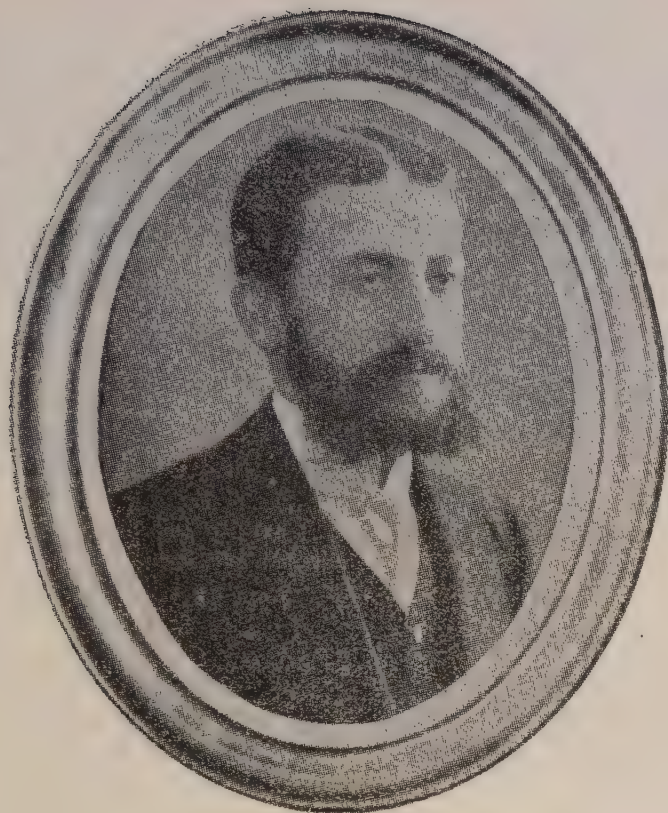
Մեր հարազատ եղբայրներից.— Կակոներից.— դուրս Իգդիրում կ'որ մի բնդհանուր Կակո.— դա Սարգիստ Կակոն էր, Դրոյի հայրը, որին գրեթէ ամէն ոք՝ մեծ քէ փոքր՝ Կակո էր անուանում»:

Յեղի. Ալպոսի Բ. Շաբ Թիւ Յի մէջ այսպէս գրած էինք:

«Դրոն Կակոյեանց ծանօթ բնօրինի գաւառն էր: Ուրեմն հօդենք Դրոն Կակոյի տղան է:

Դոն ալիսի ըլլաւն էրէ մեր մօտաւորական կամ վերերան բնկերները մասնաճեւն դէպքերու կամ բուականներու մէջ արձանագրուած օխայները:

Կանխապաշտ Երանականութիւններով

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԵՐԶԵԱՆ

Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆՐԷՅԵԱՆ

1900-ական թուականներէն սագին Տիգրանակերտի մէջ հասած սակաւաթիւ մաաւորական երիտասարդութեան ամենէն վերջը պէտք է դասել Տօքթ. Յովհաննէս Թէրզեանը: Կատարեալ հայ մըն էր, ազնուագոյն գաղափարներով տոկոսուն երիտասարդ առաքեալ մը՝ իր շրջանին մէջ: Անոր հոգին՝ կապոյտ աչքերուն պէս վճիտ, սիրաւը բուխ, ու միտքը արթուն էր՝ դրացիին և ընկերոջը օգնութեան համար: Անոր նայուածքը,

աղնուական դէմքը, կզտին բացուած երկճղի չէկ մօրուքը՝ անձնազոհ Նազովրեցին կը յիշեցնէին։ Մեր անմահ Զաւարեանի ձեռնահասներէն էր։ 1904-1905 թուականներուն երբ աւարեան իբրեւ ռուս հնախոյզ մը ծպտուած՝ Կիլիկիա-Լիբանան կը շրջի, Պէյրութի ֆրանսական և ամերիկեան համալսարանական ուսանողներուն հետ շփում կ'ունենայ և մօտէն կը ծանօթանայ Յովհաննէսին, որը նոր աւարտելով համալսարանը բժշկութեամբ կը զբաղէր։ Զաւարեան մասնաւոր վստահութիւն կը կազմէ Յովհաննէսի ու քանի մը երիտասարդներու մասին։ Լ. Յ. Դաշնակեցութեան ազգային իսէալն ու գործը կը պարզէ անոնց, կը քսուողէ. . . : Յովհաննէսը կը դառնայ հաւատացեալ դաշնակցական, ու յետագային կ'ըլլայ Պէյրութի Լ. Յ. Դաշնակեցութեան կօմիտէին գլխաւոր հիմնադիրն ու սիւնը։

Առաջին անգամ 1909ի ամրան Յուլիսին հանդիպեցայ անոր Տիգրանակերտ Լ. Յ. Դաշնակեցութեան նոր բացած ժողովրդական մեծ Տանը մէջ, թէեւ առաջուց գիտէի անոր մասին, ինչպէս և անոր որուն զաւակը ըլլալը։

Այդ օրերուն Լ. Յ. Դաշնակեցութիւնը տիրականօրէն օրուայ կոնսակցութիւնն էր։ Ամէն հայու աչքն անոր գործին ու խօսքին յառած էր։ Կոնսակցական թերթեր, գրքեր, ու տետրակներ ժողովրդական խաւերուն մէջ տարածուած էին. ժողովուրդը երկար տարիներ համիտեան գաժուն ըէժիմէն արգիլուած լուրերուն, ծածկուած իրողութիւններուն նոր կը ծանօթանար, կը դառնար հայրենասէր։ Ոլիվանի ու Հազրոյի դաշտերուն մէջ տարածուած քրտախօս հայ գիւղացիներն անգամ ազգային և յեղափոխական ոգիով կազմակերպուել կ'ուզէին։

Ոգեւորութեան ալիքներ տարածուած էին նաեւ հայ տիկիներու և օրիորդներու մէջ։ Սնունդմէ կազմուած Լ. Յ. Դ. Կարմիր Խաչի խումբերը կը խառնային, որոնց մէջ եւս հազուադիւր սրտի ու ոգիի տէր տնձեր շատ կային։ Մեր Յովհաննէսը այդ օրերուն, չնորհիւ իր արտաքին ներկայանալութեան ու կորովին, կազմուած խումբերուն ու յանձնախմբերուն օժանդակեց, ոմանք ալ ինք կազմեց։

Սակայն ամենէն աչքառու գործը զոր ինք կատարեց, տքնաջան կերպով, ամրան արձակուրդի իր հրեք ամսուան փոխարէն, բանւորական և արհեստակցական միութիւններ կազմե-

դու գործն էր, որու նախագահութիւնն ալ ստանձնած էր:

Ես կը յիշեմ ինչպէս մեր Յովհաննէսը Դաշնակցութեան Տանը մէջ հաւաքուած բանւոր կիներու և աղջիկներու առջեւ իր համակրելի հասակովը կանգնած, խօսելով կը համոզէր զանոնք միութեան համար: Երբեմն ալ ինքզինքը աւելի հասկնալի դարձնելու համար, անոնց տեղական բարբառով կը խօսէր. «Ինծի հացէք, մամի՛ս, քուրի՛ս, էսի մինք ձիր օգտին համար կ'ընինք. դուք վոր է ոչափ կը չարչրովիք, կուզինք վոր քիչ մը դուք ու ձիր տխմրնիրը հանգիստ ապրիք»:

Քանի քանի տառապանք ու պարկէշտութիւն արտացոլացնող աչքեր կը յառէին Յովհաննէսին:

* * *

1910-ի ամրան Յովհաննէսը Պէյրութէն դարձաւ Տիգրանաւիկերտ. արդէն վկայուած բժիշկ էր:

Տիգրանաւիկերտ հաստատուելուն պէս ընտրուեցաւ Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Կոմիտէին անդամ: Հետզհետէ խտացող մեր կուսակցական շարքերը պէտք ունէին մտաւորական ղեկավար ընկերներու, ու Յովհաննէսը վստահելի մէկն էր այդ գործին համար: Շարքերը կուսակցականապէս և ազգայնապէս լուսարանելու համար Թերզեան կը թափէր հռանդ ու աշխատանք. մեր միւս գլխաւոր ընկերներուն հետ՝ Հ. Յ. Դ. ծաւալուն Կոմիտէի ու Կարմիր Խաչի խումբերուն այցելութիւններ կուտար: Յաճախ համա-ընկերական կամ ժողովրդական դատախօսութիւններ կուտար իր ընտրած նիւթերուն մէջ միշտ օգուտ, գիտութիւն, կամ ճշմարտութիւն յայտնելու ճիգով մը: Պերճախօս չէր, և ունկընդիրները խանդավառելու ճիգ ցոյց չէր տար: Սակայն խոնարհ, բարեխիղճ ու տրամաբանող էր: Մեր ողբացեալ ընկեր Միհրան Պաթմաճեան, որ նոյնպէս եփրատ Դօլէճը աւարտած տեղական մտաւորականներէն էր, կը հիտնար Թերզեանին վրայ, առաւելապէս անոր լուրջ և իմաստալից խօսքերուն համար: Սրազախօս չէր. կարծես աւելի կը տրամախօսէր քան կը խօսէր:

«Ես, կ'ըսէր շատ անգամ մեզի՝ ժպտելով, Անգլերէն կը խորհիմ հայերէն կը խօսիմ, ատոր համար բառերուս, նախադասութիւններուս ընթացքին մէջ քիչ մը կը դանդաղիմ»:

1910-ի վերջերուն Կարին գումարուելիք Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան ռաջօնական կարեւոր ժողովին մտանակցելու հրաւիրա-
գիր ստացանք: Առաջին անգամն էր մեր շրջանը այսպիսի
բարձր ժողովի պիտի մտանակէր: Մեր կողմէն զրկեցինք ընկեր-
ներ Յովհաննէս Թերզեանը և Յովհաննէս Տիքիճեանը:

1915-ին Տիգրանակերտի թուրք կառավարութիւնը մեր
Յովհաննէսը նորէն կը կանչէ. այս անգամ ալ պարտադրապէս
իրբիւ գինւորական բժիշկ բանակին հետ ռուսերուն դէմ Կարնոյ
ճակատը կը զրկէ: Առաւօտ մը կը հրամայեն մեր Յովհաննէսին
որ կռուի ճակատին այս ինչ կողմը երթայ անմիջապէս բժշկա-
կան անհրաժեշտ գործի մը համար. քանի մը ձիաւոր գինւորներ
ու հարիւրապետ մը անոր կ'ընկերակցին, ձորի մը մէջ անոնք
պատրուակով մը ետ կը մնան. Յովհաննէսը ձիով առջիւնէն կ'եր-
թայ. անոնք Յովհաննէսի կռնակէն կը կրակեն...

Ապերախտ, աննոգի թուրքը զարկու մեր Յովհաննէսը ինչ-
պէս զարկու բիւրուորների. զազանի մը պէս արիւնոտ դունջը
լզեց՝ սպասելով նոր զոհերու:

Տիգրիս գետը Տիգրանակերտէն դիտուած

Սիմոն Վրացեան

Հոկտեմբեր 5, 1957

Պէյրուի

Սիրելի Աւօ,

«Յեղափոխական Ալպոմ»ներուդ բոլոր պրակները ժամանակին ստացած եմ: Շնորհակալութիւն:

Թանկագին նպատակ է, որ դու կը հասցնես մեր նոր սերունդի ազգային դատարարութեան գործին: Կոսկած չունիմ որ մեր պատանիները անհամբեր կը սպասեն պրակներուդ երեւալուն և յափշտակութեամբ կը կարդան:

Անշուշտ միայն զոհողութեամբ կարող է յաջողիլ «Յեղափոխական Ալպոմ»ի հրատարակութիւնը: Զոհողութեամբ, հաւատքով և սիրով: Ով կը հաւատայ և կը սիրէ ու յարատեւ կ'աշխատի՝ ամէն դժուարութեան կը յաղթէ:

Անվեհեր շարունակէ: Կը մաղթեմ, որ ընթերցող հասարակութիւնն ալ աջակցի քեզ նիւթապէս:

Յաջողութիւն:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

Ծ. Խ. Սիմոն վրացեան՝ բուն անունով Սիմոն Գրուզինեան՝ ծնած է Նախիջևեանի մօտ Մեծ Սալան գիւղը։ Աւարտած է Գէորգեան ճեմարանը ապա իր ուսումը շարունակած է Պետերբուրգի մէջ։ Պատանի՝ արձանագրուած է Հ. Յ. Գաշնակցութեան Նախիջևեանի առաջին խմբին։ Աշակերտական շրջանին՝ խմբագրած է «Աշակերտական Սիրտ» պարբերաթերթը։ Մոսկուայի մէջ հրատարակած է՝ «Պսակ» անունով ժողովածուն։ Մասնակցած է 1914ին գումարուած՝ Հ. Յ. Գաշնակցութեան Է. ընդհ. ժողովին։ Հանրապետութեան օրով՝ եղած է վարչապետ իսկ Փետրուարեան Ապստամբութեան շրջանին՝ Փրկութեան Կոմիտէի Նախագահ։ Աշխատակցած է «Դրօշակ»ի «Հայրենիք»ի և հրատարակած է շարք մը արժէքաւոր գիրքեր որոնցմէ յիշենք՝ «Անկախ և Միացեալ Հայաստան», «Հայաստանի հանրապետութիւն» «Հ. Յ. Գ. վաթսունամեակը» և «Յուշապատում Հ. Յ. Գ. ին»

Այժմ կը վարէ Պէյրութի Համազգայնի Նշան փալանճեան ճեմարանի տնօրէնութիւնը։

Ա
Լ
Է
Ք
Ս
Ա
ՆՄ
Ո
Վ
Ս
Է
Ս
Ե
Ա
Ն

Ծ. Խ. Շնորհակալութեամբ ստացանք Ալէքսան Մովսէսեանի յօդուածը նուիրուած Զօր. Սմբատին: Թողուածագիրը, Ալէքսան Մովսէսեան, եղած է, Զօր. Սմբատի օգնականներէն: Դործակցած է Կոտոյի Հաճիին, Անդրանիկի, Ռուբէնի, և ուրիշներու հետ: Մասնակցած է 1915ի Մշոյ գաղաքի օրհասական կռիւներուն Կոտոյի հաճի կողքին, 1915էն Ռուբէնի, Կոմսի հետ անցած է Երեւանի շրջանը և ապա մասնակցած Ախալ քաղաքի, Զալալ Օղլի, Դսեղի կռիւներուն:

Զէկայի կողմէ ձերբակալուած և փետրուարեան ապստամբութեան՝ ազատուած է բանտէն: Այժմ կը մնայ Պարսկաստան:

Ուրախ պիտի ըլլայինք ստանալ մեր միւս վեթերան ընկերներէն իրենց յուշերը և անհետացող մեծ դէմքերու կենսագրութիւնները:

ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏ

(ՍՄԲԱՏ ԲԱՐՈՅԵԱՆ)

ԶՕՐ. ՄՄԲԱՏ

Գրեց՝ ԱԼԵԳՍԱՆ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

Խորհրդահայ ոչ մէկ թերթ գումեց Սմբատի մահը...

Տարոնի աշխարհին իննուսունական թուականներու վերջին մնացորդներէն էր Սմբատ: Զաւակն է Տարոնի: Այնտեղ ծնած և հոն ստացած իր յեղափոխական մկրտութիւնը: Հայդուկներու ծննդավայրն էր ան. Սրաքոններէն մինչեւ, Մարգար վարժապետ Սերոբ— Հրայր— Վահան— Գէորգ Զաւուշ— Գալէ— Մակարները և հարկւրաւոր ընտելացներ այնտեղ ծնած և հոն սեռած են:

Զօր. Սմբատ ծնած է Մուշ քաղաքի Ս. Մարինէ թաղը: Նախնական ուսումը ստացած է Մշոյ մէջ: Սմբատ, Մշոյ երեսիլի ղէմքերէն Պոլոյնց Գասպարի եղբօր որդին էր և ունէր Սբդար անունով եղբայր մը:

Սմբատ փոքր տարիքէն արկածախնդիր և յանդուգն, կր սկսի ահաբեկումներ կատարել, ի վերջոյ կը մատնուի և կր ստիպուի ապաստանիլ Սասուն: Հաղիւ 15 տարեկան էր երբ արձանագրուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Վարդանանց» խումբին: Ապա, միացաւ Անդրանիկին: Մասնակցեցաւ Սասնոյ 1904ի ապստամբութեան կարգ մը կռիւներուն, ինչպէս նաև Առաքելոց Վանքի նշանաւոր կռիւին:

Առաքելոց Վանքի կռիւէն ետք, Անդրանիկի, Կօտոյի Հաճիի, Սեպուհի և Եայծակ Առաքելի հետ միասին Սմբատ անցաւ Պարսկաստան: Հոն մաս-

նակցեցաւ Սւրմիոյ և Խոյի շրջաններու կռիւներուն:

1908-ի սահմանադրութեան, խումբ մը ֆէտայիներով Փոքր Արամի հետ միասին Սմբատ վերադարձաւ Մուշ: Այդ շրջանին յեղափոխականները չէին կրնար քաղաքին մէջ ազատ ապրիլ: Հօրեղբայրս, Պօղոս Մոփսէսեան, որ Սաաքնորդարանի փոխ-նախագահն էր, զանոնք հիւրասիրեց իր այգին: Այդ ժամանակ ես փոքր էի և անոնց հետ մտերմացայ:

Այդ շրջանին, Կոստոյի Հաճիի հրահանգին վրայ Սմբատ Տէրօրի կենթարկէ նազարը. որ խալիլի լրտեսն էր: Սմբատ Երզրումի վրայով կ'անցնի Կովկաս:

Հայ-թաթարական կռիւներուն Սմբատ Կովկաս էր: Ան իր աչքերով կը տեսնէր թշնամրին վայրադու թիւնը, ինչպէս անոնք կը խուժէին տուններուն. խանութներուն վրայ և հրդեհի կուտային զանոնք թէ ինչպէս կը պղծէին հայկական վանքերը ու խաչերը, կը բռնաբարէին անմեղ հայ կոյսերը: Աննժան զեկավար Նիկոլ Դումանի ձեռքին տակ Սմբատ կռուեցաւ Երեւանի և Ղաթարլուի շրջաններուն մէջ, և ինչպէս այլուր, հոս եւս թըշնամին զօգուեցաւ շնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ջանքերուն:

Հայ կամաւորական շարժման, Սմբատ Ա. զուեղին մէջ միակ օգնականն էր Զօր. Անդրանիկի: Իր կողքին էին տասնեակ տարօնցի ֆէտայիներ: Սմբատ մասնակցեցաւ Տիլիմանի կռուին, ուր կը վիրաւորուին Սմբատ, Արտաշէս և Տէր Վարդան քահանան. Զօր. Նազարբէկեանի և Զօր. Անդրանի-

կի վարդադրութեամբ Սմբատ կը փոխադրուի Թիֆլիս:

1915 Յունիս 28-ի վարդավառի կիրակին, թրքական հօրքը սկսաւ ռմբակոծել Մուշ քաղաքը: Չորս օր դիմարեւելէ ետք, կը նահատակուին Մշոյ ժողովուրդին մեծ մասը, նաև Սմբատի կինը, Կոստոյի Հաճիի ընտանիքը և իմ ընտանիքս: Ապա, ժողովուրդը ապաստանեցաւ Քան, ուր հոն էին Ռուբէն Տէր Մինասեան և Վահան Փափաքեան իրենց խումբերով:

1916-ի Ապրիլին Ռուս բանակը կը յառաջանայ դէպի Մշոյ դաշտ. հայկական կամաւորական գունդերը կ'առաջնորդէին Անդրանիկ, Դրօ և անոնց կողքին՝ Սմբատ, որոնք կը փրկեն Մշոյ և Սասունի լեռներուն մէջ ապաստանաց ժողովուրդը:

Ազատուած ժողովուրդին հետ միասին Սմբատ անցաւ Իգտիր-Երեւան: Մասնակցեցաւ Անդրանիկի հետ Կարսի, Ալէքսանդրապօլի և Ախալքալաքի կռիւներուն: Սմբատ կռուեցաւ նաև Ալի Հիսան փաշային դէմ, որ արգելք կը հանդիսանար Պարսկաստան անցնող կամաւորական գունդերուն: Այս կռուին ներկայ էինք նաև Խնուսցի Փիլոսը, Մշեցի Ճիրօն և ես: Գնդակներու տեղատարափին մէջ ճակատէն զարնուեցաւ Սմբատի ձին, սպաննուեցան Ճիրօն, վարդենեսցի Հասրաթը, ղերձակ Յարօն և ուրիշներ: — Քանի մը օր ետք Սմբատի հետ անցանք Զուլֆա և գրաւեցինք Փառազայ Փիստ գիւղը, ուր կը մնային Խալիլի և Նուրիի զօրքերը:

Սմբատ մասնակցած է նաև Ազուտ-Վազուտ կոչուած գիւղի մաքրագործութեան:

Զօր. Սմբատ իւ գինակից օգնականներով
1. — ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏ 2. — ՊՈՒԼԱՆՔՅԻ ՄՈՒՐԱՏ 3. — ԵՂԵՆ.

Հանրապետութեան օրով, Արամ Մանուկեանի և Ռուբէն Տէր-Մինասեանի պատուէրով, Սմբատ կ'ուղարկուի Կողբ, իր հետ ունենալով Փիլոսը, և Տալր Ղազարը և ուրիշ վաշտապետներ: Հայկական կառավարութիւնը շուտով ետ կանչեց Սմբատը և զրկեց ղեպի Կարս և Արտահան: Սմբատ մեծ քաջութիւն ցուցաբերեց Ղըղըլ Զախչախ գիւղին մէջ և գրաւեց թրքական Խաս գիւղը:

Նոյն շրճանին տեղեկացանք թէ Կարսի ճակատը քայքայուած էր: Համայնավարութիւնը մուտք գործան էր հայկական գունդերուն մէջ և զօրքը սկսած էր առանց կռիւի նահանջել: Սմբատ զինաթափ ըրաւ նահանջող զօրքերը, և ղէնքերը բերաւ

Զօր. Սնդրանիկն իր օգնականներով

1.— ԶՕ՝. ԱՆԴ՝ԱՆԻԿ 2 — ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏ 3.— ՍԵՊՈՒՆ
4.— Ա.ԶԱՄԱԼԵԱՆ 5.— ԵՂԻՇ 6.— ԳՆԴ. ՅՈՎՍԷՓԵՆՆ

Ալէքսանդրապոլ:

Թուրք բանակը կը յառաջանար դէպի Ջաջուր կոչուած կիրճը: Զօր. Սմբատ, իր զօրքերուն գլուխն անցած կը դալէ դէպի Ղըղըլ Չախչախ թուրք բանակին հետ կռուելու:— Կռիւը գիրկընդխառն և ահաւոր եղաւ, Զօր. Սմբատ կը վիրաւորուի և իսկոյն ձիէն վար կ'իյնայ: Ես, Ղազարը և Նատոն, երեկոյեան առիթք Սմբատը և հասցուցինք Մօլա Գէօղչու գիւղը, ուր շուտով ճակատէն հասաւ Տօքթ. Բաղդասարեանը և տարաւ պէտք եղած խնամքը:

Այսպիսի ճգնաժամային շրջանի մը մէջ, Հայաստանի մէջ մուտք գործեց համայնավարութիւնը:

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔ

Երբ համայնավարներ Երեւանը գրաւեցին, սկսան զուլումներն ու բանտարկութիւնները. անոնք մշտնելով տուներու մէջ կը թալանէին ամէն ինչ: Այդ օրերուն Զօր. Սմբատը Նարոյի և Ղազարի հետ փոխադրեցինք Գրիգորի տունը, վախճալով որ զայն կը ձերբակալեն: Եւ անա գիշեր մը չեկիստներ մտան մեր տունը ու ձերբակալեցին զիս, Յակոբ Էֆէնտին և Զարգարեանը և մեզ առաջնորդեցին չեկայի կեդրոնական բանտը:

Հոն էին Լեւոն Շանթ, Համօ Օհանջանեան, Նիկոլ Աղբալեան, Աբրահամ Գիւլիստատարեան, Շաւարշը և ուրիշներ. մօտ 38-40 հոգի էինք:

Մեր յարակից սենեակին մէջ կային 11 հոգի. ասոնց մէջ էին Մուշեղն ու Մուրադը, որոնք եղած

են Սմբատի բանակին մէջ:

Կէս գիշերը անց, սեւ ցանկ ժը բերին, ուր գրուած կար Մուշեղի և Մուրատի անունները: Ընդգիմացան տղաքը գիշերուայ դուրս ելլելու և չեկիստին հրամանով երկու կտրիճներն ալ բանտին մէջ գնդակահարուեցան:

Երկրորդ գիշերը մինչեւ լոյս մենք արթուն էինք և կը սպասէին մահուան: Եւ ահա Փետրուար 18-ի առաւօտեան, Սասունցիները Կարօ Սասունիի ղեկավարութեամբ Էջմիածնի կողմէն դէպի քաղաք յառաջանալով մտան Երեւան և զրաւելով բաՆտը՝ ազատեցին մեզ:

Փետրուար 18-ի այս ապստամբութենէն ետք, Սմբատ անցաւ Ղամարլուի ճակատը և 43 օր կռուելէ ետք, կռուող ոյժերու հետ, 12-15 հազարի հասնող զանգուածի մը հետ, կտրեցինք Գալարաղեաղի, Զանգեզուրի և Ղափանի հսկայ լեռներն ու ձորերը և անցանք Մեղրի գիւղը, ուր տեսանք փրկութեան Կոմիտէի անդամներէն Ս. Վրացեանը, Ռուբէն Տէր Մինասեանը, Կարօ Սասունին, Յակոբ Տէր Յակոբեանը և ուրիշներ:

Ժողովուրդին հետ Սմբատ անցաւ Թաւրիզ: Ամուսնացաւ հոն:

Ս. Վրացեանի կարգադրութեամբ Սմբատը ղրկեցինք Ամերիկա, իր հետ միասին Նիկոլ Աղբալեան, Համօ Օհանջանեան, Գիւլիսանտարեան և Մալխաս:

Սմբատ բաւական ժամանակ մնաց Ամերիկա և ապա անցաւ Մարսէյլ: 1927-ին ներկայ եղաւ Զօր.

Զօր. Սմբատի ձիաւոր խումբը 1915ին
Եւսեք կեցողը փողահար Սեւ Գարեցի Սագօն է իսկ Սագօ-
յին քովը Նղիւր:

Անդրանիկի յուղարկաւորութեան, և նուէր ստացաւ
Զօրավարին ծխատուփը:

1947-ին, երբ ներգաղթը սկսաւ դէպի Հայաս-
տան, Զօր. Սմբատ արդէն ծերացած, ուղեց վեր-
ջին անգամ մըն ալ տեսնել իր մայր հայրենիքը,
ուր երկար տարիներ կռուած էր: Եւ մեկնեցաւ:

Զօր. Սմբատ մեռաւ Երեւան 1956 Մարտ
16-ին. գիշերուայ ժամը 11-ին և թաղուեցաւ
Էջմիածնի մէջ. ըստ իր ցանկութեան, Ռաֆֆիի
«Խնկնի» գերեզմանին կողքին, Մարտ 20-ին:

Զօր. Անդրանիկ այսպէս կը վկայէ իր յուշերուն մէջ:

«Ինչ դիրք որ յաւժնէի Սմբատին, վստահ էի որ ձեռքէ պիտի չհանէ. քաջ կուտող մըն էր ան:»

Սմբատ ստացած է երկու առաջնակարգ խաչեր և մետալ մը ռուսերու կողմէ:

Տարօնի առիւծ քո հոգուն մատուղ,
Քեզ ենք ասում քաջաց քաջ Սմբատ,
Տարօնի ազգիդ օգնութեան հասիր,
Տառապեալ ազգիդ օգնութեան հասիր:

Քեզի կը սպասէ Տարօն անդադար,
Հասի՛ր օգնութեան դուն քաջ զեկավար,
Անդրանիկ, Սմբատ, ո՞ւր է քաջ Սեպուհ,
Հուր տուէք Վարդանին ու Քեռուն:

Եկէ՛ք ձեր խմբերով՝ շուտով միացէք,
Ջարդենէք վատ թուրքին երբէք մի՛ խնայէք,
Գազան թըշնամին իւր սուրն է բռնէր,
Կոտորում է անգէն հայերին:

ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏ

Հաւտքեց՝ Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Ալեքսանդրապօլի անկումէն յետոյ Զօրավար Սմբատը վիրաւորուած վիճակի մէջ փոխադրեցինք Երեւան: Իր վիճակը այնքան գէշ էր որ բժիշկները բնաւ յոյս չէին տար թէ ան պիտի ապրի:

Մէկ-երկու ամիս յետոյ ծագեցաւ Փետրուարեան Յեղաշրջումը, սկսան արիւնալի կռիւներ, Բոլշեւիկները յառաջացան զէպի Երեւան: Նպատակնին էր գրաւել Երեւանի գերեզմանատունը և զրահապատ գնացքով սկսին ռմբակոծել քաղաքը: Վախ կար որ քաղաքը ոեւէ ատեն Բոլշեւիկներու ձեռքը իյնար:

Այդ ատեն Զօրավար Սմբատ հիւանդանոցն էր, բաւական բարեկաւումով ժիւղիկի մէջ, այնպէս որ կրնար ինքզինք ձիու վրայ պահել:

Մենք 16 ձիաւորով զօրավարին և Յակոբ Տէր Զաքարեանին առինք. քաղաքէն դուրս ելանք ու Զանգուի կամուրջը անցանք:

Զօրավարը մեղի հրամայեց որ Ղազարն ու Սուրէնը երթան Երեւան և տեսնեն Կարօ Սասունին, որ այդ ատեն ներքին գործոց նախարար էր, և անոր ըսեն որ եթէ ինք կրնայ իր ժողովուրդին ու իր կառավարութեան օգտակար ըլլալ, պատրաստ է հոն մնալու և ժողովուրդի հետ կռուելու և մեռնելու:

Կէս ժամ յետոյ Բէգ Փ'րումեան և Կարօ Սասունի եկան մեր քով: Զօրավարը անոնց ըսաւ.

Իմ վրայ մի' մտածէք, պատերազմի յաջողութեան վրայ մտածեցէք. ես կ'ընեմ ինչ որ կրնամ իմ ժողովուրդի համար:

24 ժամուան մէջ 1090-ի չափ զինուորներ, Մուրատի և Պուլէեան Ռուբէնի առաջնորդութեամբ և Սասունցիներու գունդը հասան՝ Սասունցի Մուշեղի ղեկավարութեամբ, երկու դաշտային լծնդանօթներով և մի քանի գնդացիներով:

Այլեւս անկարելի էր սպասել. պէտք էր շուտով օգնութեան հասնիլ Երեւանին:

Բոլշեւիկները իրենց ունեցած ամբողջ ուժը կեդրոնացուցած են Երեւանի վրայ և բնաւ մտքերնէն չէին անցըներ որ նոր ուժեր օգնութեան պիտի գային իրեանին:

Մենք կազմ ու պտտրաստ, առաւօտեան կանուխ պէտք էր յարձակէնք: Առաջին դործերնիս

եղաւ քանդել երկաթուղիի զիծը: Ձրահաւոր գնաց-
քը անգաղար կը ռմբակոծէր Երեւանը:

Մեր թնդանօթներու որոտը, զնդացիրներու
ձայնը և զինուորներու ուրախ երգերը կը լինե-
ցընէին ամբողջ Երեւանի դաշտը:

Այդ ատեն վերաւորուեցաւ Յրօնաց Մուրատը՝
չրափնէլի պայթուէն, ամբողջ մարմինը ծակոտած էր:

Խմբապետ ՄՈՒՇՂ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

Մեծ քաջութիւն ցոյց տուին Սառուսցի Մու-
շեղ և Պուլէեան Ռուբէն, երկուքն ալ զինուորներու
առջեւ ինկած, սուրերնին քաշած և տասնոց ատը-
ճանակները ձեռքերնին, կարծես մէյմէ՛լ Գայլ
Վահաններ դարձած էին:

Իմացանք որ 30.000 ռուսական զօրք ղէպի

Հայաստան կը յառաջանայ վրաստանի կողմէ։
Ուրեմն մեր գործը 200 միլիոննոց Ռուսերու հետ է
և ոչ թէ տեղական Բոլշևիկներու և կառավարու-
թիւնը որոշեց որ նահանջենք։

Հասանք Մեղրի, որ գիւղաքաղաք մըն էր։
Քաղաքապետին յայտնեցինք որ Զօրավար Սմբա-
տի բանակը յաջորդ օր հոս կը հասնի, ուրեմն
պէտք է տեղ պատրաստել։ Քաղաքի ամենալաւ
տուներէն մէկը յատկացուց զօրավարին, որուն
հետն էին Կարօ Սասունի, Յակոբ Տէր Զաքարեան,
Տիգրան Գաւառեան, Ալեքսան Մովսէսեան, Սա-
սունցի Մուշեղ, Չօլօն, Մօրուք Կարապետ։

Զօրավար Սմբատ 50 ձիաւորով իջաւ Արաքսի
եզերքը։

Բուլանդզցի երկու հայ լուղորդներ կը գտնուէին
մեր բանակին մէջ, որոնք լողալով անցան Արաք-
սի հանդիպակաց (Պարսից կողմ) և պահակներուն
յայտնեցին որ Սմբատ Խան կը փափաքի տեսնել
Խանը, որ կէս ժամ հեռու գիւղի մը մէջ կը բնակէր։

Կէս ժամէն նարսիկ Խանը եկաւ և իր դովի
զրկեց մեր կողմ։ Զօրավարը երեք զինուորներով
անցաւ դետը։

Ալեքսան Մովսէսեանի ղեկավարութեան ներ-
քեւ ամբողջ զինուորները և ժողովուրդը անցան
Պարսկաստան, ուր իւրաքանչիւր 100-150 անձի
համար Պարսիկ Խանը 10-12 ձիաւոր զինուոր կը
յատկացնէր՝ ապահով Թաւրիզ փոխադրելու համար։

Այս բոլոր զինուորներն ու ժողովուրդը մեծ
երախտագիտութեամբ կը յիշեն Զօրավար Սմբատի
անունը։

Օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը։

ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏԻ ԴԱՂՈՒՄԸ՝

Դագաղը երեւանէն էջմիածին կը փոխադրեն ողբացեալի ցանկութեան համաձայն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՌԱԳՈՅՆԻՆ

Այնտեղ նայիրեան երկրում, հր-
նաւանդ ցանկութեամբ ուրիշ, Ար-
դէն խմբապետ Դրօն պարզեւ եր
եռագոյն դրօշ:

ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՑ

ՏՈՒԹՈՐ ԴՈՒԲԷՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Տոբթ. Ռուբէն բնիկ խարբերողի է: Պատերազմէն առաջ Ամերիկա անցած էր. երիտասարդ, քաջարի ու անձնուէր հայ մըն էր. Առաջին Լնդհանուր Պատերազմին մեծ եղեռնին առթիւ, Ամերիկայի թերթերուն մէջ եղած կոչէն ազդուելով կը լքէ իր հանգիստ պարագան. կ'անցնի Կովկաս, կը մտնէ Անդրանիկի առանձին հարուածող զօրամասը, և կը նուիրուի իր անձնուիրութեան: Բանակ մը՝ որ զուրկ էր հովանաւոր կառավարութենէ, ռազմամթերքի հայթայթման աղբիւրներէ, սննդամթերքի պարենաւորումէ, ռազմամթերքի պարենաւորումէ, առողջապահական միջոցներէ, գեղերէ, բժշկական միջոցներէ և հիւանդանոցներէ: Այս տառապալից դրութեան մէջ, Ռուբէն հետեւեցաւ հայ զինուորին և ժողովուրդին, Անդրանիկի առանձին հարուածող զօրամասի հետ: Իր բժշկական և օգնական կազմով քալեց անոնց հետ, անօթի ծառաւ, ցերեկներ և գիշերներ անցուց ախոռներու, ճախճախոտներու, անապատներու մէջ ապրեցաւ գոյամարտի պայքար մղող հայ զինուորի կողքին. բժիշկ մը որ, փափուկ ապրած էր դպրոցներու և համալսարաններու մէջ. տաքուկ և հանգիստ օրեր միայն հոլոված էր. որնէ տեղ իրեն համար երջանկութիւնը ապահովուած էր, սակայն այն

Թողած էր այդ բոլորը, նետուած էր ռազմադաշտ, յանձն առնելով անոր ահռելի և մահաբեր բոլոր հաւանականութիւնները: Սիրով սովաց ու տարաւ ամէն տեսակի չարչարանք ու զրկանք, դոյամարտի պայքար մղող և նահատակուող իր ցեղակիցներուն կողքին:

Զօր. ԱՆԴՐԱՆԻԿ Տոբ. Ռ. ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Ռուբէն նախախնամական ծառայութիւն և օժանդակութիւն ցոյց տուաւ մանաւանդ Անդրանիկի զօրամասին, Խոյի մէջ, ուր թշնամու բարբարոսութեան հետ եկաւ միանալու քոլերան: Օրական հարիւրներով ճանապարհներու և առուներու երկայնքին կը փռուէին անտէր անպաշտ-

պան հալածական գինուորհ ու ժողովուրդը: Բժիշկը կը վաղէր աջ ու ձախ իր աղքատիկ միջոցներով, հարուստ հոգիով ու կորովով դարձանել կ'աշխատէր անուելի փոխանցիկ քուերան:

Այսպէս, ան գիշեր ցերեկ նուիրուեցաւ առանց յուսահատելու և ընկճուելու զօրամասին ու զազլմականութեան, մօտ 25.000 հոգիի, որոնք Զուլֆայի կա'ուրջը անցնելով կրկին ենթարկուեցան Նախ/ջեւանի և գիւղերու թուրք յարձակումներուն և պաշարումներուն: Արիւնալի կռիւներէ վերջ, հոն գտնուող հալածանքի և պաշարման ենթարկուող տեղական հայ ժողովուրդն ալ առնելով բարձրացան Զանգեզուրի և Գողթանի սպարապետներու երկիրը, ուր հայ ժողովուրդը նմանապէս երկունքի մէջ կ'ապրէր, կտրուած ըլլալով Երեւանի նորակազմ կառավարութենէն և պաշարուած ըլլալով Ատրպէյճանեան վաղեմի ոսոխ թուրք սուլթանովներէն, հովանաւորութեամբ Ալի Էհսան փաշաներու:

Ռուբէն, այս շրջաններուն, անձնուիրութեամբ տաւ իր պարտականութիւնը: Գորիսի մէջ հաստատեց հիւանդանոց մը, ուր կը խնամէր հիւանդներն ու վիրաւորները տեղացի ուժերու օգնութեամբ, որոնց փոխադարձաբար օգտակար դարձաւ:

Զինագագարին ան դարձեալ հետեւեցաւ Անդրանիկի բանակին: Եկաւ Էջմիածին: Երբ զէնքն ու զօրամասը յանձնուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ռուբէնն ալ Անդրանիկի հետ անցաւ Պաթում:

Հայաստանի Հանրապետութեան օրով, մինչեւ խորհրդայնացումը, Ռուբէն օգտակար դարձաւ զեղով և բժըշկական խնամքներով:

Մասնակցած է Փետրուարեան Ապստամբութեան և

Հայաստանի Հանրապետութեան և 12 հազար անձերու հետ անցած էր Պարսկաստան:

Թաւրիզէն իր զինակից Ալեքսան Մովսէսեան կը գրէ Ռուբէնի յուզարկաւորութիւնը 1937ին. —

«Սիրելի քնկերներ, ձեզի տխուր լուր մը պիտի տամ. մեր պաշտելի բժիշկ Ռուբէն Տէր Ստեփանեան, ամսոյս 6ին, երեկոյեան ժամը 9ին, մեր ձեռքերուն մէջ հոգին աւանդեց, շատ մեծ ցաւ պատճառելով բոլոր հայերուս անխտիր. ինչպէս նաեւ պարսիկ, քիւրտ եւայլն հաստատութեանց. որոնց Թաւրիզի կեանքին մէջ այսպիսի պատուաւոր թաղում գոյութիւն չի ունեցած ժողովուրդի և զինուորականութեան կողմէ փոխան ծաղկեպսակի նոյն օր հաւաքուեցաւ 4000 ֆրանքի գումար մը, լուսահոգութեամբ մարմինը Ղալաթէն մինչեւ գերեզմանատուն 1,30 ժամէն հազիւ հասանք: 50 — 60 ինքնաշարժներ, 200ի մօտ կառքեր:

Կը թողու երկու զաւակ, աղջիկ մը և մանչ մը:

ՌՈՒԲԵՆ
ՊՕԼՈՅԵԱՆ
(ԹՈՅ - ԹՈՅ)

ՆԱԽԱԳ ԵԿԱՐ ՄԵ

Ռուբէն, Մշոյ Պօլէեան ծանօթ ընտանիքի զաւակն էր իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր Մշոյ քաղաքը յետոյ Առաքելոց վանք և ապա Ս. Կարապետի վանքը:

Պօլէեան ընտանիքը հարուստ էր կռուող ուժերով: Պօլէի Մճօյի կարգադրութեամբ կը մտնէ Հ. Յ. Դ. եան խումբերը, կը մասնակցի Տարօնի կռիւներուն:

Սահմանադրութեան ժամանակ, իր եղբօր Լօրիսի հետ անցած էր Ամերիկա, իսկ Համաշխարհային Պատերազմին, ինչպէս ուրիշներ, Ռուբէն և Լօրիս անսալով Հայ Ազատագրական Կոչին, ձգեցին իրենց անձնական գործերը և անցան Կովկաս հայկական բանակները:

Ռուբէն կատարած էր պարտականութիւնը հայ ռազմադաշտի բոլոր ճակատներուն վրայ, յաջող և փայլուն դիրք մը գրաւելով, բոլորէն սիրելի դառնալով իր անձնութեամբ և քաջութեամբ:

Կռուի ժամանակ այնքան անվախ և խիզախ էր որ իրեն համար հարսանիք կը թուէր ռազմադաշտը և այդ միջոցին էր որ ստացաւ «թոյ - թոյ» անունը, որ վարժեցուցած էր իր զինուորներուն, փոխանակ «կրակ»ի «թոյ, թոյ» կը պոռար, և որ թրքական լեզուով հարսանիքի բացականչութիւն մըն էր:

Վարած կռիւներէն նշանաւոր էր Սիփանայ սարի տակ, Զիլանայ, Դատուանի, Գոգուռի, և մանաւանդ Պիթլիսի գրամման կռիւը, որ ձիւնէն ու բուքէն սարսափներու խորերէն կ'արձագանգէր «թոյ - թոյ» ձայնը, որով կը խրախուսէին կամաւորները:

Տարօնի ապստամբութենէն հտք. Ռուբէն կը մեկնի Քան և անկից դէպի Նրեւանի կողմերը: 1916ին Դրօյի խումբի հետ ետ կուգայ իր սիրելի Մուշ քաղաքը: Զօր. Սմբատ այն ժամանակ Քանաքեր կը գտնուէր: Զօր. Սմ-

բատի խումբը քալելով կը գրաւէն Արճառուդ, յետոյ Արտիչ, և արտիչէն մինչեւ Պիթլիս քաղաքը: 1916ի Մայիսին Զօր. Սմբատ կը մտնէ Մուշ և Ռուբէն կը մնայ Մուշ մինչեւ 1918ին ամառը ֆէտայիներու խումբը կը մնայ Խնուսի շրջանը գիշեր ու ցերեկ ղէնքը ձեռքերուն:

1918ին փեթարայ Մանուկի խմբապետութեամբ խումբը կը շարժի դէպի Երեւան: Ռուբէն այդ խումբի մէջ էր, խումբը կը շարժի Խնուսէն դէպի արեւելք, Տուլժաղ, Ալաշկերտ, Ղարաքիլիսէ, Քոր Մոսում ուր այստեղերը մաքբադործելէ ետք կը հասնին, Իգարի և հոն կը տեսնեն Հայ ազգի Զօր. Դրօն:

Ռուբէն անկից անցաւ Արշակի հետ դէպի Պաքու, իր մասնակցութիւնը բերաւ Պաքուի տեղական մեծ պատերազմին հոն նահատակուեցաւ մեր կտրիչ Սեբաստացի Մուրատը, որուն դիակը շալկելով Պազու բերաւ:

Հայաստանի Հանրապետութեան օրերուն Թոյ - Թոյ մեծ մասնակցութիւնը բերաւ, Պէօյիւք - Վետիէ և Զիմէնքէնդի կռիւներուն, ինչպէս նաև Աղպապայի զօպողական աշխատանքներուն, ուր Թոյ - Թոյի ձայնը կը լսուէր: Այնտեղի թաթարները հլու հպատակներ կը դառնային Հայաստանի Հանրապետութեան:

Զօր. Սմբատի հետ, իբրեւ վաշտապետ Արտահանի ճակատն էր:

Ղըզըլշախախի աջ բարձունքներուն վրայ երկրորդ զիմադրողական պատերազմը տեղի ունեցաւ ուր դարձեալ Թոյ Թոյի ձայնը կ'արձագանդէր, այս կռուին ծանր կերպով կը վիրաւորուի Զօր. Սմբատ, Ռուբէն և Յռոնքցի Մուրատը զօրավարի կեանքը ապահովելէ վերջ, կը ստանձնեն անոր փոխ հրամանատարութիւնը:

Փետրուարեան Ապստամբութեան 40 օրուայ յեղափո-

խուլժեան ալ իր մասնակցութիւնը բերաւ Կարօ Սասունիի կողքին, որմէ յետոյ անցաւ Պարսկաստան, բաժանուելով իր զակէն և կնոջմէն, Պաղփատի ճանապարհով անցաւ Ֆրանսա: Հաստատուեցաւ Մարսէյլ. Հափազանց զգացուած էր իր զակի և կնոջ կարօտէն՝ որոնցմէ բաժնուած էր անկախ իր կամքէն:

Օր մըն ալ ինկաւ ծանր հիւանդ. օգնութեան կը հասնին եր'ու զ'նակից հայրենակիցներ Խաչօ և Լեւոն, որոնք զայն կը փոխադրեն հ'ւանդանոց: Հազիւ մէկ օր ետք՝ Ս ընտին յուր կը տրուի Ռուբէնի հիւանդութեան մասին, որ անմիջապէս Ք. Կարապետեանի միջոցաւ՝ հիւանդանոց կը խրկէ:

20 Հոկտ. 1937ին վերջնականապէս կը փակէ իր աչքերը, իր նպատակին չհասած, և խոր սուքի մատնելով իր ընկերներուն և զինակիցներուն: Զօր. Սմբատի գլխաւորութեամբ Սէն Փիէրի գերեզմանատունը առաջնորդեցին և դանբանականներ խօսեցան:

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Գրեց Ս. ՎՐԱՅՆԱՆ

Հայկական Ազատամարտի ռահվիրաներից էր ևւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին շրջանի գործիչներից Մարգար Վարժապետը՝ բուն անունով Մարգար Ամիրեան, Տարօնի Վարդենիս գիւղից, ծնուած 1857ին, ունեւոր ևւ աստուածավախ մի ընտանիքում:

Հինգ տարեկան հասակում՝ ծնողները դրել էին Մարգարին գիւղի Բաղդասար քահանայի տէր-Թորիկեան

դպրոցը, ուր նա մնաց մինչեւ պատանեկութիւն։ Կենդանի մտքի տէր ու հայրենասէր մարդ էր Բաղդասար քահանան. բացի յարեկից ու Սաղմոսից՝ նա իր աշակերտներին պատմում էր դրուակներ հայոց պատմութիւննից, Հայկի ու Արամի, Արտաշէսի ու Տիգրանի, Մամիկոնեան քաջերի մասին։ Եւ ուշիմ ու տպաւորուող Մարգարը ոգեւորւում ու ներշնչւում էր հայ հերոսների մեծագործութիւններով։ Վաղ հասակից արթնցաւ նրա մէջ հայրենասիրական զգացումը։

1872ին Վարդենիս է գալիս Ս. Կարապետի վանահայրը՝ պտղի հաւաքելու համար։ Եկեղեցում տիրացութիւն անող պատանի Մարգարը գրաւում է նրա ուշադրութիւնը և համոզելով ծնողներին՝ տանում է հետը Ս. Կարապետի վարժարանում ուսում տալու համար։ Այստեղ Մարգարը մնում է 7 տարի՝ վերջին երկու տարիները, իբրեւ դասատու վանքի դպրոցում։ Զանաւոր ու հետաքրքիր՝ Մարգարը ժամանակի համար լաւ կրթութիւն է ստանում։ Մասնաւորապէս լաւ ծանօթանում է Հայոց անցեալին։ Ս. Կարապետի վանքում դեռ կենդանի էր Խրիմեան Հայրիկի ոգին. վանքի մթնոլորտը յագեցած էր հայրենասիրական զգացումներով։ Եւ Մարգարը խորապէս ազդոււմ է այդ մթնոլորտից։

1879-ին Մարգարը Վարդենիսում է՝ նուիրուած կըրթական գործին։ Գիւղում դպրոց է հիմնում և իր ձեռք բերած մտաւոր պաշարը փոխանցում նոր սերունդին։ Միեւնոյն ժամանակ ազգային գիտակցութիւն և ինքնապաշտպանութիւն է քարոզում գիւղացութիւն է քարոզում գիւղացիութեան։ Նրա համբաւը տարածւում է Տարօնի գիւղացիութեան, մէջ եւ Մուշ քաղաքում, որտեղի համակիրներին նիւթական աջակցութեամբ, 1882ին, ձեռնարկում է Արամեան դպրոցական շէնքի կառուցման, որ լրացնում է 1884ին։ Այսպիսով՝ Վարդենիսը ունենում է կա-

նոնաւոր դպրոց, ուր նոր սերունդը ազգային դաստիարակութիւն է ստանում Մարգար Վարժապետի հայրենասէր շնչի տակ:

Նիւթական դժուարութիւնները և դպրոցի վրայ ծանրացած պարտքը ստիպում են Մարգարին դիմելու արտասահմանի հայրենակիցներ՝ օգնութեան: Նա ուղեւորւում է Կովկաս, ուր ծանօթանում է Գր. Արծրունիի և Ռաֆֆիի հետ և ստանում է նրանց նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն: Կովկասում շփւում է ազգասիրական շրջանակների հետ, ազդւում է կովկասահայ գրականութիւնից ու գաղափարներից: Անցնում է Պոլիս, ուր արժանանում է Խրիմեան Հայրիկի ջերմ աջակցութեան ու քաջալերանքին: Զինուած նոր գաղափարներով և նիւթական միջոցներով՝ վերադառնում է Վարդենիս և աւելի մեծ եռանդով նուիրւում է կրթական-հայրենասիրական գործին: Նա այլեւս չի բաւականում միայն դաստիարակչական աշխատանքով, այլեւ յեղափոխական քարոզչութիւն է անում: Յորդորում է երիտասարդութեան կազմակերպուել ու զինուիլ և դիմադրութիւն ցայց տալ քրտական յարձակումներին: Տարօնում նոյն ուղղութեամբ գործում էին և առաջնորդ Ներսէս վարդ. Խախանեանը և Ս Կարապետի Միաբան Վարդան վարդապետը, որոնց հետ մտերիմ յարաբերութիւն է հաստատում: Կովկասից Ս. Կարապետի ու խտաւոր անունով Տարօն այցելոց յեղափոխական «գործակալներին» հետ եւս կապ է հաստատում նա: Այսպէս, նրա հետ տեսնուել ու նրա աջակցութիւնն են վայելել Մ. Մորգարեանը, Ա. Բարխուդարեանը, Մ. Ղազարեանը Թաւաքալեան — Զաքքին և ուրիշներ:

Մարգար Վարժապետի աշխատանքը ապարդիւն չի չի անցնում: Երիտասարդութիւնը սկսում է ըմբոստութեան նշաններ ցայց տալ և ակն ընդ ականի քաղաքա-

կանութեան հետեւել հարստահարիչ քրտերի վերաբերմամբ: 1890-ին պատահում է մի զէպ, որի հետեւանքով Մարգար Վարդապետը ստիպուած է լինում հեռանալ հայրենի գիւղից և անցնել Կովկաս՝ Թիֆլիս: Դիւղական մի հարսանիքի ժամանակ աղատում է քրտերի արեւա դումից հարսին և այդպիսով գրգռում է նրանց թշնամութիւնը:

Թիֆլիսում Մարգարը մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերում պանդուխտների շրջանում: Մասնակցում է Քրիստափորի և Ռոստոմի վարած յեղափոխական խմբակների գործունէութեան: Եւ 1891 թ. գարնան արդէն, իբրեւ Դաշնակցական, մի խմբի գլուխը անցած, զէնք է փոխադրում դէպի Տարօն և նոյն տարին աշնան վերադառնում է Կովկաս՝ յաջողութեամբ լրացնելով իր առաքելութիւնը: Ապա, Արաբոյի խմբի հետ, նորից անցնում է Երկիր և Խնուսի ու Մուշի շրջաններում քարոզչական և կազմակերպական աշխատանք է կատարում, իբրեւ Դաշնակցական գործիչ: Մարգարի համբաւը տարածւում է ոչ միայն հայերի, այլեւ քրտերի մէջ. որոնց աւագակութիւնները այլեւս անպատիժ չէին անցնում: Թուրք կառավարութիւնն եւս ուշադրութիւն է դարձնում նրա վրայ և միջոց է փնտռում ձերբակալելու:

1892-ին, Աւազուտ գիւղում հայերի ձեռքով սպանւում է մի թուրք սպայ. Բաղէշից եկած հրամանի վրայ, գիւղը շրջապատւում է զինուորներով, որոնք խիստ չարչարանքի են ենթարկում գիւղացիներին՝ պահանջելով յանձնել սպանողներին: Մատնութեան վրայ ձերբակալւում և Բաղէշի բանտն է նետւում և Մարգար Վարդապետը: Մի ամբողջ տարի պահուած է բանտում անլուր տանջանքներ կրելով, եւ հակառակ որ ինքը մաս չունէր սպանութեան մէջ, խոստովանւում է իր յեղափոխական լինելը և աներկիւզ պարզում այն պատճառները, որոնք ստիպել էին

Նրան կռուի զուրս դալ անարգար ու բռնակալ կառավարութեան դէմ: Տեղի է ունենում դատական կատակեղութիւն, և Մարգար Վարժապետը դատապարտուած է մահուան:

Համարեա մի տարի Մարգար Վարժապետը մնաց Բաղէշի բանտում՝ ամէն վայրկեան սպասելով մահուան, բայց երբեք չկորցրեց իր բարոյական կարողը: Բանտում էլ նա նոյն արի, հաւատաւոր և ըմբոստ յեղափոխականն էր և բախտակից բանտարկեալներին ներշնչում էր իր զաղափարներով:

1893 թ. Յունուար 27ին Մարգար Վարժապետը կախուեց Բաղէշում: «Դրօշակ»ի ականատես թղթակիցը հետեւեալ ձեւով է նկարագրում նրա կեանքի վերջին վայրկեանները.

«Երբ Մարգար կը հրաւիրուի ի կախաղան, երեսնամեայ երիտասարդը պարզ անխռով կը դիմէ զէպի մահ և կանգնած աթոռին վրայ կախաղանին տակ, կը դառնայ զէպի յախուռն բազմութիւնը և կը պոռայ. — Հայե՛ր, մի՛ վհատիք, քաջ գիտցէք, որ այլեւս հասած ենք մեր նւապատակին: Թէև ես կը մեռնիմ, բայց դուք պիտի ապրիք: Միայն այն երջանիք ժամանակ զիս ալ չմոռնաք: Եթէ խանդակաթ այցելուներ ունենամ գերեզմանիս շուրջը, ոսկերքս ալ կը հրճուին ու կը խայտան»,

«Երիտասարդի գլուխը մտնուն է օղակի մէջ, դահիճը քաշում է ոտքերի տակից աթոռը: Մի կարճ խրխուոց, ոտքերի և կապած թեւերի անկանոն մը երկու թափահարութիւն և ... ամէն բան վերջացած է արդէն»:

ԵԷԿԷՆՊՈՒՊՈ ԵՒ ԳԱՍԱՊ ՎԱՅՈ

։ Նկարում Տիգրանակերտի բանսին մեջ։

Փեխուղաներու (*) անվիճելի խմբապետը Գասապ Վահօն էր, արտասովոր ուժի ու քաջութեան տէր հսկայ մը: Պատկերը դիտեցէք և պիտի հիանաք անոր առիւծի կերպարանքին, առնագեղ գլուխին, սեւ աչքերուն ու տիտանեան լանջքին վրայ: Թէեւ իւրաքանչիւր «փեխուղան» ճարպիկ էր ու անպարտելի, կռիւի ընթացքին, սակայն Վահոյին հմայքը մեծ էր ու բոլորն ալ կը յարգէին և կը սիրէին զայն:

1904ին, Բարձր Զուչի փողոցին գիշերապահը անծանօթներու կողմէ կըսպաննուի: Եւ պարզ կասկածի վրայ կը ձերբակալեն Գասապ Վահօն ու եկէն Պուպօն, ու կը փոխադրեն բանտ: Բանտին անօրէնը, մոլեռանդ ու վայքազ թուրք մը, անմիջապէս կը հրամայէ շղթայի զարնել երկուքն ալ:

1895ի մեծ Դէպքին, Տիգրանակերտի հայերը նուազագոյն կորուստով ու վնասով գ'ազատին, շնորհիւ Կըրպոյեան եղբայրներու, Փէնճէլիի և ընկերներուն յանդգնութեան ու քաջութեան:

Արդարեւ, երբ շարդի հրամանը կը հասնի, տեղացի Հայերը արդէն իսկ անհրաժեշտ պատրաստութիւններ տեսած էին:

1910էն մինչեւ Մեծ Պատերազմ, եէկէն Պուպոյի տիրապետութեան շրջանը կրնանք նկատել: Արդարեւ այդ վերջին տարիներուն, Պուպօն իր քաջութեամբ ու խիզախ արարքներով այնպիսի հռչակ մը հանած էր որ, անոր անունը ամէնուն բերանն էր: Ամենէն ժողովրդական և սիրելի հեռոսն էր, մանաւանդ «զէնքի փոխադրութեան» գործէն վերջ:

Կուսակցական կեանքը արդէն իսկ մեծ չափով սկսած էր հետաքրքրել Փեխուղաները, որոնք շարք մը հանրօ-

Փեխուղան (*) Ոսաբոյիկ քափառաօրջիկ մարդ, որոնք 1895 թուին մեջեջեջ ելան:

գուտ և վտանգաւոր գործերու մէջ իրենց չափը ցոյց տուած էին:

Օր մը կուսակցական վարիչներ Եկէէն Պուպոյի և Եղբօրր Տիգրանին քանի մը մտախօսութիւն կը յանձնեն, հեռաւոր գիւղ մը տանելու համար: Մեր կտրիճները քրտական երկայն աւազաններու տակ ծածկելով զէնքերը, — որքան կարելի էր պարիսպին չէրիմ Հոննա ծակէն փաղտնի դուրս կ'ելլեն ու շիտակ Տիգրիսի եզերքը կ'ըզարնեն: Այնտեղ, պարտէզներու մէջ աշխատող քիւրաքներ կը տեսնեն զանոնք ու հեռուէն կը ձայնեն որ զէնքերը յանձնեն: — Պլային զէնք ի՞նչ կը վայելէ, կը գոչեն սպառնալից ու կը յառաջանան:

Բայց չէին գիտէր թէ որու հետ է գործերնին: Եկէէն Պուպօ, առանց քիւրաքներուն աչք բանալ տալու, հրացանը կ'ուղղէ և երկու քիւրաք դիտապաստ կը փութ: Այս զէպքին վրայ, որ ժամանակին ահագին ազդուկ հանեց, Եկէէն Պուպօն ու իր եղբայրը Տիգրան:

Պուպօն դատ դատովարութենէ յետոյ 3 տարի բանտարկութիւն կ'ուտէ, միայն երկու քիւրաքի գլուխ «ուտելուն» համար:

Բայց ի՞նչ բանտ: Այդպիսի առանձնաշնորհեալ բանտարկեալ երբէք չէ տեսնուած: Ոմէն գիշեր իր տունը կ'անցնէր և ցերեկները միայն կը բարեհաճէր բանտ մնալ: Յիշատակենք որ այդ շրջանին Տիգրանակերտի մէջ բանտին մէջ իբրև «հիւր» կը գտնուէին հռչակաւոր քիւրաք էշգիւններ, ինչպէս Պըշարէ Չէթօն: Ասոնք զսպելը ամէն կտրիճի գործ չէր: Մի՛ զարմանաք երբ ըսենք թէ կառավարութիւնը, բանտի տնօրէնն ու վարչութիւնը լայն շունչ քաշած էին այն օրէն ի վեր, երբ Եկէէն Պուպօն բանտի սիրելի հիւրը դարձած էր: Գոհ էին և հանգիստ, որովհետեւ ահարկու Պուպոյի վարչութեան շըրջանին, այդ դաղանքերը դարձած էին հլու հնազանդ գառնուկներ:

ՈՍՏԱՆԻԿ

Բ. ՇԱՐԺ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ 'ԹԻՒ 10

ՔՐԻՍՏՈՓՈՐ ԱՆՔԼԻԵՄԻՆ.

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆԻ
ԵՒ ՎՈԱՄ ՔԵՆՂԻՐԵԱՆԻ
ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ (ՍՈՓԻԱ)

Հ. Յ. ԴԱՇՆՍԿՈՒԹԵԱՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԸ 1890 - 1900

Գրեց՝ ՔՐԻՍՏՈՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Յառա՛ջ...

Հայաստանի կարմիր հողերը, մեր նահատակների սուրբ յիշատակը, մեր ծով ցաւերի ամբողջ ծանրութիւնը, մեր օրհասական ներկայի բոլոր խորհրդաւորութիւնը — թող չհեռանան երբեք մեր սրտերից եւ իբր հոգի տուած ուրուականներ՝ անդադար կանչեն մեզ

Յառա՛ջ, յառա՛ջ...

Հասկնանք պատմական բոլէի ամբողջ կարեւորութիւնը, սեղմենք մեր շարքերը, յառենք մեր հայեացքները դէպի թշնամին եւ գոչենք նրա լպիրշ երեսին.

«Հարուածի՛ր, կախի՛ր, սպանի՛ր, մենք չենք խնդրում խնայել մեզ, բայց մենք էլ քեզ չենք խնայելու: Մահու կռիւ ենք յայտարարել քեզ և պիտի շարունակենք: Դու հպարտ ես քո բարբարոս ուժով, իսկ մենք անմահութեան կնիքը ունինք մեր սրտերում: Մենք ասում ենք. — Ընկի՛ր դահիճ. բացու՛ր, արշալոյս, — և դու կ'ընկնես կամ մենք կը կորչենք աշխարհի երեսից»...

Յուսա՛նք և կռուե՛նք...

1829 թուականի Սեպտեմբերի 12-ին սչ ոք չէր կարող ասել ֆրանսիական թագաւորին, թէ՛ «ուղիղ մի տարուց յետոյ դու չես լինի ֆրանսիայի թագաւոր, այլ անգլիայում ապաստանած մի փախտական»: Միայն կոիւն էր, որ այդ արեց:

Կռուենք եւ յուսա՛նք...

Յօդուածը գրուած է եւ լոյս տեսած «Դրօսակի» բա-
ցաւիկ համարում: (1901 թ. Յունուար):

1898 - 1899

Հայի համար վաղուց է նոր-Տարի չկայ

Հայի համար վաղուց է նոր-Տարի չկայ. թը-
ւականները իրար յաջորդելով՝ վաղուց է, որ նրա
համար բերում են միայն հալածանք, կոտորած,
արիւն-արտասուք...

Չմնաց աշխարհի երեսին ո՛չ մի տեսակ բա-
րոյական կսկիծ, ո՛չ մի տեսակ մարդկային դժ-
բախտութիւն, որ չտեսնէր հայը, մահու եւ աւեր-
ման սև քօղը տարէց տարի պատեց ամբողջ Հա-
յաստանը, չթողնելով և ո՛չ մի անկիւն, որը ա-
մայացած ու պղծւած չլինէր...

Գժւար է ասել, թէ ուր կարող էր հասնել
այդպիսի պայմաններում հասարակական լքումը
մեր մէջ, եթէ նոյն այդ տարիներ միաժամանակ
մեզ չթողնէին և մի անգին ժառանգութիւն մի-
եւնոյն անսահման հաւատը, միեւնոյն անսահման
յոյսը դէպի ապագան...

Այդպէս վերջացաւ և 1898 թւականը որի մի
քանի բնորոշ գծերը ուզում ենք յիշատակել այս-
տեղ:

Հայկական խաչելութիւնը մահմետական Գող-
գոթայի վրա շարունակելով և այդ թւին, ան-
կարող եղաւ, սակայն, որևէ չափով վնասել մեր
արդար դատի անպայման կենսունակութեանը: Այ՛ո
ո՛չ Վասպուրականի անցեալ տարւայ սարսափները-
ո՛չ Բաղէշի և Խլաթի մահաբեր կոտորածները, ո՛չ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԵՒ ԶԱԽԱՐԵԱՆ
 Դրօշակի խմբագրատան պարսեզին մեջ

Քաջարի Սասունի և առիւծ Կիլիկիայի սովը և ո՛չ էլ Խարբերդի ու Բալուի գիւղերում տեղի ունեցած անցկոթութիւնները - չեն նազեցնում մեր հաւատը զէպի դորձը, զէպի յաղթանակը:

Այս ընդհանուր երեւոյթը, որ յաջորդաբար մեր ծանր կռիւ ընթացքում միշտ պատշպանել է և պահպանում է, ներկայումս մեր յոյսերի գըլխաւոր գրաւականը, մեր գործունէութեան զօրեղ խթանն է: Եւ իրաւ. մի փոքրիկ ծանօթութիւններ կրի դրութեան հետ — և մարդ չի կարող չսարսափել այն ահագին վիհի առաջ, որի դիմաց խաղացում է հայկական անվերջ դրաման: Երկրի վուլտուրական եւ ազգագրական պայմանները, սուլթանական ու ժիմը՝ միացած կոտորածների գիւական ծրագրի հետ, Եւրոպա ի ոճրագործ քաղաքականութիւնը և նոյնիսկ հայութեան մի ահագին մասի անարգ անտարբերութիւնը զէպի իր եղբայրների գերմարդկային տանջանքները, - այս բոլորը այնպիսի խոշոր պարագաներ են, որոնցից իւրաքանչիւրը՝ նոյնիսկ առանձին վերցրած՝ կարող էր մահաբեր լինել մեր դատի համար: Եւ, սակայն. չընայելով այս ի ար հետ շաղկապւած պայմանների սպանիչ ուժին, հայը դեռ կանգուն է. նրա հայեացքը դեռ չի պղտորւել այն վիհի առջև, որի ծայրին նա գտնւում է. նրա գիտակցութիւնը դեռ պարզ է, նա դեռ յոյս ունի վաղը միւս օրը մի հսկայական թռիչքով իր յետեւը թողնել այդ անյատակ, մթին անդունդը... Նա այդ սոսկալի անդունդին արդէն անհամբեր, անհաշիւ զոհեր է տւել և այսօր՝ աւելի քան երբ և իցէ՝ նա համոզւած է, որ ազատութեան համար ո՛չ մի գին թանկ, ո՛չ

մի զոհ ծանր չի՝ կարող համարւել։»

Բայց գիմենք կեանքին։

Ինչպէս յայտնի է, անցեալ տարւոյ ընթաց-
քում մեր զինատար խմբերից մի քանիսը հանգա-
ման քնեքէ բերմամբ կռի բռնեցին թշնամու
հետ։ Ո՞վքեր էին զրանց անդամները. յափշտակ-
ւող պատանիներ, տեղական պայսաններին անծա-

նօթ օտարականներ, արհեստական զրդոււմներով
առաջնորդող և ժողովրդի տրամադրութեանը ան-
տեղեակ ցնորամիտներ։ Ո՛չ երբեք։

Նրանք բոլորն էլ բնիկ լիւրքեացի էին, մեծ
մասով եփուհ, հասակ առած, ու Երկրում ընտա-
նիքներ ունեցող գլխացիներ, որոնք ամենայն
գիտակցութեամբ կռի ճանապարհից դուրս՝ փր-
կութեան ուրիշ միջոց չէին գտնում հայի համար։
Նայեցէ՛ք այս համարում տպւած մեր 9 նահատակ
զինակիր ընկերների պատկերներին կարգացէ՛ք
նրանց անուններն ու ծագումը, մտաբերեցէ՛ք այն

քարձր յեղափոխական գիտակցութիւնը, որով նը-
րանք զօհեցին պարսկահայ գիւղացու շահերին —
և մեր վկայութեան ճշտութեան մասին կասկած
չի մնայ ձեզանում: Միթէ՞ այդ ամէնը ապացոյց
չէ, որ թիւրքահայը գեռ հեռու է յուսահատութիւ-
նից և որ նա՛ ընդհակառակը՝ ունի միանգամայն
որոշ, միանգամայն հիմնական պահանջներ...

Այդ բաւական չէ: Յիշեցէ՛ք հետեւեալ զէպքը
այդ տեսած խմբերի անակնկալ ընդհարումների
պատմութիւնից:

Արածանիի ավերին մի խումբ շրջապատում է
թիւր զօրքով և քիւրդերով: Նայելով մահւան աչ-
քերին հերոսի համարձակութեամբ, պատրաստ ա-
ւելի շուտ բաժանել իր կեանքից, քան հայրենի-
քի փրկութեան կռիւներից, զէնքերից, խումբը
մղում է այդտեղ մի շարք գիւցաղնական կռիւներ:
Մի քանի օր տեւող այդ կատաղի կռիւների մէջ
մեծ կորուստներ կրելով հանդերձ՝ խումբը հակա-
ռակորդ բանակից հարիւրներ է խլում և խմբի մը-
նացորդը թշնամու շարքերը պատռելով, կրակի և
արիւնի միջով շարունակում է իր ճանապարհը՝
հասնելու այնտեղ. ուր անզէն և անպաշտպան ժո-
ղովուրդը հեծում է բռնութեան տակ, «զէ՛նք
զէ՛նք» աղաղակելով:

Այսպիսի հոգեկան վեհ տրամադրութիւն կա-
րող է ունենալ կռուող կողմերից միայն նա, որը
զգում է, թէ յաղթողը ինքը պիտի լինի...

Իսկ ո՞վ է Սերոբը, Աղբիւր մականւանւած սո-
խորացի այդ հանրածանօթ գիւղացին, որի առջեւ
սասանում են երկու ամբողջ գաւառներ, որի ա-
նունով թնդում են Բայէշի և Խլաթի լեռներն ու

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ
(ՍԱՄՈՒԷԼ ՖԱՅՆ)

Իր երեսասարդութեան նկարը 22 տարեկան եղած առնել

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԱԿՆՈՒՆԻ
ԴՐՈՇԱԿԻ ԽԱՐԱՎՐԱՏԱՆ ՍԵՂԱՆԻ ԱՈՋԵԼ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԷՐԵԿՆԵՐ

Ահաւասիկ հրապարակւոյք ուր Քրիստափոր, Սամուէլ Գայն կեղծանունով եւ ռուսական հպատակութեամբ, կուգար ամեն Ուրբաթ լաւ մը ուսումնասիրելու համար Սուլթանին դէմ կատարուելի՞ մահափառք:

ձորերը... Ո՞վ է այդ Սերոբը, որին տարիների ընթացքում մի շարք վալիներ ու քրդական բեկեր չեն կարող ձերբակալել, և որը, մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ յայտնելով, պատժում է մեր ժողովրդի թշնամիներին կամ ջախջախում է իր դէմ ուղղւած զօրքերը ցրելով նրանց անհետանում...:

Դա՛ հայ ժողովրդի բարկութեան սրբազան աղաղակն է, որ արոայայտել է իր զաւկի հրաշալի պատկերի մէջ: Դա ինքը հայ ժողովուրդն է, որը զգում է իր ուժը և արհամարում է ամենասոսկալի պայմանների ծանրութիւնը: Դա արդար բողոքի նոյն մարմնացումն է, ինչ Վասպուրականի համար Վազգէնն էր — անցեալ տարի իր երկու ընկերների հետ նահատակուած յայտնի Վազգէնը...:

Թո՛ղ վատերը շարունակեն շշնջալ, որ Սերոբները և Վազգէնները վնասակար են, որ նրանցով են բացատրում շատ տեղերի սարսափները, սակայն, ո՛վ ծանօթ է թրքական ըէթիմին, ո՛վ ունի թէկուզ ամենաթոյլ գաղափար, թէ ինչպէս է զարգանում առհասարակ ժողովուրդների մէջ ազատասիրական շարժումները — նա գիտէ դէպի ուր ուղղել իր զայրոյթը նա կը կարողանայ գնահատել այդ արդար զայրոյթը մարմնացնող հերոսներին, ժողովրդի վիշտերը մոռացութեան մատնելու համար ամէն բան զոհողներին, յաղթական կռւի համար այդ ժողովուրդը կազմակերպողներին...:

Յեղափոխական գործի կենսունակութիւնն ու ժողովրդականութիւնն արտայայտւեց նաև անցեալ տարի տեղի ունեցած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովում: Զանազան տեղե-

րից եկած 32 ներկայացուցիչներից և ո՛չ մէկը ժողովում և ո՛չ մի վնասով թեան խօսք չարտասանեց: Դժուար է ենթադրել, որ այդքան հոգու մէջ որոնցից շատերը տարիների ընթացքում բաժանել են ժողովրդի հետ թշնամու հարւածի ծանրութիւնը, իսկ միւսները բաւական մօտ են եղել ողբերգական դատի անօրինակ մանրա աստիճաններին — դժուար է, ասում ենք, ենթադրել, որ այդքան հոգու մէջ գտնէ մէկը չբողոքէր յանուն ժողովրդի շահերի, կուի անհրաժեշտութեան կամ կարելիութեան դէմ. եթէ այդ կուիը վնասակար կամ անհնարին լինէր: Բայց արձագանգ տալով իրերի դժուար դրութեանը ու երկշուաններին թողնելով դառն իրականութիւնը թաղցնել իմաստակութիւններու ետեւ, ժողովը շատ երկար զբաղւեց իրեն հետաքրքրող հարցերով, որպէսզի այդ հարցերն անցնեն սառն հիմնական քննութեան բովից:

Մենք ունենք տեղեկութիւններ որ հին ու նոր «հնչակեանները» նոյնպէս ընդհանուր պատգամաւորական ժողովներ են ունեցել անցեալ 1898 թւին իրենց գործունէութեան եղանակը և կազմակերպական հարցերը որոշելու համար: Համարձակ կարող ենք եզրակացնել ուրեմն որ հայը դեռ հեռու է ուժասպառ լինելուց, քամւելուց, նա ունի ուրեմն իր ինտելիգենտ զաւակների շրջանում ևս որոշ տարր, որը ամենավտանդաւոր ճանապարհի վրա չի՝ կամենում բաժանւել իր ժողովրդից, չի՝ կամենում թողնել նրան իր ճակատագրին:

Ձոյ հարց է, ի հարկէ. թէ այդ կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրը որքան է համապատասխանում ներկայի պահանջներին. Ուրախալին այն

է, որ այդ կուսակցութիւնների գոյութիւնը հայ ժողովրդի ազատութեան գաղափարի վրա է հիմնւած: Թող լինի այդ տարրը, թող շատնայ օրէցօր: Հոգ չէ թէ այս կամ այն կուսակցութիւնը այսօր կեղծ կամ սխալ հոգի վրա լինի կանգնած: Հոգ չէ նոյնիսկ եթէ այդ կուսակցութիւնները շատ գէղքերում իրար աւելի աններողութեամբ են վերաբերում, քան ոյնիսկ տաճիկ կառավառութեան: Այդ ամենը կը մերկացնէ, կը խորտակէ, կը ջախջախէ ինքը, կեանքը, ինքը գործը, և խրաքանչիւր կուսակցութիւնից անբախտ. նահատակ հայ ժողովորդը կը վերցնէ այն, ինչ համապատասխան է իր կարիքներին...

Այս մի քանի գիծերով իհարկէ, չեն սահմանափակուած ոչ այն բնորոշ երեւոյթները, որոնք մեզ դատի տեսակէտից արժանի գն ուշադրութեան ոչ էլ՝ անցնել տարւայ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործունէութիւնը:

Բայց մի քանի կէտերի մասին թողնելով խօսքը միւս անգամին եւ միւսների մասին անյարմար համարելով խօսել՝ մենք վերջացնում ենք մեր տեսութեան այս մասը, ընդունելով որ այսօր 1899 թւականի սկիզբին՝ հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը թշնամու դիմաց նոյնն է, ինչ վերջին տարիները:

Թէ ինչ կը բերէ հայի համար առաջիկայ տարին — այդ, ի հարկէ, դժւար է նախատեսել: Եթէ ժամանակի անիւը այնքան անշուշտ և անզգայ չըլինէր դէպի կենդանի աշխարհը կամ ժամանակակից դժւանագիտութիւնը այնքան անխիղճ չլինէր նոյնիսկ դէպի իր պաշտօնական պարտականութիւնները

— այն ժամանակ, ի հարկէ, կարող էինք յուսալ որ վաղը միւս օրը մի հարաւածով վերջ կը տրւէր մեր դժոխային դրութեան և հայր, ցնծութեան թեւերի վրա կը գիմաւորէր հետեւեալ տարին: Բայց ժամանակը անողոք է, մարդկութիւնը անսիրտ... Այնտեղ գեռ լուում է մեռի՛ր եթէ ընդունակ չես կուելու»։ ամէն տեղ գեռ կենդանի է հինաւուրց Բրէնի գիւաշունչ բացականչութիւնը, — «Վա՛յ յաղթւածներին»։ Այդ գիտէ հայ ժողովուրդը և՛ չկամենալով ո՛չ մեռնել, ո՛չ յաղթւել կըռուում է — կուում է, որովհետեւ «Աստուած ինքը թոյլ է տալիս միայն կուով ձեռք քերել իրաւունքը ու արդարութիւնը»։ — կուում է որովհետեւ գալիք տարիները կը բերեն նրա համար միայն այն, ինչ նա կուով ու զօռով վերցրած կը լինի:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ

Միայն վառանդաբան

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Գրեց՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆ ԵԱՆ

Նախկին «աշխարհաքաղաքացի» Քրիստափորն էր, 80-ական թվականներու թիֆլիզեան խմբակներու Քրիստափորը՝ Նա, որ թուրքահայաստանի ղեկավարու ազդեցութեան տակ լքեց պարասպ կօսմոպոլիտիզմի աւետարանը և հոգով-սրտով փարեցաւ հայ ազգային շարժումին։ Նա էր, որ թիֆլիզի մէջ կը ղեկավարէր Մշեցիներու ճինքնադար-

գացմանն խումբը — Սրաբօ, Մարգար Վարժապետ Գաւոր Պետրոս եւայլն — կը սորվեցնէր գրել-կարգալ, բնագիտութեան դասեր կուտար և միաժամանակ կը դաստիարակէր զանոնք յեղափոխական ոգիով:

1880ին՝ ուսումնաւարտ Թիֆլիզի Ուսուցչական ճեմարանէն, ապա ուսուցիչ իր ծննդավայր Ագուլիսի մէջ. Բաֆֆիէն յետոյ, 1885-87ին՝ քաղաք ունկնդիր Մոսկւայի համալսարանում, 1889ին՝ նորէն ուսուցիչ Ագուլիսում — այն ժամանակ, երբ Թիֆլիզը կ'ապրէր խմորումի եռուզերը:

Կոչւած էր մարդիկ կառավարելու, ծնած էր ղեկավար, առաջնորդ յինելու: Դեռ բոլորովին երիտասարդ՝ նա հեղինակութիւն ու յարգանք կը ներշնչէր իր շրջապատին: Պատկառելի գլուխ մը պրոֆէսորի, պետական մարդու, երկայն մօրուքով դալուկ դէմքով ու խիստ իմացական արտայայտութեամբ. նայւածքը՝ աւելի խորհողի, քան յեղափոխական գործիչի — լուրջ, հանդիսաւոր, ինքնավստահութեան եւ արժանապատուութեան դրոշմը ճակտին. խորունկ ու խոհուն աչքեր, որ մեղմիւ կը պսպղային ակնոցի ետեւը և կը թափանցէին դիմացինի հոգւոյն մէջ. նիհար, թուլակազմ մարմին մը, փոքր ինչ դանդաղաշարժ, քիչ խօսող, կուռ տրամաբանող, ընդհանրապէս պաղ, զուսպ, հաւասարակշռուած. ներսը, սակայն, — հրաբուխ մը, ազնիւ կրքի խորագունդ ծով մը, որ շարունակ կ'ալեկոծէր ու դէպի գործ կը մղէր...

Գործի մարդն էր գերադանցապէս և գործի կուսակցութիւն մ'ազաւ անոր ստեղծած Միութիւնը իր

ամբողջ տեւողութեան ընթացքին:

Բանաստեղծներ, վիպասաններ, հրապարակագիրներ ու դերասաններ շատ է ունեցած հայ ազգը բայց կազմակերպիչ տաղանդներ սակաւ կը ծնւնդարերով պառակտուած, անմիաբանութեան, ծայրահեղ անհատապաշտութեան ախտով մշակուած հայ անդաստանի մէջ:

Կազմակերպչական ոգի... Այդտեղ է Քրիստափորեան հմայքի գաղաւթը: Հազուադիւր առաջնորդ մը որ իր ընտիր իմացականութեանը կը մեացնէր և բարոյական խոշոր առաքինութիւններ ու հաստատուն նկարագիր, անյողգոյգ կամք, անաղարտ մաքրութիւն և անկաշառ շիտակութիւն:

Կովկասեան իշխանութիւնները, բնականաբար կը ճանչնային հայ յեղափոխականներու առաջնորդը: Հսկողութիւնը խիստ է անոր շուրջը: Քանի մը անգամ խուզարկեցաւ ու ձերբակալեցաւ: Առաջին անգամը 1891ի գարնան: Մէկ-երկու ամիս Մետեխի բանտը: Ապա աքսոր - Բեսարաբիա, Ըրշիսեւ, Ներսէս Աշտարակեցիի աքսորավայրը: Քիչ յետոյ, երբն միացաւ Զաւարեանը, որ Տրապիզոնէն վերադարձին նոյնպէս բանտարկուեր էր ապա տարագրուեր:

Աքսորի մէջ ալ դադար չունի Քրիստափոր: Շրջապէս ալ ևս անկարող էր հրատարակել թիֆլիզի մէջ. Ժանդարմական խստութիւնները անհնարին դարձուցեր էին զայն: Կը մնար փոխադրել «Դաշնակցութեան» մամուլը դէպ աղատ երկիրներ: Այդպէս որոշուած էր Նախքան աքսորը: Առժամայէս Ռումանիոյ մէջ պիտի լոյս տեսնէր օրգանը: Վիեննայի Մխիթարեաններէն զրկուած

էին հոն տառերը: Գործը պատահական ձեռքերու մէջ էր, հրատարակութիւնը կը յապաղէր: Աքսորավայրը մօտ էր Ռումանիոյ սահմաններուն: Քրիստափոր զաղտուկ կ'անցնէր սահմանը, կուգայ Գալաց և տեղական ուժերուն հետ փութով լոյս կ'ընծայէ «Դրօշակ»ի մէկ թիւը ու կը վերադառնայ Քիշնև: Կուսակցութեան օրդանը վերստին կը մնայ բախտի կամքէն: մինչեւ որ Ռոստոմ կուգայ կ'առնէ տառերը և կը բերէ ազատ Զուիցերիա 1892թ.), ուր կը հաստատուի վերջնականապէս մեր կուսակցական մամուլը:

Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ՝ Զաւարեան և Վարդան — մէկը մտաւորական, միւսը ռազմիկ առաջնորդ — մտան Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմինն մէջ: (հոգ էր և Հրաշք թիրեաքեան) ու զացին ուսումնասիրելու երկիրը, իսկ Քրիստափոր ստանձնեց ցուցական գործունէութեան ղեկավարի պաշտօնը:

«Փոթորիկ»ի ծանր գործը յաջողութեամբ պսակելէ յետոյ մեր մեծ ընկերը ըսաւ իր մտերիմներուն. «Ես այժմ կ'երթամ սուլթանի դէմ... Նետուեցաւ նոր, աւելի ահաւոր փոթորիկի մէջ, որուն պիտի զոհաբերէր իր կեանքը:

Դաւ մըն էր Սուլթան Համիդի կեանքի դէմ — մէկը ամենաբարդ, ամենախիզախ դաւերէն, զոր արձանագրած է ազգերու յեղափոխական պատմութիւնը:

Ինքն իսկ յղացեր էր ձեռնարկի գաղափարը, — զոր որդեգրեց Սոֆիայի Համագումարը — և ինքն ալ կը վարէր նախապատրաստական աշխատանքը՝ գաղափարակից ընկերներուն հետ, — ընկերներ ամէն ազգէ ու դասակարգէ, ընկերներ, որոնց տարամերժ մթնոլորտին մէջ քով քովի կը բազմէին Առնաուտքոյցի Վառձապուհը, բելջիկացի անիշխանական Ժօրիսը, կէս-յունածին Սիլվիօ Ռիչչի, գերմանածին Սօֆի Ռիպսը և ուրիշ սրտոտ, ար-

կածասէր անհատներ, կին ու տղամարդ, ամէն գիրքի ու պարապմունքի տէր, — խայտարղէտ, կօմօպօլիտ շրջան մը, հաւաքւած թիւրքիոյ, Կովկասի, Եւրոպայի այլ և այլ անկիւններէ, կազմակերպւած յատկապէս Եւրօրդի տօնական օրերուն համար, հայոց գերագոյն Դաւադրութեան անվրէպ իրագործման համար...

Սիլվիօ — Ռիչչի
(Քրիս Ֆենեհեան)

Կը վարէր այդ հազագիշտ նւագախումբը հայկական շարժման մեծ կախարդը, Սամուէլ Փայն անունով(*) որ օր ու գիշեր որոնաւով իր խօշական յղացումը, որու համար ինքն իսկ գտեր էր անհրաժեշտ նիւթականը Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր դասակարգը մտրակելով ու արիւնքելով, կը վարէր գործը 1904էն մինչև 1905 եղեբերական դարունը, թուրքիոյ և Բալկաններու մէջ, անդուլ ուսումնասիրելով

Քրիստափորի ծածկանունը: (Այդպիսի անցագրով մտած եր թուրքիա):

միջավայրը, պրպտելով սուլթանանիստ մայրաքաղաքի ամենամուծ խորշերը, երթեկելով Պոլսէն-Ֆիլիպպէ-Ոֆիրա-Պոլիս, պատրաստելով իր մահառիթ գործիքները և Ուրբաթ օրերուն, հայ լայֆի իր երկսեռ շքախումբով ազատօրէն մտնելով Երզրզի պարիսպներէն ներս, դիտելով երկարօրէն Սէլամլըզի արարողութիւնը, Սուլթանական թափօրը, օտար հարիւրաւոր հանգիսականներուն հետ...

Ջարնէ՛լ այն մարդը, որ մեծագոյն պատասխանատուն է հարիւր հազարաւոր հայերու կոտորածին, զարնէ՛լ թագակիր Մարգասպանը, որու գոլութիւնը մշտնջենաւոր և մտրակող *défi* մըն էր, անարգանք մը հայ ցեղի, հայ յեղափոխական Կազմակերպութեան համար... Եւ հայոց նեմեզիդայի այդ դերագոյն ժեսթը պէ՛տք է կատարէր նա ինքը՝ հայ ժողովուրդի առաքելատիպ զաւակը, անոր մեծագոյն յեղափոխական պարագլուխը Բրիստափոր Միքայէլեան...

Ահա սեեռուն գաղափարը, որ գուցէ վաղուց բոյն դրեր էր Վարպետի ուղեղին մէջ:

Պէ՛տք էր հասցնել այդ հարւածը, եթէ անգամ հայկական խնդրի լուծման տեսակէտով ունէ դրական արդիւնք չունենար: Կան վայրկեաններ, երբ նման վրէժխնդիր գործողութիւնները ինքնին յեղափոխական արժէքներ են անկախ տալիք հետեւանքէն. — արժէքներ՝ նւիրագործւած բանականութեան, համամարդկային բարոյագիտութեան օրէնքներով:

Քրիստափոր նահատակեցաւ կէս ճամբուն — գրեթէ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելէ յետոյ — 1905ի Մարտ 17ին, երբ Վռամշապուհ Քէնդիբեանին հետ ուռմաբային փորձեր կը կատարէր Վիտոշի լանջերուն, բուլղար մայրաքաղաքի շրջանակները:

ՈՃՐԱԳՈՐԾԸ

Գրեց՝ ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Ոճրագործ,

Եւ վերջապէս դուն ալ օրերուն ամենէն զարհուրելին և վայրկեաններուն ամենէն արդարը տեսար. տեսար ու զառանցեցիր և քու խաւարող սւ հրէշային աչքերդ հազիւ հազ կրցար ծածկել հպատակներուդ անմեղ արիւնին մէջ փտտած կմախսաձև ձեռքերովդ... Եւ հիմա աղօթէ՛ որու կ'ուզես՝ ծնկաչոք և հողատարած Մուհամմէտիդ կամ Եղեռնի աստուածիդ, կամ Դիպուածին, կամ Չարիքին, աղօթէ՛, որովհետեւ քու կենդանի սատակդ դեռ հողին վրա կեցնելու պարգեւը չարաշուք վայրկեանին կը պարտիս, ոչ թէ անոնց անշուշտ, որոնք այդ անիմանալի, հանձարեղ ու գերբնական պատիժը յղացան քեզի համար...

... Դիտեմ, թէ ի՞նչ դժոխային չարչարանք, ինչ մղձաւանջ, ի՞նչ մահազօր տենդ և ի՞նչ չի յագեցւած և անյափրանալի կատաղութիւն մըն է, որ զքեզ կը գալարէ զքեզ պալատիդ մէջ պատէ ի պատ կը զարնէ և աթոռի վրայէն աթոռի վրա կը նետէ, կարենալ լուծելու համար տիեզերքիս ուժերէն դուրս եղող այս առեղծւածը: Բայց պիտի չկրնաս լուծել, ո՛վ արիւնռուշտ յարալէզ, պիտի չկրնաս ձեռք դնել այն արհաւրալից, այն վրիժառու, այն քինայոյզ, այն հայրենատարի, այն աստուածառաք ու շքեղ ու անպարտելի Անծանօթին վրայ... որ քու զինւորապատ պատնէշներէդ ներս մտաւ, գլուխը իր փառքէն ու իր հպարտութենէն բարձր ու նայւածքը մահով եւ առլցուն .. Տեսար հարիւրաւոր մարմիններ ճղակոտոր՝ բաշարձակ ու հոգեւարքի մէջ վրնջող ձիեր, որ խորտակեալ չքակառքերուն հետ բոցեղէն ու մոխրապատ օդերուն

ժէջ ցնորապարեցին եւ ճախրեցին. ի՞նչպէս դտար այս պատկերը, դուն ամենագէտ ոհրագործ, կցա՞ծ էիր յօրինել այս խրախճանքի համայնապատկերը, յաջողեցա՞նք ու վըքիժառուներդ: Այո՞, կըսես զարհուրանքով եւ քրքիջիդ կռինչը կմախքիդ ոսկրատենդիտ հետ չորս հողմերէն կիմացւի... Յաջորդ անգամուն... քու պալատիդ... անկիւնաքարերուն տակ, որ ահագնաշառաչ պիտի կործանին քու սուլթաններուդ բովանդակ սերունդներուն պիտի խըմորուին... Ուր որ ալ ըլլաս, Վրէժին ստոյգ եւ անխուսափելի եւ պատրաստ ճամբաներէն պիտի հասնի, պիտի թեւէ, պիտի գայ հրաշագեղ Անծանօթը... եւ իր անողոք սուրը վիզիդ եւ իր թուռնցքին զօրութեան ծանրութիւնը քու քստմենքի գանկիդ վրայ հանգչեցուցած՝ պիտի գայ Անծանօթը, որովհետեւ բոլոր ճամբաները ու բոլոր երկաթապատ դուռները անոր քայլերուն առջեւ բաց են, ինչպէս բաց է ապագան մարմարեղէն Գաղափարին առջեւ:

Աւետիս Ահարունեան

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

գրեց՝ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ահա այն մարդը, որ մի օր վճռեց կարմիր Սուլթանի դէմ քալել հին օրերի առասպելական հակայի պէս, որ զնոյ էր իր հայրենի աշխարհն ապականող վիշապը զարկելու:

Եւ շանթ ունի իր ձեռքին:

Գերագոյն այս հարուածը պատրաստելու համար Քրիստափոր 1903 թուին կովկաս է անցնում Հայ հայրենիքը ծաւառող սահմանները նա վաղուց է ջնջել: Կարմիր Սուլթանի հետ հարիւր հազարաւորների անմեղ արեան հաշիւն ունի կարգադրելու եւ համայն աղղը պիտի ծառանայ սահմանի ասդին ու անդին: Վայ նրան, ով թերանայ այդ պարտքից:

Ինքը ամբողջ հոգւով միշտ դէմ է եղած որեւէ բռնութեան եւ մանաւանդ՝ հակադրական եղանակով յեղափոխական նպատակի համար նիւթական միջոցներ հայթայթելուն: Եւ այժմ սրտի կսկիծով՝ հա ինքն է անցնում այս զփնդակ գործի գլուխը հնարաւոր չափազանցութիւններ ու սայթաքումներ կանխելու համար իր մաքուր նըկարագիրով ու համբաւով:

ՏՔրիստափոր Բաքուում նիւթական նախապատրաստութիւններ էր տեսնում իր հակայական եւ իր յանդգնութեամբ անօրինակ ձեռնարկի մասին: Ակներեւ էր, որ ինքը զոհ էր գնալու: Իրեն սպասող վախճանի նախազգացման ծանր տպաւորութեան տակ էի գտնուում ես, եւ թախիծը չէր թողնում ինձ, մինչդեռ ինքը իր հերոսական ձեռնարկի հմայքին տակ նոյնպէս հաւասարակշռուած

էր, ինչպէս միշտ նոյնպէս զուարթ ու զուարճախօս։ Եթէ երբեմն մռայլում էր, դա լինում էր միայն իր ձեռնարկների հետ կապ ունեցող խնդիրների հետեւանքով և ոչ երբեք անձնական հոգերով, կամ իրեն սպասող մարտիրոսութեան նախազգացմունքի ազդեցութեան տակ։ Մօտենում էր վայրկեանը երբ Քրիստափոր պատրաստում էր գնալ Պոլիս։ Մի անգամ փողոցում ինձ ասաց՝ «Մի փոքր յետ մնայ՝, և դիտի՛ր ինձ»։ Ես կատակեցի։ Յետոյ հարցրեց. «Նկատելի՞ է կաղալս»։ — «Այո պատասխանեցի Քայց շատ քիչ»։ Իր ապագայ անելիքի մասին խորհելով փորձում էր խմանալ, թէ չի՞ կարող արդեօք ուղած պահուն քայլել առանց կաղալու։

«Ճամբու դնելիս», ես շատ տխուր էի. նա վճռապէս դէպի մահ էր գնում։ Քրիստափոր դարձաւ ինձ ու ասաց.

«Մի տխրիր, քէֆդ քէօք պահիր, «դա տեպեր իդու նա սուլտանա (1)»։

Աշխարհի յեղափոխական պատմութեան մէջ գուցէ դա եզակի դէպքն է, երբ քաղաքական կուսակցութեան անփոխարինելի շէֆը ինքն է անձամբ նետում ահաբեկումների սոսկումների մէջ ուժանակը ձեռքին, երբ նա այնքան հեշտութեամբ կարող էր իրեն փոխարինող ունենալ, ինքը մնալով գերագոյն զեկավար։ Մի միստիկ ու անվերժանելի մշուշով է ծածկուած Քրիստափորի հոգու այդ օրերի պատմութիւնը։

Այսպէս է համոզուած Քրիստափոր իրաւամբ։ Կարմիր Սուլթանը նրա համար դարձել է մղձաւանջ, խեղդող մի ճիւղ, որ ծուլատում նրա հոգին գիշեր ու ցերեկ։ Հայութեան ապրած սարսափներից յետոյ (1895-96) Քրիստափոր դարձել է մի հնոց, որ կրակ է ճարճատում և որ պիտի հրդեհի պէս ճարակի այդ զարհուրանքի միակ հեղի-

(1) Ռուսերէն «Հիմա գնում եմ Սուլթանի եմ»։

Նակին: Եւ յետոյ, Քր'ստափորի համոզումով այսպիսի խօսական հարուածները կոչուած են անաղագղորդ թնդիւն հանելու անգամ ստրկացած զանդուածների սրտերում և բարձրացնելու նիրհոյ, մեղկ, ճապաղուն գիտակցութիւնները: Քրիստափոր գիտէ լեզենդանների ոյժը, գիտէ հերոսական պատմութիւնների, զրոյցների, ժողովրդական երգերի մտրակող թափը գոռացած ու կռացած թիկունքների, քաշ ընկած հողադոյն ճակատների վրայ Քրիստափոր գիտէ, որ ստրկացած ժողովուրդների համար չըրթունքների մէջ երկնային կայծակը պիտի դնէր ինչպէս Բիբլիական մարգարէին, և այդ կայծակը կը ժայթքի միմիայն բռնաւորի գանգը փշրող հարուածով:

Այսպէս է խորհում Քրիստափոր:

Եւ կայծակը բռնելու համար՝ ինքը նետուեց արեան մրրկի մէջ:

Քրիստափոր ծպտեալ մեծատուն Սամուէլ Փայն գարձած, իր աղջիկը՝ Ռուբինա Փայն, որ իր եռանդուն ու անվեհեր գոչձակիցե է և ոչ աղջիկը, իր միւս աշխատակիցները կառապան, ձիապան, քիմիկոս, պահեստապետ, բուրսանդակ, տանտիկիներ և այլն և ամէնքը ոստիկաններով ու լրտեսներով հարուստ Պօլսում, Սուլթան Համիտի քթի տակ պատրաստում են ուժանակները ու միաժամանակ Ելտըզ-Բէօշքին այցի դնում Սելամլըքի օրերին ուսումնասիրում նրա ճամբաները, շրջակայքը, չափում ձեւում, սահմանում անագնաղղորդ հարուածը: Եւ արուածը կրկնակի է — այդպէս է Քրիստափորի կամքը — դրժոխային մեքենայ կառքով և ձեռքի ուժանակներ, եթէ առաջինը ձախողի...

Եւ ձախողեց, որովհետեւ բաղդն ուղեց, որ ուժանանակի փորձերին իր սրտակից Վառմչապուհի հետ Քրիստափոր ինքն ընկնի Վիտօշի լանջին նախ քան Սուլթանին տալիք հարուածը

Վստահաբար կարելի է ասել, որ եթէ Քրիստափոր ապրէր և Պօլիս դառնար Բուլղարիայից, Կարմիր Սուլթանը չէր ապրի:

ՄԻ ԷՔ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Գրեց՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Մինչև 1898-ի վերջերը Քրիստափորը ապրում էր Եովկասում՝ մերթ ուսանող, մերթ ուսուցիչ, իսկ 1894 ապրելից սրբագրիչ Նովոէ Օպոլդենիէ թերթի:

1895 թվի աշնանը Կովկասի և Ռուսաստանի զանազան վայրերում տեղի ունեցան բազմաթիւ աչքի ընկնող հայերի ձերբակալութիւններ՝ թիւրքահայ աղատադրական շարժումին օգնելու ապստամբութեամբ: Հոկտեմբեր 24ին ձերբակալեց նաև Քրիստափորը և 26-ին ուղարկեց Բագւի բանալ: «Նովոէ Օպոլդենիէ»ի գրասենեակում ու Քրիստափորի բնակարանում կատարեց խուզարկութիւն և առնւեցին մի շարք թղթեր ու նամակներ: Ի միջի այլոց ժանդարմների ձեռքը ինկաւ և «յանձնելի Քրիստափորին» մակագրութիւնը կրող մի նամակ, որ գրել էին Բագւի դաշնակցական ընկերները, և մի ուրիշ նամակ հասցեագրւած Բագու Յովակիմեանին, որի միջոցով Քրիստափորը դրամ էր խնդրում թժ. Չալեանից և միաժամանակ տեղեկութիւններ հաղորդում հայկական խնդրի մասին: Այս նամակները բաւարար հիմք էին որպէսզի Քրիստափորը նետուի բանտ և ենթարկուի խիստ առանձնացման, և նրա դէմ սկսւի դատական հետապնդում:

Այս գործի մասին մեզ հասել է մի քանի թղթեր՝ պատճէնները Քրիստափորի ձեռքով գրւած 1895 թ. Նոյեմբեր 7 և 1896 թ. փետր. 3 ընդարձակ դիմումնագրերի Բագւի ժանդարմական վարչութեան պետին, մէկ գրութիւն Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազին, տիկին Միքայէլեանի մի բողոքագիրը Բագւի նահանգապետին և Բագւի ժանդարմական վարչութեան ներկայա-

ցուցչի ու դատախազի օգնականի 1996 թ. Մարտ 23 որոշմնագիրը Քրիստափորին 2000 բուբլի գրականով ազատ արձակելու մասին: Փորձենք այդ նիւթերի հիման վրա, ծանօթանալ Քրիստափորի կեանքի այդ հետաքրքրական էջին:

Պէտք է իմանալ թէ ի՞նչ օրեր էին այն օրերը: Թիւրքահայկական կոտորածները խռովել էին ռուսահայութեան միտքը: Գաղթականները թափոււմ էին Կովկաս: Ամէն կողմ հանգանակութիւններ էին տրուում օգնելու համար Համիդի ղոհերուն. Տենգազին գործունէութեան մէջ էր և Հ. Ս. Դաշնակ'ցութիւնը, որի ոգին Քրիստափորն էր: Գերագոյն ճիգ էր թափում նա, բախում էր ամէն գուռ՝ նիւթական միջոցներ ճարելու համար:

Այս վերաբերումի արդիւնք էին 1895-ի զանգւածային ձերբակալութիւնները:

Հոկտեմբեր 26-ին Քրիստափորին փոխադրում են Քազի բանտը իսկ 28ին արդէն տղո՛ւ է ունենում առաջին հարցաքննութիւնը: Չորս օր տառապում է անյայտութեան մէջ: Նա չի ուզում հաշտւել այն մտքի հետ, որ Ռուսաստանը թշնամի է դուրս գալիս թիւրքահայութեան. չէ՛ որ հէնց ռուս քաղաքականութեան շահը թելադրում է հովանաւորել թիւրքիայի քրիստոնեաներին: Չէ՞ որ հայ ժողովուրդը իր բոլոր խաւերով անխտիր Ռուսաստանից է սպասում իր փրկութիւնը, ինչո՞ւ են հապա այս տմարդի հալածանքները. ինչո՞ւ հայ ազգասէրները, փոխանակ քաջալերանք գտնելու, հարիւրներով նետում են չանտ:

Առաին հարցաքննութիւնը Հոկտ. 28-ին տեղի է ունենում Քազի ժանդարմական վարչութեան մէջ և տեւում է քաջական երկար: Բնում է ինքը՝ ժանդարմական վարչութեան պետը ուրիշ քննիչների հետ միասին և տալիս

է բաղմամբիւ հարցեր, որոնք ըստ երեւոյթին, նեղում են Քրիստաւոփորին. նա լծէ եւ ստորադրում է հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, բայց երկար չի կարողանում հանգստանալ և շարունակ վրդովում է ժանդարմական պետին ցոյց տուած բժախնդրութեան եւ աչառութեան դէմ: Վերջապէս չի դ մանում և նոյեմբեր 7-ին բանտից ուղարկւում է մի ընդարձակ բացատրագիր իր մօտից առնւած լժլժերի և հարցաքննութեան ժամանակ իրեն ուղղած հարցերի առթիւ այդ քայլն առնում է այն պատճառով որ, ինչպէս գրում է ինքը, հարցաքննողները ցոյց են տուել ճշմարտագոյնացարւած կամ, առնուադն կասկածամիտ վերաբերում դէպի իւրաքանչիւր իմ կուցմունքը կամ ինձանից առնւած նամակների ամէն մէկ խօսքը, մի վերաբերում, որը ի մեծ ցաւ իմ, ես նկատեցի միայն հարցաքննութեան վերջը երբ վարչութեան պետը, աչքէ անցնելով իմ ցուցմունքները, ինչպէս նաև ինձանից առնւած լժլժերը, ոկսեց ինձ ուղղել որոշ վերաստուգող, լըբ րացուցիչ կամ բռնորովին նոր հարցեր:

Այսպէս մէկիկ-մէկիկ բոլոր կասկածներն ու մեղադրանքները հերքելուց յետոյ, Քրիստաւոփորը հարցնում է «նչո՞ւմն է իմ մեղքը, ինչ բանի համար եմ մեղադրուում: Ասում են. պէտք է մեծ մարդ լինել առողջ բանականութեան պահանջներին դիմադրաւելու համար: Ընդում եմ այժմ, որ այդ ճիշտ է առողջ բանականութիւնը ինձ ասում է. «գոլ յանցաւոր չես, հանգստացի՛ր ու սպասի՛ր», մինչդեռ ես անկարող եմ հետեւելու իմ առողջ բանականութեան այս պարզ ցուցմունքին — և տառապում եմ: Տառապում եմ շատ պատճառներով եւ ի միջի այլոց իմ ձերքակալութեան առիթ ծառայող հիմքերի անորոշութիւնից... Կրկին հարցնում եմ. ին՞չն է իմ մեղքը: Արդեօք որևէ մասնակցութիւն հայկական գործերո՞ւմ, որոնք տեղի են ունենում Թիւրքիայում, մեղանից եօթը

աշխարհներով հեռու։ Որեւէ ընկերութեան պատկանե՞լը որ ես երազումս էլ չեմ տեսել։ Ի՞նչն է։ Ես գնում եմ այս հարցը, որպէսզի աւելի կամ պակաս որոշութեամբ ձեւակերպւի իմ յանցանքը։ Կս խնդրում եմ այդ, որովհետեւ կարծում եմ որ այդ է լաւագոյն ձեւը վերջ տալու քաջքշուկին ու մանր-մունր բաներին և արագացնելու քննութեան ընթացքը։

Քրիստափորը ամէն կերպ աշխատում է արագացնել իր գործի ընթացքը։ Դուրսն էլ նոյն ուղղութեամբ աշխատում են ընկերները և կինը՝ Եւգենիա Կոնստանտինովան, որը ձերբակալութիւնից մի քանի օր յետոյ, շորսամեայ երեխան հետը առած շտապում է Բազու օդանոցում համար ամուսնուն։

Ուստի վճռում է մի նոր և նոյնպէս ընդարձակ գրութեամբ պարզել իր տեսակէտները հայկական խնդրի և հայ-ռուսական յարաբերութիւնների մասին։ Գրութիւնը յանձնում է 1896 թ. փետր. 3-ին, Բազուի ժանդարմական վարչութեան պետին։

Ահա այդ թուղթը.

1895 թ. հոկտեմբեր 24-ին ինձ խուզարկեցին Վեֆօէ Օպօզրէնիէ՝-յի գրասենեակում և իմ բնակարանում, Թիֆլիսում, յետոյ ձերբակալեցի, առնւեցի բանտը, և այնտեղից նոյն ամսի 26-ին տեղափոխւեցի Բազու, ուր այդ ժամանակից ի վեր գտնւում եմ նահանգային բանտի ծանր կողպէքի ետեւը։

Նման խիստ վերաբերումը դէպի ինձ քննչութեան կողմից (չափազանց խիստ նոյնիսկ անկախ այն միջադէպերից, որ ես ապրեցի այս ժամանակամիջոցում և որոնց հետ ղժարութեամբ է հաշտւում մարդկային հոգին) ուղղակի զարմանք է պատճառում ինձ և ստիպում է մտածել որ քննչութիւնը շարունակում է հաստատ կենալ իր մե-

դադրանքի վրա որ հո «պոտտիանում եմ զազտնի ընկեր-
ու թեան, որը նպատակ է դրել ապստամբութիւն առաջ
բերել թիւրքիայում» և որ. բացի այդ, կառավարութիւ-
նը մեծ կարեւորութիւն է տալիս այդ ենթագրեալ «զազա-
տնի ընկերութեան»: Աստի հս վճռեցի յայտնել մի քանի
ընդհանուր եւ՝ անձնական շարժառիթներ, որոնք հերքում
են յիշեալ ձեւի մեղապրանքի արդարացիութիւնը:

Ահա բոլորովին առարկայական տեւալները: Թիւր-
քահայերի վերջին 5-6 տարւայկեանքի յայտնի մոմենտ-
ներից և ո՛չ մէկում — ինչպէս Պոլսի ցոյցը 1890 թւին
Սասնոյ հայերի կոտորածը 1894-ին, Պոլսի ցոյցերը ան-
ցեալ 1895 թ. սեպտեմբերին — կարելի չէ ցոյց տալ գէթ
մի հատիկ ռուսահպատակ հայի մասնակցութիւնը, մի բան,
որ չէր կարող պատահել, եթէ այդ դէպքերի նախաձեռ-
նութիւնը կը ըլխը կոպկասից: Դրա հետ միասին, այն ցա-
ւալի փաստը, որ յզացել էր Կուկունեանի կուսակցութիւ-
նը՝ 1890-ին ներխուժելու համար Թիւրքիա՝ նպատակ ու-
նենալով պաշտպանել հայ ազգաբնակչութիւնը յարձակող
քիւրդերի դէմ, ապա 5-6 տարւայ ընթացքում երկուե-
րեք հայերի ձերբակալութիւնը Թիւրքիայում և նոյն-
իսկ նրանց Թիւրքիա մտնելը՝ կատարւել է միայն 1899 թ.
ցոյցերից յետոյ կամ 1894 թ. Սասնոյ կոտորածից երկար
ժամանակ անցած: Նմանապէս զրամական հանգանակու-
թիւնները յօգուտ Թիւրքահայերի, որոնք տեղի ունեցան
անցեալ տարի կաթուղիկոսի կողմից, ինչպէս և նոյն նպա-
տակով հայերէն թերթերի խմբագրատները հասնող նւէր-
ները միայն հետեւանքներ էին հայերի տմարդի կոտո-
րածի Սասունում, որը 10-15 քիւրդերի պատճառով, որոնք
փնասւել էին հայերից՝ վերջիններիս տաւարը քշելու ժա-
մանակ, զոհեցին նոյնքան հազար սասունցիներու Այս
հանրածանօթ փաստերի մատնանշումով ես ուզում եմ հաս-

տատել, որ հայ հասարակութեան, տաւորականութեան և նոյնիսկ Կուկունեանի Կուսակցութեան ծնունդ տւող զանգւածների հետաքրքրութիւնը դէպի թւրքահայերի վիճակը ինքն ըստ ինքեան հանդիսանում է կրաւորական, ածանցեալ երեւոյթ, որը կախած է նախ և առաջ Թիւրքիայի կեանքի զարկերակից:

Քրիստափորի այս դիմումագիրն էլ գրական հետեւանք չի տալիս և հիմնական փոփոխութիւն չի մտցնում նրա դիմակի մէջ. նրան շարունակում են պահել խիստ առանձնացած:

Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ Մարտ ամիսը, երբ Ժանդարմական վարչութիւնն ու զատախազութիւնը համաձայնեցին բաւարարութիւն աւել տիկ. Միքայէլեանի դիմումին՝ ազատ թողնել բանտարկեալին դրամական երաշխաւորութեամբ. Մարտ 23 ի համապատասխան արձանագրութեամբ Քրիստափոր արձակեց բանտից: Իկ Միքայէլեանը ներկայացրեց 2000 բուբուլ երաշխաւորութիւն:

Հետզհետէ բանտից արձակում են և միւս բանտարկեալները: մեծ մասամբ՝ նոյնպէս դրամական երաշխաւորութեամբ, Հայ հասարանութեան միաքր Կովկասում յուղած էր. ամենքը սպասում էին զատաւարութեան, բայց կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարեց դիմելու վարչական պատիժների: Չերթակալածներից շատերը, վարչական եղանակով, աքսորվեցին Ռուսաստանի զանազան կողմերը. Քրիստափոր թողնեց Թիֆլիս՝ առանց քաղաքից հեռանալու իրաւունքի,

Ս. ՎՐՍՅԵՆՆ

ԱՂԵՏԱԻՈՐ ՄԱՅՐ

Հսկայական ծրագրերն են զլխի մէջ, յափշտակած ժողովրդական տանջանքների սիսփման իղձերով՝ նա պատոււմ էր քաղաքից քաղաք, հրկրից հրկիր: Կովկասից անցաւ Շվէյցարիա-ժընևից Բալկան, Վիեննայից նորագոտ Բուլգարիայի մայրաքաղաքը և այնտեղ, բարեկամների և համախոհների նեղ, բայց մտերիմ շրջանում, իր փայփայած ծրագրերների հնոցի մէջ՝ դաւաւ խղէտաւոր մտն, անսպասելի, ինչպէս որոտ, շանթահաւորով՝ սրպէս կայծակ:

Մարտի 4/17-ն էր: Քրիստափոր Միքայէլեանը — ո՛չ, նրա մտերմական հագուեն չէ սողում այս ձեւը — Քրիստափորը ուղեկցւած տասնից աւելի ընկերներով, հայ և մակեդոն, գնաց մերձակայ լեռներում թաքնւած մի ձոր, ուսմբի փորձեր առնելու: Կնեոթեւօ գիւղի մօտ էր այդ:

Ահա վերջապէս ուժբաժիգը՝ էդուարդ դիրք բռնեց: Միւսները, զգուշութեան համար, հեռացան՝ աւելի բարձր տեղից դիտելու պայթիւնի հետեւանքները: Անշարժ մնաց միայն Քրիստափորը, անբաժան ուժբաժիգ ընկերովից: Ոչ մի խնդիրք, ոչ մի յորդոր, ոչ մի նախազգուշացում՝ տեղահան չարեց նրան...

Անցաւ մի քանի րոպէ: Ու յանկարծ որոտանման դղրդոց ցնցեց շրջակայքը, և ծուխի տմպը պատեց փորձի տմբողջ վայրը: Հեռացած ընկերները՝ ճնշող նախազգացումով ներքեւ սլացան, նետուցին այն կողմը, որտեղ ուժբաժիգն էր կանգնած: Եւ նրանց աչքերի առջեւ բացեց սոսկալի ողբերգութեան ահաւոր տեսարանը. — Քրիստափոր թաւազլոր, հազիւ շունչը բերանին, էդուարդը հեռու նետած, խրած ձիւնախառն հողի մէջ՝ արգէն մահացած Սարսուցսուցիչ լուսութեան մէջ, գերբնական ուժով, մի ճիշ լսեց: Ընկերները օգնութեան յուսահատական ճիգ արեցին — և անմոռանալի նահատակը, իբրեւ «մնաք բարեւի» վերջին նշան, փորձեց վերաբանալ մարած աչքերը, նայեց իր շուրջը, դիտեց հեռուն, շատ հեռուն և հանգաւ՝ տառնց բառ անգամ արտասանելու...

Վէրքերը ծանր էին և կսկծաբեր: Էդուարդի տմբողջ աջ երեսը, կրծքի աջ կողմը, ինչպէս և աջ ստը, պատառաւած էին և այլանդակած: Աջ ձեռքը կտրւած էր արկունիկից: Ռումբը կտտարիւ էր իր աւերմունքը անխնայօրէն, կտտաղու-

թեամբ: Քրիստափորի վէրքերը, արդիւնք ռումբի նետած քների, հրեք էին: Երկուքը ձախ երեսին և ձախ ոտին—թիթեւ անկարեւոր: Երրորդ վէրքը ուղիղ կրծքին—մահա աւ: Եթէ չլինէր ծոցի գրպանում պահած արծաթեայ ծխատուփը, որը երկու տեղից ծակած էր, սիրտը պտտառ-պտտառ պիտի լինէր ամբողջովին: Անվեհեր գործիչների փոխարէն՝ երկու դիակ: Այդ էր իրականութիւնը: Եւ նրանց վիրաւոր, յօշոտած մարմինները, ընկած մի անհիւրընկալ ձորում, ձիւնի մէջ, մնացին երկար ժամեր, չըջապատուած ոստիկանական պահապաններով, որոնց հրամայած էր խտուրթեամբ հսկել, մի րոպէ իսկ ոչք չհեռացնել «քաղաքական կարեւոր դէպքի» խորհրդաւոր գոհերից...

Մարտի 10/23-ն է:

Թողման սգաւոր օրը: Սօֆիայի հայկական անշուք մատուռի մէջ երկու դադաղ են դրած՝ կողք-կողքի: Մեռան միասին, պիտի թաւեն միասին:

Ազօթքը աւարտեց: Հերթը հասաւ Թողման տխրագոյն է երին — դամբանականներին: Երկու էին խօսողները: Մէկը հայերի կողմից՝ Խ. Մալումեան, միւսը մակեդոնացիների կողմից՝ Ս. Գիրով: Մակեդոնական շարժման անւանի ղեկավար՝ Բարիս Սարաֆով, վերջին րոպէին, քաղաքական ստիպողական հանգամանքից դրդւած, հարկադրւած էր խօսքից հրաժարել:

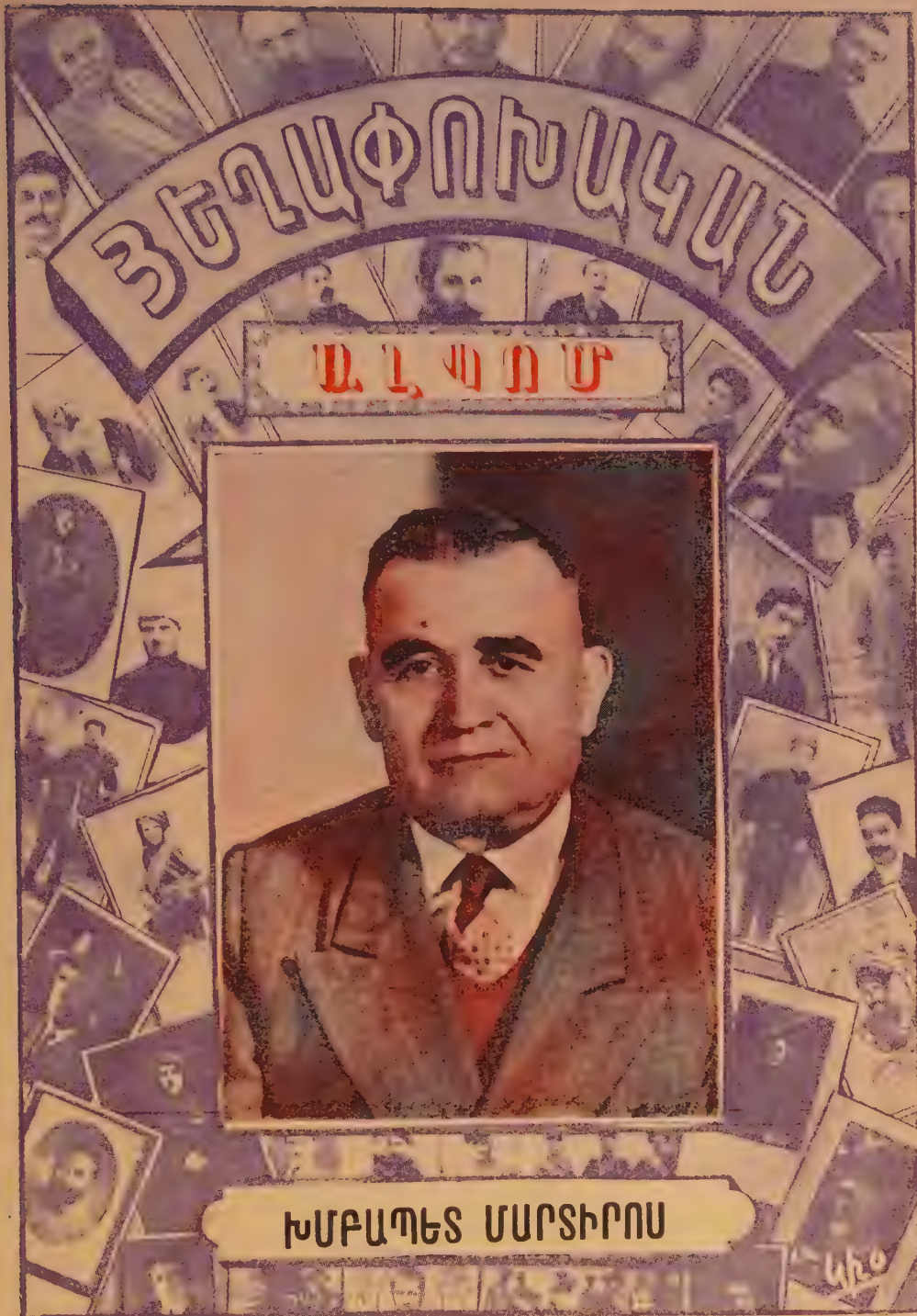
«Այս դադաղի մէջ — ասաց մեր հայ ընկերը՝ վերջաբանի մէջ — ամփոփւած է հայ յեղափոխութեան սիրտը և հայկական մարանչող երիտասարդութեան փայփայանքը: Գրչի վարպետ չէր մեր աննման ընկերը կամ շանթահարող ճառասաց, և ոչ էլ հայդուկների ղեկավար՝ Արեան երկրի փշոտ ձորերում: Ոչ: Նրա ուժն ու տաղանդը բնորոշելու համար պէտք է հնարել մի նոր բառ, որ գոյութիւն չունի մեր լեզուի մէջ, — մարդագործ էր նա, մի հմայիչ, դիւթիչ սյո, որ հրաշակերաւմ էր գաղափարական մարդը խոսքին, անմշակ սրտերի և ուղեղների մէջ, շողկապում նրանց ուղղում դէպի մտքի պայքար, դէպի յեղափոխական վերանորոգիչ կռիւը:

Մի ամբողջ կտանք, լի գրուիչ դէպքերով, կապւած այդ գերեզմանի հետ — վերարտադրւեց իր ամբողջ ուժով: «Նա չտեսաւ իր ամենաքիչ պտուղը, չվայելից ազատութեան արշաւը»:

Մեր վերջին մրմունջն էր այդ:

Մնաս բարովի աղիսարչ մրմունջը...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԱՅՍ ԹԻԻԼ

«Յեղափոխական Ալյում»ի Բ. Շարֆի այս ԺԱ. քիւր կը հրա-
սարակուի բաւականին երկար յապաղումով: Ինչո՞ւ...

«Յեղափոխական Ալյում»ը նոխացնելու, անոր համար նոր նիւ-
թեր հայթայթելու եւ, մասնաւորաբար. հայ ազասագրութեան խո-
նարհ զինուորներու անունները, կեանքն ու գործունեութիւնը մոռա-
ցութեան վիհին դուրս բերելու համար ձեռնարկեցինք՝ Երզնայոյսի
մը դէպի Իրաք եւ Պարսկաստան:

Ուրախութեամբ եւ անհուն յոգումով կը յայտնենք մեր սիրե-
լի ընթերցողներուն որ, շնորհիւ այդ երկու երկիրներու հայ ժողո-
վուրդի բարեացակամութեան արդէն իսկ ապահոված ենք հարուստ
մթերք մը՝ մասնաւորաբար անտիպ եւ բազմաթիւ նկարներու եւ
յոգումներու, որոնք յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն այս էջերուն
մէջ:

Այս առթիւ մեր անհուն շնորհակալութեան խօսքը ունինք Իրա-
քի եւ մասնաւորաբար Պարսկաստանի հայ ժողովուրդի, Պաղատի
«Գոյամար» շաբաթաթերթին, Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթին եւ մեր
այն աննման մարտիչներուն, որոնք ջերմ խնդունելութիւն մը վերա-
պահեցին մեզի, նաեւ իրենք իրենց ջանքերով հայթայթեցին անհրա-
ժեշտ նկարներն ու նիւթերը, որոնք առաջին անգամ ըլլալով լոյս
պիտի տեսնեն միայն:

Յայտնենք նաեւ որ Թեհրանի մէջ կազմուած է «Յեղափոխա-
կան Ալյում»ի յանձնախումբ մը, որ կը բաղկանայ հետեւեալներէն.

Պր. Ոչմեցի Ասլան Սեփանեան

Պր. Զ. Եսլեան

Պր. Եղիշ Պահլաւունի

Պր. Արամ Աղաբէկեան

Այս յանձնախումբը կամովին յանձն առաւ օժանդակել մեր
հրահարակութեան՝ հայթայթելով անհրաժեշտ նիւթեր:

Կը խնդրենք մեր պարսկահայ բարեկամներէն, որոնք անտիպ
նկարներով կամ Ֆեւայիներու կենսագրականներով կը փափաքին
օժանդակել մեզի, իրենց նիւթերը դրկել այդ յանձնախումբին՝
«Ալիք» օրաթերթի հասցեով, կամ ուղղակի մեզի:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք, կրկին, վերոյիշեալ յանձնա-
խումբին, որ սիրայօժար կերպով յանձն առաւ օժանդակել մեզի:

ՅԵՂԱՓՈՒՅԱԿԱՆ ԱԼՊՈՍ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՍԻ

ՅԱՐԳԵԼԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Սիրելի բնկեր իմ,

.... «Առաքինի է անոր (Ալպում) բերած ու տուած յոյսը, որ կը նմանի հիմնաւորց մեր վանքերում գոյութիւն ունեցող «պրլ — պրլան» նրազներու ստուերներուն. ան է որ պիտի առաջնորդէ դէպի անմոռացութեան՝ թէ ուղին (յեղափոխութեան) եւ թէ Ս. ազատութեան փառքին հասնելու:

Ըստ իս իւրաքանչիւր հայու «սեպուհ» պարսականութիւնն է իր կարելին չխնայել, օգտուելու թէ բարոյապէս եւ նիւթապէս, Ալպումին յարատեւութեան եւ բարգաւաճումը՝ աւելացնելով իւրը անոր մշտական պրլ-պրլուն յոյսին, որպէսզի սրբավայրէն դուրս գալով լուսաւորէ, փարոս դառնայ եւ ուղեւնայց հսկողութեամբ մեր յոյս ու հաւատ, սեր ու միութիւն ներշնչող նորաբոյս — ծլարձակ հայ որդիներէ սրտերում:

.... Սակայն, թէ աղօթելովս կը մաղթեի ոյժ եւ կարողութիւն Ալպումի մեր խմբագրին եւ միեւնոյն ժամանակ կամաւոր կերպով ինզիմնս կը դնեմ անոր տրամադրութեան ներքոյ:

Անկեղծօրէն եւ սրտիս խօսքէն կը մաղթեմ յաջողութիւն յառաջելու «Ալպում»ը:

Զեմ բարեկեցութեամբ

ՂԱԶԱՐ

29 Յունիս 1958

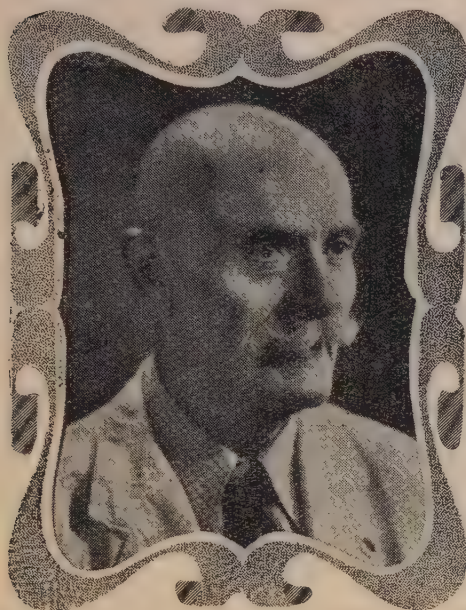
Թեհրան

Յ. Գ.— Գոյութիւն ունեցող (Մեր Աւոյի տնտեսանշ աշխատանքներով) Ալպումը, ամենաճանաչուող գործերէն մէկն է, որ պիտի կազմէ Մայիս 28-ի անմեռ յիշատակը եւ գալիք սերունդը պիտի շողկապէ իր հարազատ հայրենիքի հողին ու ջրին հետ:

ՆՈՅՆ

Մ. Խ — Նամակագիր՝ Ղազար Քոչարեան եղած է Հ. Յ. Գաւ-
նակցութեան ռազմիկներէն

Սնամէք երեւան գաւառի Բաշգեառնի գիւղը՝ 1889 թուին։
Ն. խնական ուսում ստացած է ծննդավայրի վարժարանին մէջ։

ՂԱԶԱՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ
(Մասնաւոր ուղարկուած
Յեփ. Ալպումի)

Նախ եղած է հնչակ-
եան ապո մասն է Գաւ-
նակցութեան շարքերը՝ երե-
ւանի մէջ։

1901ին եղած է Գայլ
Վահանի խումբին մէջ՝
որպէս զենք փոխադրող։
Մասնակցած է Մոսուղզորի
ու բաւախումբին։ Եղած է
երեւանի Կ. Կ. Ի անդամ։

Զօր. Գրոյի հեռ մաս-
նակցած է Զանգեզուրի
կռիւներուն։ Ըլլալով խմբ-
ապետ, մասնակցած է Բե-
զախուս Դրբի Պուլքի, Թեջրաբազի, եւ Գողթ գիւղի
կռիւներուն։

1914 ին Զօր. Գրոյի
կողմէ կանչուելով, իր 150
հոգինոյ խումբով մաս կը
կազմէ կստաւորական շար-
ժումին եւ կը մասնակցի

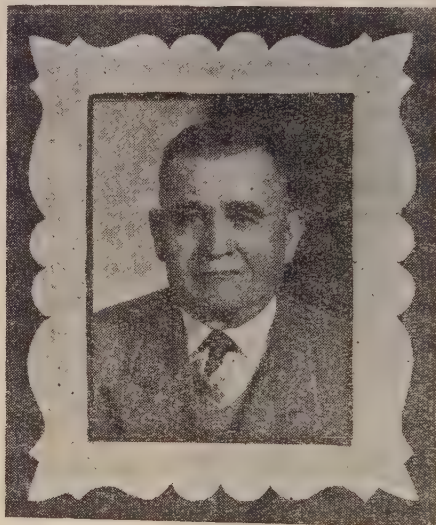
Դերիկի, Թանուրեկի, Աբերկրի եւ Ղազալի կռիւներուն։

Գործակցած է Զօր. Գրոյի, խմբ. Մարտիրոսի, խմբ. Եկոր Տեր
Աւետիսեան, Գալի խազարի, Զօր. Նժդեհի, Զօր. Սմբատի եւ ուրիշ-
ներու։

Մասնակցած է նաեւ 1918-ի մայիսեան կռիւներուն՝ Նա-
խիջեւանի մէջ։

Այժմ կը բնակի քեհրան։

Հ. Յ. ԴԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՎԵՅԵՐ ՍԱՐՏԻԿԸ ԽՄԲԱՊԵՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

ԽՄԲԱՊԵՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍ
(Բազմազան)
Իր վերջին նկարը
Նկարում 22/4/57ին Թեհրան

Մարտիրոսը, մեր օրերի լաւագոյն հերոսներից մէկը, ևս պաշտօնը ու շարունակողն եղաւ մեր նահատակների սրբութեանց, դադափարների ու գործի:

Իր գիտակցական կեանքի առաջին իսկ օրերից հազիւ 16-17 տարեկան, անվարան մտաւ իր պաշտելի կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեհաշուք յարկի տակ և կէս դարից աւելի արտակարգ ներումով, աչքառու խիղախութեամբ, հերոսական խոյանքներով մնաց հաւա-

տարիմ այդ սրբազան յարկի պատգամներին.

Դարձաւ նաեւ պաշտպանն ու գործադրողը նոյն պատ-
Ֆառազդու յարկի վերապլաց խորհուրդներին ու ցնցող
յառաջադրութեանց:

Դժբախտաբար Մարտիրոսի հարուստ ու խիղախ
կեանքի բաղմադրւազ յուշերը չամբողջացան ու իր իսկ
հերոսի ցաճկութեան համապատասխան ձեւով հասարա-
կութեան ձեռքը, այն ինչ որ հասաւ մեր հասարակու-
թեան ձեռքը, այն ինչ սրհրատարակեց, բաւարար, խո-
րապէս բաւարար հիմեր են մեր աննման Մարտիրոսի
ճակտին յեղափոխական մարտիկի, անվեհեր պայքարողի
դափնիներ դնելու և նրա նւիրումով ու խիղախութեամբ
լեցուն կեանքն արժէքաւորելու:

Ահա ձեզ 1904 թւի Մոսունի արշաւանքը — երկու
հայդուկային խմբեր «Արտաւազդ»-ը Բաբերդցի Միհրանի
հրամանատարութեամբ, և «Մատիս»-ը՝ Գայլ Վահանի հրա-
մանատարութեամբ: Առաջին խմբի մէջ չ'մեր աննման
Մարտիրոսը՝ հազիւ 16-17 տարեկան:

Մոսունի արշաւանքից յետոյ Մարտիրոսը դառնում է
Դաշնակցութեան աչքառու մարտիկներից: 1905 — 6
թւերի հայ-հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ
նախ Կոտայքում է՝ իր պաշտելի հրամանատարի՝ Դրոյի
հրամանի տակ, ապա անցնում է Պարսկաստան և Ռոստոմի
զեկավարութեամբ եռանդուն մասնակցութիւն է ու-
նենում պարսկական յեղափոխութեան (1908 — 9 թ.):
Պարսկաստանից վերադարձին Նախիջևանում բանտար-
կւում է իր ընկերների հետ: Այդտեղ, բանտում՝ ծանօթա-
նում է ու մտերմանում ուսանող Գարեգինի, ապադայ
հերոս Նժդեհի հետ, որի հետ միասին փոխադրւում է Ռոս-
տովի բանտը, ուր մնում է մինչեւ համաշխարհային պա-
տերազմը, որը սկսւելուց քիչ առաջ արձակւում է բան-

տից: Կամաւորաւն խմբերի կազմութեան ժամանակ
մտնում է Դրոյի հրամանատարութեան ենթակայ կամա-
ւորական Բ. զուժարտակի մէջ, իբրեւ երրորդ վաշտի
պետ:

=====

ԹՈՍՏՈՄ

Այս նկարը լոյս տեսած
է 1919 Շ. Յ. Գ.

Շահասանի «Թոստոմ»
խմբի կողմէ:

=====

Համաշխարհային առաջին պատերազմը վերջացաւ
ռուսական կայսրութեան տապալումով ու պարտութեամբ
և օսմանեան ղօրքի ջախջախու ուժ: Հայ ժողովրդի հա-
մար ստեղծւեց կենած ու ժահւան մի ահաւոր շրջան:
Թէեւ մեր հերոս ժողովրդի ահաւոր երկունքներով իրա-
կանութիւն դարձաւ մեր դառաւոր երազը, Հայաստանն
անկախացաւ (1918 թ. Մայիս 28) սակայն ռուսական
բռնակալութիւնը, համայնավարութիւնը սրբազան դաշն
կռեց ջախջախւած օսմանեան պետութեան հետ, զինեց

հագցրնց ու կերակրնց օգնականն լքած, ջարդուած զօրքր և հրամայեց շարժել Հայաստանի վրայ. և հարաւից տաճկայան բանակը. և լսիսից ռուսական կարմիր զօրամասերը միաժամանակ յարձակման անցա տապալելու Հայաստանի անկախութիւնը:

Մարտիրոսը Դաշնակցութեան այս արի մարտիկը, հայութեան այս օրհասական պայքարին լծւած էր իր հոգու, մտքի ամբողջ թափով: Նա պատրաստակամ իր զօրամասերով մեկնում էր այնտեղ, ուր Հայաստանի կառավարութիւնն ու իր պաշտելի կուսակցութիւնն էին մատնանշում: Նա մի օր իր զօրամասով Ղարաքիլիսայի ճակատում էր համայնավարների դէմ պայքարելիս, մի ուրիշ օր Մարդարայի կամուրջի շրջանում տաճիկ կանոնաւոր բանակի ու քիւրդ աշիրէթների յարձակումները կասեցնում ու գլխիկոր յետ չպրտում թշնամուն: Մի օր Արագածի բարձունքներին տաճկական լրբացած զօրամասերն էր ջարդում ու անառիկ բարձունքները զրաւելով թշնամուն չպրտում ցած:

Մարտիրոսն արտակարգ յուզումով յիշում մանաւանդ Սարգարապատի հերոսամարտի մի դրագը: «Տաճիկները հասել էին — պատմում էր Մարտիրոսը — Արագածի ամենաբարձր անառիկ բարձունքներին, մի գրոհ և նոքա պիտի իջնէին Արարատեան դաշտի գիրտը՝ էջմիածին ու Երեւան: Պաշտելի Դրօն կարգադրեց Զեմկակին Դաշնակցութեան այդ անզուգական ասպետին ու ինձ մեր երկուհարիւրական ձիաւոր զօրամասերով մօտենալ տաճկական դիրքերին և երբ մեր հետեւակ զօրքի անակնկալ յարձակումը սկսւի, կայծակնային ու չընդհատուող գրրոհով յարձակել ու զրաւել տաճկական բարձրագիր դիրքերը կանգ չառնելով գերագոյն զոհողութեան առջև: Մեր հետեւակի արի խոյանքները թշնամու դէմ սկսեցին

Թշնամու գնդակների կարկուտի տակ նստրանում էին մեր հերոս զինւորների շարքերը։ Դրօն յաղթանակը շահելու և մեր հետեւակին կորստից վերկելու համար կրկին հրահանգեց Զեմլեակին և ինձ անմիջապէս յարձակման անցնել։ Իի անուշ աղբէրս՝ Զեմլեակը իր զօրամասով անցաւ անմիջական յարձակման, ես հետեւեցի նրան տաճիկ բանակը Կարսից մինչեւ Ռրազաժ այգպիսի առական, արի գիմադրութիւն չէր տեսել։ Նրա մի մասը սկսեց լքել դիրքերը, այդ վայրկեանին Զեմլեակը, որ սուրը հանած կոչ էր անում իր հերոս զօրախմբին յառաջ, միշտ յառաջ, խրեց Թշնամու գնդակով։ Դրօն լուրն առնելուն պէս հեռախօսեց ինձ ու ասաց, Մարտիրոս ջան, Զեմլեակի, քո և մեր պաշտելի ընկերոջ վրէժը դու պիտի լուծես։ Քեզ եմ ենթարկում նաև Զեմլեակի զօրամասը ես — պատմում էր արտակարգ յուզումով Մարտիրոսը երգընցի Դրոյի առաջ, որ կեանքիս գնով կը գրաւեմ տաճկական դիրքերը և ընկերոջս վրէժը կը լուծեմ։ ու այնուհետեւ խելագար, կատաղի յարձակումով ջարդեցինք տաճիկ բանակը և Ռրազաժի բարձունքներից մղոններով քչեցինք ցած։ Երբ յաղթութեան լուրը հաղբերգեցի Դրոյին, նա կարճ պատասխանեց. — ես կասկած չունէի, որ այդպէս էլ պիտի լինէր։

Խորհրդային իշխանութեան հաւուր դաւադրութեամբ երբ Հայաստանը խորհրդայնացաւ, մեր անգուգական Մարտիրոսը իր զօրամասով գտնւում էր Մարգարա կամուրջի շրջանում։ Զինւորական նախարար Ռուբէն Տէր Մանասեանը նրան հրահանգում է անմիջապէս զօրամասն յանձնել օգնակա ին եւ մեկնել Երեւան։ Մարտիրոսը կատարում է նախարարի հրամանը և մեկնում Երեւան։ մյուս օրն առաւօտեան ներկայանում է զինւորական նախարարութեան շէնքը՝ ճշգելու իր ապագայ անելիքները։ նախա-

րարական տքուի վրայ Ռուբէնի փոխարէն նստած է տես-
նում իր պաշտելի Դրոյին:

Վերջինս նրան պարզում է, որ Հայաստանը խորհր-
դայնացել է, որ նա Ռուբէնի և ընկ. Լ. Քալանթարեանի
հետ կառավարութեան և Բլերոյի որոշումով պիտի
անցնի Ջանգեզուր: Մարտիրոս բաւական յամարում է և
չի ուզում Դրոյ՝ ց բաժնէլ, նրան մենակ թողնել. սա-
կայն Դրոյի կտրուկ հրահանգով հարկադրւած՝ վերոյիշեալ

Այս հագուադիւս ցկարք ցոյց կուտայ մեր անգլուգական
Զօր. Դրոյի առաջին տեւորը Նահանգապետ Նակաեիմի
1905 ին, Բագու:

երկու ընկերների հետ մեկնում է Ջանգեզուր. Ջանգեզուր
հասնելուց մի քանի շաբաթ յետոյ՝ երկրից ծանր լուրեր
են հասնում, Խորհրդային իշխանութիւնը հակառակ իր

զրաւոր յանձնառութիւնների բանտերն է լցնում պետական, կուսակցական ղեկավար տարրերին. Ռուբէնն ու Նժդեհը լրջօրէն խորհրդակցելուց յետոյ որոշում են Մարտիրոսին յետ ուղարկել Բաշգեառնի և կազմակերպել բանտարկւած ընկերների փախուստը պէպի Զանգեզուր: Մեր աննման Մարտիրոսն իր հայրենի գիւղը հասնելուն պէս՝ երբ գիւղի ծերերին ու ղեկավար տարրերին խորհրդակցութեան է հրաւիրում, ամէնքը միաբերան փրկութեան ճամբան համարում են ապստամբութիւնը խորհրդային իշխանութեան դէմ: Մարտիրոսը յարաբերութեան մէջ է մտնում նաեւ Բաշգեառնիի, Ղամարլուի և Կոտայքի կուսակցական ընկերների հետ, ամեն տեղից նոյն պատասխանն են տալիս, ինչ որ Բաշգեառնին: Երբ Մարտիրոսը՝ Փետրուսրեան ապստամբութեան անգլուգական հերոսը, վերջնականօրէն համոզւում է, որ ժողովրդի համբերելիքները հատել է և ապստամբութեան հողը պատրաստ է՝ անցնում է մեղւջան աշխատանքի օր ու գիշեր. յարաբերութիւն է ստեղծում նաև ընկեր Վրացեանի ու Դրոյի և Արագածի ուժերի հետ, որոնք հրահանգում են առանց իրենց գիտութեան և համաձայնութեան չձեռնարկել ուչինչ: Երբ սակայն խորհրդային իշխանութեան հրահանգով հայ սպայութիւնը դաւադրաբար հաւաքւում և Ռուսաստան է քշւում, Դրոն նոյնպէս աքսորւում է Մոսկւա, բանտերը լցնում են նոր ու նոր անհամար բանտարկեալներով ու բանտային կացնահարութիւնների դաժան լուրերը դառնում են իրականութիւն:

Մարտիրոսը անզաղար իր հետ կապ պահող շրջաններում գինւորական միաւորներ է ստեղծում, զէնք ու փամփուշտ է հաւաքում և զինում իր կամաւոր ապստամբներին, հրամանատարական կազմն է հաստատուում և խրաքանչիւրի պարտականութիւնները սահմանում, մանա-

նաւանգ երբ լսում է ընկ. Վրացեանի կրկնող ահադան-
գերը՝ թէ խորհրդային էշխանութիւնը կօտորել է սկսել
մեր պետական յեղափոխական աչքառու գործիչներէն,
Մարտիրոսը ալիւս քուն ու հա՛գիստ չունի: Մանաւանդ
մի բարեպտեն հանգամանքով խորհրդային զօրամասե-
րից անջատում և Մարտիրոսին եւ միանում Փետրւարեան
ապստամբութեան սպարապետ զնդապետ Կուռժն, սպալ

1.— Եղիշ Պանլաւունի 2 — Ս. Վրացեան 3.— Խմբ. Մարտիրոս
Նկարուած Թեհրան 1956ին,

Գարեգին Սարգիսբէկեանը, Մուկուշ Նաւասարդեանը, ու-
րոնք բոլորն էլ դառնում են փետրւարեան ապստամբութե-
ան խոշոր յենարաններ: Մարտիրոսը աւելի և աւելի է
գօտեպնդում և աչայրենիքի փրկութեան կոմիտէ՝ կաղ-
մելով հերոս զնդապետ Կուռժի և միւս հայ հերոս
սպաների անմիջական մասնակցութեամբ տնցնում է յար-
ձակման և իրար յետեւից դրաւելով Քանաքեռն ու Երե-
ւանը՝ զրոհում է բանտի վրայ և կացնահարումից ապա-
տում մեր յեղափոխական ու պետական ընտրանին:

Մեր անդուգական հերոսի մոծագոյն փառքը փետրուարեան ապստամբութիւնն է, որ նրան հայոց պատմութեան մէջ անմահացրել է:

1.— Խմբ. Մարտիրոս 2.— Ղազար Քոչարեան (բալ Ղազոյ)

3.— Արսաւ 4.— Աւես Քոչարեան

Նկարուած 1922-ին Քաւրիզ:

Մեծամասնական խոշոր բանակների գրոհների տակ փետրուարեան ապստամբութեան ղեկավար բոլոր տարրերը նահանջելով անցան հիւրընկալ Պարսկաստան, նրանց մէջն էր նաեւ մեր պաշտելի Մարտիրոսը:

Նրա թաղումը կատարուեց խորը յուզումով. յարգանքով ու անչափելի տխրութեամբ. նրա տառապած հոգեզէնը փոխադրուեց «Էլիք»ի տունը, ուր աւագ ու կրտսեր ընկերները, ինչպէս նաեւ նրան խորապէս սիրող ու յարգող մարտիկները, հերթականօրէն պատուոյ պահակ դարձան մինչեւ լոյս:

Հողը թող թեթեւ լինի վրադ, սիրելի, անդուգական Մարտիրոս:

ԵՐ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՂԱԶԱՌԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ (ԲԱՇՇԵՆԱԹՆՅՈՒ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

Զախեն ԳՅԴ. Տիգրան Պաղասարեան Ասլան Սեփանեան
Նկարուած Երևան 1918-ին:

Մայիս 17-ին, Վանի-Շատախացի Սամուէլի, Հայոց Զորեցի Մեսրոպ Զանցեանի, Քաջկիցի Մուրատի, Ողմիցի Ասլանի և Ալաշկերտցի Հայրապետի միացեալ խումբերով, «Բամբ Որոտան»ի և «Մեր Հայրենիք»ի զոռ երգերով զնում էինք դէպի Երեւանի երկաթուղիի կայարանը, մարտի դաշտը փոխադրուելու համար:

Երեկոյեան հասանք իջեւան, ուր դիրք էին բռնել Քաջգեառնեցի անվհեր մարտիկ Մարտիրոսի և ռուս քաջ զնդապետ Տենչեկովի հայ զինուորները: այնտեղ էին նաև քիւրտ Չաչոյի 26 ձիաւորները:

Նրանցից իմացանք, որ խարաբշարցի Մուրատ և իր 40 ընկերները սպանուել էին դաւաճանութեամբ, կար-

միւրներէ կողմից:

Առաւօտեան մեզ հրամայուեց առտա փամփուշտ վերցնել, և զիւրի մօտ շարքի սպասել: Գիշերն հասել էր նաև զօր: Սեպուհը:

Մեզնից առաջ շարքի կանգնել էին Մարտիրոսի և Տենչեկովի վաշտերը, և քիւրտ Զաչօն:

Դժուար է նկարագրել այդ րոպէի մեր զգացածը: Զօր. Սեպուհի նոր ճառից յետոյ, Բաշգեառնեցի Մարտի-

Բաշգեառնեցի մարտիրոսը իւր օգնականներով
1914 (Բ. գնդի. Գ. վաշտ):

րոսը սուրը մերկացրեց, և հաւաքոյնի վրայ երգում տուեց. «Մինչեւ Մուրատի և րնկերների վրէժը չլուծեմ, և հայոց հողամասը աւազակ թշնամիներից չմաքրեմ, ողջ ետ պիտի չգառնամ»: Բոլոր հրամանատարները կրկնեցին Մարտիրոսի խօսքերը, և զօրքը երկու մասի բաժնուելով,

Պաշտօնի գետի երկու կողմից. ճամբայ ելանք դէպի անարգ թշնամին:

Մարտիրոսի և զնգապետ Տենչեկովի վաշտերը, երկու թնգանօթներովը, գետի ձախակողմից էին յառաջանում. քիւրտ Ղազգի ձիաւորները հետեւում էին թնգանօթներին, իսկ կամաւորական խումբերը երկու տասնեակ կանոնաւոր զինուորներու հետ միասին, երկու զնգապիրներով, գետի աջակողմից. լեռներու լանջքից էին յառաջանում:

Երբ երկու կողմից դէմ դիմաց յառաջանում էինք, Մարտիրոսի դիմաց, Սեւքարի կողմի անառիկ ժայռերում դիրք բռնած կարմիր դահիճներու վեց զնգապիրներ և քաղմաթիւ հրացանները սկսան գոռալ: Անվեհեր Մարտիրոս, սուրը ձեռնի, զինուորների առաջ ինկած անդադար համազարկ տալով յառաջանում էր:

Մօտ մէկ ժամ ռմբակոծելուց, Մարտիրոսի քաջերը սուինամարտի դիմեցին, բայց զեռ ժայռին չմօտեցած, կարմիրները վախուստի դիմեցին, դէպի Աչաջուր կամուրջին կողմը: Կարմիրները գերի էին թողել երկու զնգապիրներ, և 23 սպանուածներ, որոնցից 17ը թաթար թուրքեր: Մարտիրոսն ալ ունեցել էր երկու զոհ և չորս թեթեւ վիրաւորներ:

Յաջորդ առաւօտ, Մարտիրոսը, իր մի մաս զինուորների և քիւրտ Ղազգի ձիաւորների հետ, երկու թնգանօթներով եկան Այրի կայարանը, և շուտով հրամայուեց կամաւորական խումբերին բարձրանալ մինչեւ Սեւքար գիւղը, հոն փախած թշնամուն ձեռք բերելու համար: Երբ հասանք Աչաջուր կամուրջը, այդտեղ ականատես եղանք մի զարհուրելի և սրտաճմլիկ տեսարանի. — կամուրջը և կամուրջի երկու կողմերը ներկուել էին Մուրատի և ընկերների արիւնով: Մեր աչքերից արցունք էր հոսում, և մեր սրտերում բորբոքւում էր վրէժի կայծը:

Մեր վերադառնալուց առաջ, Մարտիրոս և քիւրա-
Հալօ, նահատակ Մուրատի և ընկերների գիակները աւ-
ղափոխել էին հայ գիւղի գերեզմանատունը, արցունքոտ
աչքերով:

Բազմաունեցի խմբ. Մարտիրոս խումբ մը գինուկիցներու հետ,
Թաւրիզ 1922ին: 1.— Վաղօ Ասոյեան (Իգդիրցի), 2. . . . 3.—
Նփրեմ Կողբեցի, 4.— Յովակիմ Շահբաղեան, 5.— Զալի Բեկ 6.—
Պատուական մահ. Սարգսեան, 7.— Գագիկ Քոչարեան, 8.— Համբո-
Մեղունեան, 9.— "առուշիկ Յովհ. Մարագխանեան, 10.— Արսաւես
Պահլաւունի, 11 — Մարտիրոս Աբրահամեան, 12.— Կապն. Գ.
Սարգիսբեկեան, 13.— Ա. Խոնդկարեան 14.— Նիկիթա Մարգարեան:

Որեր առաջ, տխուր սրտով լսեցի նաև այդ կռիւների
անվեհեր հերոսներէն՝ Բաշգեառնեցի Մարտիրոսի մահը:
Որպէս զինուոր, Մարտիրոսի քաջագործութիւններին աղա-
նատես եղայ Փետրուարեան ապստամբութեան օրերին,
Երեւանից մինչեւ Ուփա գիւղը և Ուփայից մինչեւ Տօլկ գիւղը,
Այդ կռիւների մանրամասն պատմութիւնը երկար
յօդուածների կը կարօտի, ես միայն բեկոր մը գրեցի,
իբր ծաղկեփունջ:

Յարգանք իրենց անմահ յիշատակին,

Մ/ Խ.— Խաչիկ Մանուկեան, այս յօդուածը ամբողջութեամբ
չէ որ կը ներկայացնենք, այլ անկից քրտն ենք փախուսնեմք միայն:

ԽՄԲԱՊԵՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

... Հայ կաթաւորական գունդերը Անդրան/կի, Քեռիի, Դրոյի և Վարդանի ղեկավարութեամբ արհեստի կռիւներ մղելէ ետք միայն կը յաջողէին հասնիլ Նեմրուծ: Դատուանի ճակատամարտին հերոսաբար կ'իյնար զաշնակցական Խեչօն: Թշնամին հետզհետէ տեղի կու տար: Խմբապետ Մարտիրոս, այս կռիւներու ընթացք'ն, իս զալս յառաջապահներէն մէկն էր, որ իր վաշտով արդէն հասած էր Նեմրուծի ստորոտները: Բոլոր հին ֆետայիներու աչքերը յառած էին հեռաւոր Սասունի լեռնագագաթներուն: Յուսալից ու վճռական՝ զէպի հոն կը դիմէին հայ մարտիկները: Եւ ահա նահանջի սեւ հրամանը ռուսական բանակի վերին հրամանատարութենէն:

Մարտիրոս յետսապահ էր, միշտ վտանգին առջեւ:

Մարտիրոսը տեսայ 1915ի աշնան Ալատաղի արշաւախումբին մէջ. Բերկրիի կամուրջը կտրող քիւրտերը պատժելու գործողութեան ատեն: Անձնական այս հանդիպումներու ընթացքին կրցայ հաստատել, թէ Խմբապետ Մարտիրոս իսկապէս զինուորական ղեկավար մըն էր, անվախ կռուող մը, պաղարիւնութեամբ կը դիմաւորէր արիւնալի ընդհարումները: Հանգիստի պահերուն համեստ էր և կարգապահ: Կռիւի պարագային՝ վճռական և հրամայող: Անձնապէս մասնակից էր իր վաշտի բոլոր գործողութիւններուն:

1916ի Փետրուարին կը սկսէր մեծ յարձակողականը զէպի Էրզրում, Պուլանլիս, Խնուս, Մուշ և Պիթլիս:

Խմբապետ Մարտիրոսին վիճակուեցաւ յառաջապահ վաշտը վարել Մալապկերտէն զէպի Խնուս, և առաջինը եղաւ, որ Խնուսի դաշտը և Խնուս քաղաքը գրաւեց: Թրքական ուժերը ջախջախուած, ձիւնի և բուքի մէջէն կը նահանջէին լքելով ամէն ինչ:

Խմբապետ Մարտիրոս իր վաշտով կը մտնէր Մուշ

քաղաքը և կը հանդիպէր Սասունի կռուող բեկորներուն, որոնք բզկտուած, բայց զինուած կ'իջնէին լեռներէն և կ'ողջագուրուէին հայ կամաւորներուն հետ:

Մուշի գրաւումէն ետք տեղի ունեցած ճակատամարտներուն մասնակցեցաւ Մարտիրոս և ծանրապէս վիրաւորուեցաւ Խըզըլ Սղաճի բարձունքներուն վրայ (Մշոյ դաշտ) և փոխադրուեցաւ Խնուսի հիւանդանոցը:

Կամաւորական գունդերու լուծումէն ետք, խմբապետ Մարտիրոս քաշուեցաւ իր գիւղը՝ Բաշգեսառնի և զբաղեցաւ իր անձնական տնտեսութեամբ ու կուսակցական աշխատանքներով: Սակայն 1917ի վերջերը հայ ազգային գունդերուն մէջ մտաւ, միշտ Դրոյի հետ, և մասնակցեցաւ Սարտարապատի ու Բաշ Սպարանի ճակատամարտներուն: Մարտական և ազատագրական իր նկարագրով՝ միշտ հաւատարիմ զինուորոր կը մնար Դաշնակցութեան և կը հասնէր հոն, ուր մարտական պարտականութիւն մը ունէր կատարելու:

Նոյն նկարագրով ու պարտաւորութիւններով մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին և պատուաւոր դուրս եկաւ իր ստանձնած զինուորական պարտականութեանց մէջ:

Խմբապետ Մարտիրոսը, բուլշեւիկեան տիրապետութեան առաջին օրերուն, Ռուբէնի հետ հեռացաւ Զանգեզուր: Սակայն չուտով վերադարձաւ Բաշգեսառնի և երբ տեսաւ բոլիւեւիկներու անմարդկային արարքները, ղէնքի դիմեց, անցաւ իր շրջանի ապրստամբներուն գլուխը, և աչքառու դեր մը կատարեց Փետրուարեան ապստամբութեան ընթացքին:

Երբ 1921ի ամրան Կարմիր բանակը կրկին գրաւեց Երեւանն ու Սիւնիքը, խմբապետ Մարտիրոսն ալ քաղաքական տարագիրներուն հետ անցաւ Պարսկաստան և հոն

մնաց մինչեւ իր մահը:

Անշուշտ Մարտիրոսի նկարագիրը ունեցող մեր հին մարտիկները դառնութեամբ կը դիմաւորէին այնպիսի մահ մը, հայրենի հողէն դուրս: Անոնք իրենց կեանքը նետեցին հայ ազատագրութեան արիւնոտ դուպարին մէջ, անվերադարձ վճռակամութեամբ: Անոնք երջանիկ մահ պիտի նկատէին, եթէ օր մը հայրենի լեռներու վրայ՝ ժայռի մը տակ իյնային և իրենց աճիւնները խառնէին մայր հողին: Այդպէս չեղաւ վերջին ապրողներու բախտը, բայց կը հաւատամ, թէ հոգիներու աշխարհին մէջ ֆետայիներու սրբազան բանակը գրկաբաց պիտի ողջագուրէ ասդենականէն հեռացող յետապահներու հոգին և պիտի աժոքէ անոնց ուշացած մահուան դառնութիւնը:

Կ. ՍՍՍՐՍԻՆԻ

Դեկտեմբեր 11 1956

Գանիրե

Իմ սիրելի Մարտիրոս,

Ուրախութեամբ քե՛ համակդ կտրդացի եւ քե՛ լսեցի ՀՐԱԶԻՆ: Չեմ կասկածել երբեք եւ միշտ վստահ եմ եղել, որ իմ գինակից Մարտիրոսը եւ իւրանմանները միշտ անխախտ են իրանց սկզբունքների եւ բարոյական քմբռնումների մէջ:

Ծսնը ժամանակներ ենք ապրում: Գալիք վստանք այնքան է մեծ, որ դժուար է այն ընդգրկել այսօր:

Գուցէ հանգամանքները նարից ստիպեն մօտ մօտի գալ եւ պատուով դուրս գալ մեզ վրայ դրուած պարտականութիւնների տակից:

Նմ ջերմ բարեկները նախկին Հայաստանի իմ գինակիցներին: Լիբանանից մի քանի տղայք ուղղութեամբ կը գրեն:

ՔՈ՛՝ ԴԻՐՈ

ՄԱՍՏՈՆԻ

ՎԴԲԵՆԳԼԱԿ

Ծ. Խ Կարօ Մասունի ծնած է 1897ին, Սասնոյ Ահարօն գիւղը: 1901ին փոխադրուած է Մուօ ուր լրացուցած է Մուրաօ-Մխիթարեան միջնակարգ վարժարանի վեցամեայ ընթացքը: 1906-1908 ուսուցչական պատճօն վարած է Տիգրանակերտի մէջ: 1913ին աւարտած է Պոլսոյ իրաւաբանական համալսարանի ընթացքը: Մասնակցած է 1914ի կամաւորական բարձումներուն: 1918 — 1921 կը լրծուի հանրային, ապա պետական գործունեութեան՝ եղած է անդամ Հ. Հանրապետական խորհրդարանի, Ալեքանդրապոլի նահանգապետ եւ փրկութեան կոմիտէի մէջ՝ ներքին գործօց նախարար:

1939էն մինչեւ այսօր՝ նուիրուած է գրական աշխատանքներու եւ հայ գրականութեան դասախօսի պատճօն կը վարէ «Համազգային»ի Պէյրութի Նշան Փայաննեան ձեմարանին մէջ:

Հրատարակած է «Տաճկահայաստան ռուսական տիրապետութեան տակ» «Ապրիլեան եղեռնը քննական ակնոցով», «Լեռնիք ու խորհուրդը» «Մասունցի Դաւիթը», «Տարօնի պատմութիւնը» եւայլն:

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ՄԱՆՈՒԿ

(ՓԵԹԱՐՅԻ)

Գրեց՝ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

Տարօնի աշխարհի ընտիր զաւակներէն մէկն էր Փեթարցի Մանուկը, որ սովորաբար կ'անուանուէր Սասունցի Մանուկ:

Մանուկը կը պատկանէր ֆեոտայիներու այն սքանչելի փաղանգին, որ Գէորգ Չավուշին հետ նետուեցաւ Տարօնի շրջանի ազատագրական կռիւների մէջ 1904-ին:

Մանուկ ծնած է մօտաւորապէս 1885-ին՝ Փեթար գիւղի մէջ: Փեթարը կը գտնուէր Կուրտիկ լեռան լանջերուն վրայ: Ս. Յովհաննէս վանքին մօտերը և կախուած կը մնայ Մշոյ դաշտին վրայ, որպէս արծիւներու բոյն մը: Գիւղական նախակրթութիւն մը, յետոյ Մանուկը ինքզինք կը գտնէր Ս. Յովհաննէս վանքին մէջ և բաւական զարգացում ձեռք կը բերէր:

Սասունցի Մանուկ (Փեթարցի)
(Ճառ հազուագիւս նկար մը)

1903—1904 թուականներուն զազաւնի սուրհանդակ է այս պատանին, որ Ս. Կարապետէն Ղըզըլադաճ անկէ փեթար ու Սասուն հրահանգներ կը տանի ու կը բերէ:

1904-ին կը պայթի Սասունի նշանաւոր ապստամբութիւնը: Երկիրը եռուզեռի մէջ էր այդ տարին. Վահանը, Հրայրն ու Անդրանիկը ֆետայիներու շքեղ խումբերով հաստատուած էին Սասուն և անոնց հրեղէն կոչը Տարօնի աշխարհէն կ'արձագանդէր մինչև Կովկաս:

Ով որ քաջ է, ի՛նչ կը սպասէ,
Արդե՛մ ժամանակ է, բող գայ:
Երկաթէ մարդ, քա՛րէ հոգի,
Անվրէպ խփողը բող գայ:

Ու նոր մարտիկներ, մահն արհամարհելով, կը նետուէին ազատագրական շարժումին մէջ, ԱրժԱՆԻ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՓԱՌԱՅ ՊԱՍԿԻՆ

Փեթարէն հինգ ընտրեալ երիտասարդներ, զէնքին փարած կը բարձրանային Կուրակի բարձունքը երթալու դէպի ընդհանուր բանակատեղին, Անտոք, Գերին, Ծովասար. . . :

Այդ անձնուրացներն էին Մանուկը, Ախոն, Իսրոն և Մանտրոն: Ատկէ յետոյ, ապստամբութեան փոթորիկն էր որ գալարուեցաւ Սասնոյ լեռներուն: Իջաւ Մշոյ դաշտը ու առաջացաւ մինչև Աղթամար. անկէ ալ Պարսկաստան և Կովկաս:

Երբ Գէորգ Չափուշ եւ Կորիւնը Աղթամարէն վերադարձան արիւնի երկիրը, նոյն 1904ի աշնան, գտան լեռներն ապստանած Սասունցի ֆետայիներ ու նորէն սկսաւ դաժան պայքարը թուրք բռնակալութեան և ազատ լերան որդիներու միջեւ:

Սասունցի Մանուկը 1904-ի աշնան, իր խումբով միացաւ Գէորգ Չափուշին և եղաւ անոր անբաժան ընկերը

Մեջեղի շարք: ձախէն աջ: Խմբ. Մուշեղ Աւետիսեան
Զօր. Բմբաս, Ասլան Մեփանեան, Ասլանի և Զօր. Սմբատի վերի կողմը
Մեջեղի Սուրեն Սահակեան նկարուած 1921-ին:

ամենէն զգուարին պարագաներուն մէջ:

1905-ի աշնան Ռուբէն Վանէն կ'անցնէր Գէորգ Չաւուշին քով և որպէս պատասխանատու վարիչ ուժ կը մընար Տարօնի աշխարհին մէջ, կը ձուլուէր հինաւուրց ֆետայիներուն հետ և կը դառնար լեռնական ֆետայի մը՝ Գէորգ Չաւուշի կողքին, Սասունցի Մանուկը տեապէս գործակիցը եղաւ Գէորգին. Ռուբէնին Սպաղանաց Մակարին: Այդ դաժան օրերուն շատ յաճախ Քեռի Մակարի և կամ Կորիւնի հետ Մանուկ կ'ելլէր ժողովուրդը ոգեւորելու, զէնքերը պահպանելու և ժողովուրդը ստիպելու որ իրարու օգնեն այս ընդհանուր տազնապի ընթացքին:

Սասունցի Մանուկ, երբ ժողովուրդին մէջն էր, խոհեմ ու հանդարտաբարոյ երիտասարդ մըն էր, որուն խոսքը կը յարգուէր: Մանուկը Հրայրի, Վարդան վարդապետի և Կորիւնի իսկական աշակերտն էր և անոնց ճանապարհով կ'ընթանար, իսկ երբ կռուի մէջ էր, առիւծ կը դառնար և միայն զինուորականն էր որ կը գործէր, աներբ կերպով:

Գիւղական դաւաճաններու մաքրագործումը Գէորգը յանձնած էր Սասունցի Մանուկին և անոր ընկերներուն: Հայ դաւաճանները և թուրք ու քիւրտ զաղանաբարոյ տիպերը կամ գլուխը վրայ կուտային. կամ կը կծկուէին իրենց մօրթին մէջ:

Սուլուխի ղէպքէն երեք ամիս յետոյ տեղի ունեցաւ Փեթարի կռիւը, ուր հաւաքուած էին Մանուկը և ընկերները. ինչպէս նաև Քեռի Մակարի խումբը: Փեթար գիւղէն զէպի արտասահման պիտի փախցնէին Գէորգի կինը և մէկ տարեկան երեխան Վարդգէսը: Շրջապատուեցաւ դիւղը և կռիւը պայթեցաւ ցերեկ ատեն: Հերոսական զօտեմարտ մը եղաւ այդ կռիւը ու անցաւ հայ գրականութեան էջերուն մէջ (Տատրագոմի Հարսը): Այս կռուի ըն-

Թաղքին սպաննուեցան Քեռի Մակարը, Շէնքցի Չօլուն, Մանուկը և վերաւորուեցան շատերը: Բայց Քէորգի կիներ և երեխան կրցան ազատիլ: Յետոյ ճամբու գրին դէպի Պարսկաստան: Սահմանին վրայ երեխան ցուրտին չդիմանալով մեռաւ և յիայն Եղսօն ազատեցաւ եւ անցաւ Կովկաս:

1908-ի դարնան ֆետայիները որոշած էին խումբ մը զրկել դէպի Տիգրանակերտ, միւս խումբը Խնոսի շրջանը և յիայն փոքրիկ խումբ մը պահել Մշոյ դաշտին մէջ: Կռիւներէ և ընդհանրումներէ կը զգուշանային: Այդ շրջանին խմորումները շատցած էին թրքական բանակին

մէջ և զինուորական ընդդիմագիր շարժում մը հաւանական էր:

Եւ իրօք, զինուորական ճնշման տակ, հաշակուեցաւ 1908 Յուլիս 10-ի Սահմանադրութիւնը, որ ազատութեան նոր շրջան մը կը բանար թուրքիոյ կեանքին մէջ:

Ֆետայիները լեռներէն վար կ'իջնէին, ու բանտարկեալները գուրս կ'եւլէին, որպէս ազատութեան համար

ՎԵՐԻ ՆԿԱՐԸ

Զօխէն աջ. — Պէսօ Ղազար (ողջ Պէյրութ), Մորուֆ Կարօ և Քեռի Թաթօ (ողջ Հալեպ):

Այս պատմական նկարը նկարուած է 1930ի երբ հայաստանէն Թաւրիզ անցան:

պայքարողներ: Աւելի ազատ և աւելի ընդարձակ գործունէութեան ասպարէզ մը կը բացուէր:

Սասունցի Մանուկը տունը երկար չկրցաւ մնալ: Նստակեաց կեանքի անվարժ, համբերութիւն չունէր մնալու հայրենական տան խաղաղութեան մէջ, երբ դուրսը գործ կար: Զէնքին տեղ կաշիէ պայուսակ մը կախեց ուսէն: Երասնոց ատրճանակն ալ զօտիին մէջ ծրարեց և դարձաւ գործիչ:

Մտաւորական գործիչներու կողքին, այսպէս, հրապարակ եկան Սասունցի Մանուկը, Մօրուք Կարոն, Սասունցի Մուշեղը, Կորիւնը որպէս գործիչ և իրենց փորձառութեամբ վարեցին կազմակերպական աշխատանքները: Ժողովուրդը եկող ու դացող ճառախօս մտաւորականները կը լսէր և կը լռէր, ու երբ հին ֆետայի գործիչը կը տեսնէր, անոր խելքին ու խորհուրդին կը դիմէր: Վերջին խօսքը կը մնար ֆետայի գործիչին, որուն կը հաւատար ժողովուրդը և որուն անձնուիրութիւնը փորձած էր դաժան օրերուն:

Մանուկ Տարօնի կազմակերպական լաւագոյն գործիչներէն մէկը եղաւ Ս. Զաւարեանի ժամանակ (1910-ին):

Ս. Զաւարեան Մուշէն հեռանալէն հետոյ Տօքթ. Զաւարեան գնաց Մուշ: Այդ շրջանին Մանուկ եղաւ աջ բազուկը տօքթ. Զաւարեանին և գործակցեցաւ Մշեցի Միջոյին, Կորիւնին և Վարդան Վարդապետին:

1912ին պայթեցաւ Պալքանեան պատերազմը և քաղաքական խնդիրները սուր հանգամանք մը առին: Տօքթ. Զաւարեան մեկնած էր Տարօնէն և նուիրուած Հայկական Հարցը հետապնդելու աշխատանքին:

Ս. Զաւարեանի առաջարկով Հ. Յ. Դ. Բիւրոն զիս ղրկեց Մուշ, որպէս գործիչ, ուր մնացի մինչեւ 1913ի աշնունը Այդ տարին Տարօնի վարիչ մարմինն անդամներն

էին Միջօն (Բուէեան): Կորիւնը, Վարդան Վարդապետը
 Լ. Ասլանեան Կասնէնի Մկրտիչը և Մօրուք, Կարոն:
 Անոնց հետ ես գործի լծուած գտայ Սասունցի մանուկը, որ
 անմիջապէս մտերմացաւ ինծի հետ և մենք գործակից դար-
 ձանք, գործակցութիւն մը որ շարունակուեցաւ մինչեւ
 մանուկի հերոսական մահը:

Մանուկ կայտառ երիտասարդ մըն էր: Թուխ ու գեւ-
 ղեցիկ գէմքը իր շաղանակագոյն աչքերով համակրանքի
 ճառագայթումն ունէր, ազնիւ, շիտակ և անխախ ու ամ-
 բողջական տպաւորութեամբ: Մաղերն առատ, գեղեցիկ
 գլուխին վրայ առիւծային վեհութիւն մը կու տային ա-
 նոր: Իշխանի մը վայելչութեամբ կը շարժէր ու կը խօ-
 սէր. երբ բան մը ըսէր, կարեւորութեամբ մտիկ կ'ընէին
 զինք և կ'օգտուէին անոր ծանօթութիւններէն և եզրակա-
 ցութիւններէն:

Նշմարեցի որ թուր վարիչ գէմքերը կը սիրէին Մա-
 նուկը և անոր կը վստահէին ամենէն պատասխանատու
 գործերը: Վկայութիւնները ունիմ Զաւարեանէն, Տօքթ.
 Զաւրեանէն և Ռոստոմէն Մանուկի մասին, որպէս անկման
 ժողովրդական գործիչ և դաշնակցական հաստատրիմ զին-
 ուրդի: Իսկ ժողովուրդի համակրանքի մասին, արդէն ես
 ահձամբ կրցայ հաստատել. երբ մենք միասին շրջան-
 րըինք Մշտչ գաշաի 50-է աւելի գիւղերը, բաղձաթիւիւն-
 գիրներու կտրգագրութեան համար: Ժողովրդական բոլոր
 խաւերը — հին ֆետայիներ գիւղական վարիչները, ու-
 սուցիչներն ու քահանաները, ինչպէս նաեւ աղքատ ու
 համեստ ընտանիքները, Մանուկը իրենց հարազատ գործիչը
 կը նկատէին. իրենց ընկերը, իրենց նեղօրին օգնութեան
 հասնողը, իրենց ցաւը ըմբռնողը, իրենց չկրցած հաս-
 կըցուցածը հասկցնողը:

1913ի գարնան երեք ամիսներուն միասին անցանք

Մշոյ դաշտի լայնքն ու երկայնքը: Մանուկի ծանօթութիւններու և վարժունքի շնորհիւ բասմաթիւ խնդիրներ կրցանք կարգադրել: Հակառակ անոր որ Մանուկ բնաւ ճարպիկ և խորամանկ չէր, անոր ներկայութեան սուտ չէին խօսէր, խնդիրները չէին խօսեր, խնդիրները չէին ծածկեր: Այս ուղագրաւ երեւոյթի մասին շատերէն հարց ու փորձ րրի, գիտնալով որ գիւղացին ընդհանրապէս ծածկամիտ է՝ ինքնապաշտպանութեան բնազդով: Ինծի պատասխանեցին թէ Փէտային կարելի չէ խաբել, ամէն բան կ'ըսենք, ֆետային արդարադատ է: Մանուկ իր հին ֆետայու հանգամանքը կը պտըտցնէր և շիտակ կեցուածքով կը ստիպէր գիւղական զանգուածը շիտակ խօսելու:

Մէկ քանի ամիս յետոյ, Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան առիթով, հոն տեղի ունեցաւ Հայաստանի Ա. Ժողովը: Հոն էին Ռոստոմը և Արմէն Գարոն (Էրզրումէ), Վռամեան, Կայծակ Առաքել և Դէլի Ղազար (Վանէն), եկած էին Խարբերդէն և Տիգրանակերտէն: Ու մանաւանդ համախմբուած էին Տարօնի հին գործիչները Մուշէն, Սասունէն, Դաշտէն, Պիթիխէն, Խնուսէն և Վարդոյէն: Այս ժողովին պիտի մասնակցէին ն. Աղբալեան և Ա. Զամալեան, որոնք Մուշ հասան ժողովէն յետոյ: Նոյն օրերուն տօնուեցաւ հայ զրերու դիւտի հազար հինգ հարիւրամեակը Ս. Կարապետի ընդարձակ բակին մէջ, տասնեակ հազար ուխտաւորներու մասնակցութեամբ:

Դուրսէն եկող զեկավարներուն համար Մանուկի ուսէն կախուած պայուսակը ծանօթութիւններու շտեմարան մըն էր: Ամէն շրջանի մասին տեղեկութիւն կու տար իր պահանջները կը ձեւակերպէր, միշտ իրական թիւերով: Մանուկի վերջաբանը միշտ նոյն էր: — Մեզի զէնք հասցուցէք, վատ օրերը նորէն կու գանք...

1913ի աշնան ես վերադարձայ Պոլիս՝ Իրաւաբանական

Համալսարանի վերջին տարիս լրացնելու համար Էրզրու-
Տրապիզոն անցած ճամբուս վրայ հանդիպեցայ Ռուբէ-
նին, որ արտասահմանէն կը վերադառնար գէպի Տարօն:
Մենք արդէն իրարու հետ կը թղթակցէինք, առանց իրա-
րու անցամբ ծանօթ ըլլալու: Կարելի է ըսել թէ քնազ-
դաբար երկուքս ալ նոյն վայրկեանին մեր կռուքերը կե-
ցուցինք և իրարու նօտեցանք, ինքը իմ անունս տուաւ
ե՛ս իրը: Հաղիւ կէս ժամուան խօսակցութիւն մը ունե-
ցանք և կարծիքներ փոխանակեցին Տարօնի կազմակերպա-
կան գործերու շուրջ: Անուններ որ տուաւ Ռուբէն, Կո-
րիւնի, և Միջոյի հետ, եղաւ Մանուկը:

Ռուբէն Տարօնի գործը ստանձնելով՝ իր հետ ունեցաւ
Մանուկը և միւս գործիչները: Անոնք հաղիւ տարին մը
կրցան խաղաղ աշխատանք տանիլ Տարօնի շրջաններուն
մէջ: 1914ի պատերազմը արդէն պայթած էր և աշնան
նշանները շատ էին թէ թուրք կառավարութիւնն ու ազ-
դաբնակչութիւնը կը պատրաստէին:

Գօտեմարտը, որ սկսած էր Մարտին, կը շարունակ-
ուէր մինչեւ Յուլիս 25-ը, սակայն օգնութիւն չէր հաս-
նէր Տարօն և Սասուն: Տարօնի չար բախտէն տեղի կ'ու-
նենայ ընդհանուր նահանջ ռուսակա՞ն բանակին, որ կը
թողուր և կը հեռանար Տարօնի սահմաններէն:

Թրքական բանակի ճնշման տակ, Կուրտդի ուժերը
կը քաշուէին գէպի Անտոք, իսկ Մշոյ եւ Առաքելոց վան-
քի ուժերը՝ գէպի Մառնիկ և Քանի լեւոներ: Օրհասական
կռիւներ շարունակուեցան երկար շաբաթներ: Ռուբէն,
Միջոյ, Կորիւն, Մանուկ, Սասունցի Մուշեղ, Զոլոն և մօ-
րուք Կարոյ, Սեմալի Մանուկը, և Շէնըզի Ղազարը և
Տալուորիկի կռուողները համախմբուէր էին և կը զեկավա-
րէին Անտոք լեւան կռիւները:

Անտոքը շրջապատուած էր հարաւէն Տիգրանակերտի

չըջանի քիւրտերով և զօրքով, արեւմուտքէն՝ Խիւանի, Խուր-
վի աշիրէթներով, իսկ հիւսիսէն՝ թրքական բանակը իբ-
թնդանօթներով և բաղմաթիւ զորամասերով ամբողջ գոր-
ծողութիւնը իր ձեռք կը պահէր:

Հերոսական դիմադրութիւններէն յետոյ, Անտոքն ալ
պարտուեցաւ: Կորէւն և Միջոն սպաննուեցաւ կռիւներու
ընթացքին: Ռուբէն Մանուկի և ուշեղի խումբերը ա-
ռաւ և անցաւ Տալուորիկի շրջան: Ամիս մը այսպէս թաք-
նուեցան և յետոյ անտառներու և ծործորներու մէջ կը
դիմադրէին և ամէն օր կը կոտորակուէին: Կը վճռեն թրք-
քական բանակի շղթան ճեղքել և ասնիյ մինչեւ ուսա-
կան բանակը:

Մանուկ Ռուբէնի և Կոմսի միացեալ խումբին հետ
կը հասնէր Մանազկերտ, ահէ Ալաշկերտ ու ամբողջ խում-
բով կը փոխադրուէին Որարատեան դաշտը իգաիր: Եօթը
ամիս անընդհատ կռուող հերոսական ժողովուրդի մը հերոս
զաւակներն էին, որ բղիտած հագուստներով, մաշած զէն-
քերով և սպառած փանփշտակալներով կը ներկայանային
ազատ պայմաններու մէջ ապրող հայութեան և կամաւո-
րական գունդերուն:

Ռուբէնի և Կոմսի խումբերու տեղեկութիւններէն կը
պարզուէր Տարօնի ողբերգական վիճակը: Եօթը երկար ա-
միսներու կռիւներէն և հերոսամարտներէն յետոյ, գուր-
սի օգնութենէն զուրկ, Տարօնի շրջանները կը միայն և
հետզհետէ կը մարէին: Այս մղկտացնող իրական վիճակի
կողքին, յայտնի կ'ըլլար որ տակաւին կռիւները կը շա-
րունակուէին Ս. Կարապետի անտառի միջեւ: Սասունցի
զինեալ խումբերը կը մնային անազան լիւնամասերուն
վրայ:

Մանուկը այդ օրերուն երկու անգամ, ու Մօրուք կա-
րոն մէկ անգամ, ձիաւոր խումբով գացին ծովասար, խայթ

և Մոսկովի և իրենց հետ բերին այդ շրջաններու ամբողջ հայութիւնը, որ Շէկոյի տան քրտերու կողմէն պահպանուած էր:

1918ի Մայիս 15էն յետոյ, հայութիւնը ամբողջ կ'ապրի Մարգարապատի, Պաշ.Ապարանի և Ղարաքիլիսէի ճակատամարտներուն սարսուռով: Մանուկը իր ձիաւոր խումբով Պաշ.Ապարանի ճակատամարտին մասնակցեցաւ, գործակցելով Դրոյի զօրամասերուն:

Հոս մանրամասնութիւնները արձանագրելու տեղը չէ: Քայց անվարան կարող եմ ըսել թէ Մանուկի և ընկերներու ղեկավարած խումբերը մօտ տասը ամիս գործելով Զանգեզուրի, Դարալագեազի և Ճըզնիի ձորերուն մէջ հայացուցին այդ շրջան՝ երբ, մաքրեցին այդ տարածութիւնը, որ Երեւանը կը բաժնէր Լեռնահայաստանէն:

Երբեմն կու գար Երեւան, հին ընկերներ տեսնելու և հեռաւոր անցեալի մասին խօսելու համար: Անկախութեան և Հայաստանի ազատութեան իրականութիւն, շատ յաճախ զարմանքի կը մատնէր զինքը, որ կը կարծէր թէ կռիւր վերջացած չէ: Երբ հայկական Երազոյնը կը ծածանէր Հայաստանի Խորհրդարանին վրայ, ու մենք կ'անցնէինք փողոցէն, զարմանքով ու մտածումներով ծանրաբեռնուած՝ կը կենար, կը նայէր անկախութեան և ազատութեան դրօշին ու կ'ըսէր.

— Այս ո՞ր տեղէն սկսանք, ո՞ւր հասանք: Ուրեմն Հայաստանի ազատութիւնը իրականութիւն է:

Ու գլխու երերումով, նահատակուած ֆետայիներու անունները կու տար.

— Այ լուսահոգի Գէորգ, Քեռի Մակար, Կորիւն... Գլուխնիդ վերցուցէք ու այս դրօշակին նայեցէք... Ափսոս, հազար ախոս, մուրադին չհասած մեռան...

Օգոստոսի վերջերն էր (1920): Թուրքերը Կողբի ազահանքերը վտանգուած էին: Կողբը դարձած էր ճակատ

մը, առաւելաբար թշնամու ձեռքն էր: Այդ ճակատին վրայ կենար Սեպուհի զօրամասէն գունդ մը, գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեանի հրամա ատարութեամբ: Կառավարութիւնը ծրագրած էր Կողբը դրաւել և թշնամին հեռացնել այդ շրջանէն: Անհրաժեշտ էր սասունցիներու ժողովրդական զօրամասերու օժանդակութիւնը: Ռուբէն, որպէս զինուորական նախարար, մանուկին կ'առաջարկէ միայն մէկ զործողութեան համար հաւաքել Սասունցի ձիաւորները և Կողբը մաքրել թշամիներէն, ահիկ յետոյ ազատ էր ժամանակ մը հագստանալու:

Մանուկ ստանձնեց այդ պարտականութիւնը և մօր 200 Սասունցի ձիաւորներով իջաւ Կողբի շրջանը Հայ զօրամասերու ճնշման տակ, թուրքերը լքեցին աղանաքերը և լեռնամասերը քաշուեցան: Յաջորդ առաօտ, Սեպտեմբեր 4-ին, երբ զործողութիւնը սկսած էր թշնամու գիրքերուն դէմ, և մանուկը իր ձիաւորներով յարձակման կը սկսէր, ճակատէն վիրաւոր կ'իյնար անշունչ: Կողբը կը մնար հայոց բանակին ձեռքը սակայն Հայաստան կը կորսնցներ իր ամենէն ազնիւ մարտիկներէն մէկը:

Հարիւր ձիաւորներ Մանուկի մարմինը կը բոխադրէին Երեւան զինուորական յուղիչ պատիւներով:

Զինուորական շքեղ թաղում մը, Սպարապետ Նաղարբէյեանի, կառավարական տնօրէն Կալմ, Պարլամենտի և Դաշնակցութեան ղեկավարներու ներկայութեամբ: Կարելի է ըսել թէ առաջին անգամն էր որ Անկախ հայրենիքը ժամանակ կ'ունենար կատարելու փառայեղ թաղումը, իր մարտական նշանաւոր մէկ զաւկին:

Սասունցի Մանուկը արժանի էր այդ պատուին, որուն մասնակից էր Հայ պետութիւնը և Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ

Ա Ն Պ Ո Մ

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊՈՋ

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ՎԱՐԳԱՆ ՇԱՀՊԱՋ

ՍՏՆԱՍ ՏՕՆՔԿԵԱՆ)

Ծնած է մօտաւորապէս 1864ին Սեբաստիոյ Տիւրիկ գաւառի Սոււր գիւղը։ Եղած է համեստ ընտանիքի մը զաւակը։ Յաճախած է տեղւոյն վարժարանը, հազիւ քանի մը տարի, ապա կը ձգէ դպրոցը ու կը զբաղի խաշնարածութեամբ։ Իր ազատ ժամերը տրամադրած է ատաղձագործութեան։

Հազիւ 23 տարիքը ամբողջացուցած, կ'ամուսնանայ ու զգալով ընտանիքի մը նիւթական ծանր պահանջքը, կը բտիպուի պանդխտութեան դիմել Պոլիս, կարենալ ապահովելու համար իր ապրուստը։

Պոլիս գտնուած չրջանին կը ծանօթանայ իր գիւղի գիւղացիներուն, որոնք արդէն իսկ Պոլիս կը գտնուէին նոյն այդ պատճառով։ Հոն էր նաեւ Սարգիս Զոփուրեան, իր մօտիկ մէկ բարեկամը, որուն միջոցաւ կը ծանօթանայ Պոլսոյ դաշնակցական ղեկավարութեան։

1890-ական թուականներուն Մինաս կը մտէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը, Վարդան Շահապ ծածկանունով։ Կը դառնայ օրինակելի մէկ անդամը այդ կազմակերպութեան, իրականապէս ցընելով միշտ իր վրայ դրուած յոյսերը։

Վարդան Շահապ Դաշնակցութեան շարքերէն ներս կը ծանօթանայ Խաչիկ Գեաւուրի, Արտաշեսի, Հրաչի, Վոսմեանի, Զայր մայրի (Վարդգէս Սէրէնկիւեան) եւ ուրիշներու։

Ճիշդ այդ ժամանակաշրջանին, Պոլսոյ հայութիւնը կ'անը ցընէր տագնապալի օրեր ու ադկից դրդուած Հ. Յ. Դ. Բիւրոն կը խորհի կազմակերպել ցոյց մը, որուն իրականացման համար կը դիմէ տեղւոյն կեդրոնական Կոմիտէութեան ու յետ անոր հաւանութեան, կը բանակցի Հնչակեաններուն հետ։ Սակայն, Հնչակեանները տրուած օրոշ խոստումներէ ետք, առանձին կազմակերպեցին Պապ-Ալիի ցոյցը 1895ի Սեպտ. 18ին։

Նոյն այդ թուականին, Բաբգէն Սիւնի (Սկնի Բինկեան գիւղացի) կը յղանայ Պանք Օթոմանի գրաւումը։ Տեղւոյն կեդրոնական Կոմիտէն համամիտ գտնուելով այս գաղափարին, կ'որոշէ դինեալ ուժով մը գրաւել Պանք Օթոմանը եւ այս ձեռնարկի յա-

ՄԱՐԳՐԻՏ ԿՐԻՍՏԻՆՈՎԱ
ՕՐԻՆՈՎՆԱ
ԹԻՖԼԻՍ

Ջողովիան համար, Պոդսոյ ընկերներուն որպէս օգնական չըջանաներէն կը բերուին Վարդ Պապրկեան, Սմբատ Խաչատուրեան (Բորի), Աբմէն Գաբո, Հրաչ եւ ուրիշներ:

«Օգոստոսի 4ին, Կիրակի օր, վերջին Ժողովն է, ծրագրելու Օսմանեան Բանկի գրաւումը: Ժողովը Կերայի մի անկիւնում է մի պատու ազջկայ տունը» (Դրօշակ):

Խօսքը կու տանք Վարդան Շահպազին.—

«Անցաւ բաւականատեհ: Սարգիս Զոփուրեան օդ մը իմ մօտ գալով, ըսաւ, թէ կ'ուզէ զիս մէկու... մը ծանօթացնել Կերայի օր մըն էր, երբ միասին գացինք Սամաթիա տուն մը: Տանտէրը սեղառաջնորդեց սենեակ մը, ու քիչ յետոյ ներս մտապիտեքը սրած գեղեցիկ երիտասարդ մը Զարմայրը: Բաւական քաղող մտիկ ընելէ յետոյ, «մասա բարովիով մը մեկնեցանք»:

«Անցաւ երկարատեհ: Օր մըն ալ, 1896ին, Զարմայր կանչեց զիս եւ ըսաւ, թէ կազմակերպութիւնը եթէ մարդու պէտք ունենայ, կ'երթա՞ս:

— Կ'երթում, պատ լիտնիցի:

— Լաւ մտածէ՛ չի քղջատ, յարեց ան'կո:

— Ո՛չ, սւեցութիւն:

— Բանի՞ր ընկեր կարող ես բոլել հետք, սւեցութեց Զարմայլ:

— Այդ մասին որեւէ խօսք չեմ կրնար տալ, ըսի:

«Զարմայր ինձ մէկ շարաթ ժամանակ տուաւ: Ես տեսաւ լեցայ ընկերների հետ, բայց ինծի որոշ բան չէր ըսուած գութի քնոյթի մասին: Միայն Գիտէինք, թէ յեղս փոխական նպատակի մը ծառայելու է, որ կը կոչուէինք. Ո՛վ որ ինքզինքը պիտի տրամադրէր, պատրաստ պիտի ըլլայ կանչուած ժամանակ ներկայանալու:

Պատրաստակամութիւն յայտնեցին եւեք հոգի, Յակոբ Խօզրիկեան, Սարգիս Եղրիկեան եւ Առաքել Գեղերեան: Կիրակի՞ր, Զարմայր կրկին եկաւ: Իրեն յայտնեցի 4 հոգու պատրաստ ըլլալը: Օր մըն ալ եկաւ ըսելու, թէ Սեւ Աշտը պիտի գայ գիտնոնելու: Աշտը եկաւ: Խրատական մըն ալ կարգաց: Յետոյ ժամադրուեցանք Գուլէի տաճը սրճարան մը: Ըսի որ տեղեկութիւն տայ մեր լնեցիքի մասին: «Ես ձեզ պիտի տեսնորդեմ, ըսաւ: Ուր որ երթամ, ինծի կը հետեւիք»: Ժամադրութեան գարի: Յետոյ այդ տեղի նեղ փողոցներէն մէկուն մէջ ինծի յանձնեց ծրար մը:

Այդ զէնքերը կը բաժնեա տղաներուն եւ վաղը կու գաք Պանք Օթոմանի մօտ, այսինչ սրճարանը՝ յանձնարարեց ինձ ու բաժուեցանք:

«Հինգ ատրճառականք էին: ՕՍական փամփուշտներով: Բաժնեցի զանոնք տղոց եւ որոշուած ատեն ուղղուեցանք իրարմէ անջատ, իսկ իրարու հետեւելով, որոշուած սրճարանը: Նշանակուած ժամը կ'անցնէր եւ սակայն, Սեւ Աշտը չեկաւ: Ես սրճարանն էի ու տղաքը դուրսը կը սպասէին: Ժամը վեցն էր, մէյ մըն ալ ըսաւ լեցաւ զէնքերու պայթիւն: Դուրս թռայ սրճարանէն՝ ատրճառակը ձեռքս: Տղաները ինծի հետեւեցան: Նկատեցի, որ զէնքը ձեռքը ուղղը կը վազէր զէպի պանք: Մենք ալ մտանք ներս ու բարձրացանք սանդուխտներէն վեր:

«Հրաչի հետ կը բարձրանանք վերի յարկը: Կը քննենք չէնքին այս մասը: Կը տեսնենք, որ անցք մը կը միացնէ Պանքան՝ կողքի չէնքին հետ: Հրաչը վար կ'իջնէ եւ կրկին կու գայ կ'ըսէ. — «Դործը չատ յաջող անցաւ, միայն թէ Բարեկնի ալ ողջ ըլլար...»:

Պանք Օթոմանի զբաղումը մեծ ազդեցութիւն դործեց
օտար աւերակիւններու մաս: Այդ զբաղման զոհ առնինք
Քարգէն Սիւնին (Պետրոս Փարեան), որ դեռ նոր բոլորած
էր իր 24 զարունները Ան էր, որ առաջարկեց Պանքային
հետ այրել ամբողջ Պոլիսը բայց մերժուեցաւ Բարեբղջի
նաւաքել ճըն վզեանը (Գասպար Սոաքել), ուսմելցի Զաքէոս
Գ. Կիւրեղեանը (Սարգիս) Խուրսեցի Մարգար Մինասեա-
նը, Բլուրցի Սեդրակ Մինասեանը:

Իսկ վիրաւորուեցան լսոնքցի Մանուկ Տէր Սղատեանը,
եւ Կարապետ Մելիքեանը (ոտքէն
վիրաւորուած, բայց Պանքա չկրցաւ
մանել):

«Մաքսիմովի տուած խոստումն
րուն վրայ(*) տղաքը Պոլսէն կը
փոխադրուին Մարսէյլ, ապա՝ Ամս-
թիկա, յետոյ՝ Լոնտոն, ուր Վարդան
Շահպաղ կը մնայ երեք ամիս:
Անկից կ'անցնի Պուլկարիա՝ Տոքթ.
Զարլֆեանի միջոցաւ: Կարճ ժամա-
նակ չկը մնայ Պուլկարիա եւ կ'որոշէ
մտնել յեղափոխական խումբերու
մէջ ու այս նպատակով կը մեկնի

ՍԱՐԳԻՍ-ՇԱՄԻՆ Պարսկաստան:

Վարդան Շահպաղ Պարսկաստանէն կ'անցնի Կարս: Հոն
էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինագործարանը: Ան երկար
տարիներ աշխատեցաւ զինագործարանին մէջ: Շահպաղ
մասնակից դարձաւ նաեւ գերագոյն մարմնի կազմակերպ-
չական աշխատանքներուն: Ան զէնքեր փոխադրեց գէպի
Վասպուրական: 1900ին, Վարդան Շահպաղ, Վարդգէսի հետ
Վան կը մտնէ եւ անոնք կը սկսին կազմակերպել Վանի

(*) Արմեն Գաբոյի «Նպրուած Օրեր»էն:

շրջանը: Շահպազ, գիշեր-ցերեկ անդադար գործի ընդհատով, կազմակերպեց մարտական խումբերը եւ խանդարուած զէնքերը նորոգեց: Հոն էր, որ Շահպազ «Բիծա» առնունը ստացաւ:

Մինչեւ 1902, Վարդան կը գործէր Վանի շրջանը, Այն օրերուն Վան կու գայ երկաթ, Վարդան Շահպազի հետ մեկնելու Սոփիա՝ մասնակցելու համար Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովին: Վան կու գան նաեւ Վահանը՝ Սալմաստէն: Հրայրը՝ Տարօնէն Անդրանիկ եւ Գէորգ Չափուշ՝ Սասունէն, որոնք իրարու հետ անախորժ փոխյարաբերութիւններով կը վարուէին (Կոմսի «Իմ Յուշերէն»): Հրայր, օգտուելով Վարդգէսի ներկայութենէն կ'ուզէր վերջ տալ ներքին այս պառակտումին: Հոն էր, որ Վարդան Շահպազ առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէր Սարերու Առիւծ՝ Գէորգ Չափուշը, որուն կը կապուի մեծ համակրանքով:

Վարդգէս, Գէորգ Չափուշի ներկայութենէն օգտուելով, Վարդան Շահպազը եւ Դաւոն կը դրկէ Արծկէ, այդ շրջանը կազմակերպելու համար: Այդ օրերուն էր, որ կը մատնուէր Վարդգէս:

«Այդ օրը տօներու առթիւ եղաւ տեղացի զինուորներ տուն գացեր էին իսկ դուրսի ընկերներէն՝ Գէորգ Չափուշը մի քանի ընկերներով Վան էին: Մատնութեան լուրը Շահպազ ստանալուն պէս, կը թողու իր աշխատանքները եւ ետ կը վերադառնայ Դաւոյի հետ Վան (Արամի յուշերէն, «Դրօշակ», 1912):»

Վարդան Շահպազի առաջին զործը կ'ըլլայ Վարդգէսը մատնողը գտնել: Կը հասկցուի, որ Վարդգէս նոր Տարին կը տօնէր Թուռչոնց Կարապետի տունը: Հոն էին Թէոսը, Ալէսը, Փանոսը, Եղիշը եւ մի քանի ուրիշ ընկերներ: Արշալոյսէն առաջ կը ձերբակալուի Վարդգէս (Կոմսի «Իմ Յուշերէն»): Շահպազի եւ Թէոսի քննութենէն կը յայտնուի, որ Խաչիկ Սեմերճեանն է մատնողը:

ԾՈՒՌ ԴԱԻԹ

դուրսի ընկերներէն: Ո՛չ զրամ եւ ոչ ալ ուսելիք: Այդ ձիւներուն մէջ Շահպաղ անգործ չէր կենար: Կը նորոգէր իրենց մօտ գտնուած զէնքերու փայտեայ մօտերը: Կոռէ Հասանի ժայռերուն եւ քարայրներուն մէջ, սառնամանիքին, կը տեսնէիր Շահպաղը գլխաբաց, մէկ շապիկով եւ կուրծքը կէս մը բաց կը պտըտէր լեռներու մէջ:

Շահպաղն էր որ վարդգէսի ձերբակալութեան լուրը ժընեւ իմացուց, անոնց ուշադրութեան յանձնելով նաեւ վասպուրականի անկալմակերպ վիճակը եւ խնդրելով, որ շուտով ուրիշ ընկեր մը ուղարկուի աւարտելու համար վարդգէսի կիսատ մնացած գործերը:

Շահպաղ 1903 Նոյեմբերին, պատգամաւոր ընտրուելով Վանէն, Պուլկարի պիտի երթար, Հ Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու: Այդ օրերուն Վան եւ

Շահպաղի կարգադրութեամբ, ԾՈՒՌ ԴԱԻՆ Վարդգէսի ձերբակալութենէն եօթը օր ետք օր ցելեկով քաղաքի ամէնէն բանուկ փողոցի մը դաշոյնի հարուածներով կը սպաննէ մատնիչ խաչիկը եւ կը գլտորէ կամուրջէն վար: Շահպաղ, ԾՈՒՌ ԴԱԻՆ եւ Յղիշը լեռ կը բարձրանան: Վանայ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ըլլայ: Շահպաղ կ'ապրէր ձիւներուն մէջ շաբաթներով անօթի ծաւալ: Վարդգէսի մատնութենէն ետք, անոնք ստիպուած էին իրենց մօտ գտնուած հասցէները փճացնել: Որով ոչ մէկ լուր

կաձ էին երկս/թն ու Վաղարշակը: Անոնք Շահպաղի հետ մեկնեցան Սոֆիա, իրենց հետ տանելով նաեւ Ծուռ Գուսնն:

Պուլկարիոյ մայրաքաղաքը հասած էին պատգամաւորներ ամէն կողմէ: Բացակայ էին Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչները եւ Ամերիկայի պատգամաւորները: Ընդհանուր ժողովին ներկայ էին մօտ 30 հոգի: Ներկայ էին նաեւ Քրիստափոր, Ռոստոմ, Զուարեան, Աւետիս Սահակեան (Հայր Աբրահամ), Խանասորի Վալդան (Սարգիս Մեհրապեան), Է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան), Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան) Կալակ (Վաղարշակ Բալդասարեան) Սամսոն (Քրիստափորի քոչը որդին), Մորգոմ (Սամսոն Թումեանց) եւ ուրիշներ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր ժողովը ամէնէն փոթորկալից օրերու մէջ գումարուեցաւ: 1903ի վերջաւորութեան թուրքերը ամէն կողմէ կը տանջէին հայերը: Սուլթան Համիտ կ'ուզէր Սասնոյ Մշոյ եւ Վսնայ կողերը ջարդեր սարքել Ընդհ. ժողովը սկսու 31 Յունուարի 1904ին: Գլխաւոր օրակարգերն էին թրքահայաստանի յիզաւիժակաւ ձեռնարկները, Կովկասի ինքնապաշտպանութիւնը եւ Սուլթան Համիտի մահափորձը: Ընդհանուր ժողովը տեւեց երկու ամիս:

Գալով Սուլթան ամիտի մահափորձին, Քրիստափոր անձնապէս յղացաւ էր այդ միտքը եւ կ'ուզէր զլուխ հանել իր իսկ ձեռքով: Բայց, Ռոստոմ զէմ էր, Քրիստափորի մասնակցութեան: Ժողովը վաւերացուց Քրիստափորի առաջարկը

Կու տանք Շահպաղի զրո ածքը Քրիստափոր Միքայէլեանի մասին՝ իր հարազատութեամբ, որ զրկուած է «Յեզափոխական Աւգոմոն»:

«Սոֆիայի մէջ գումարուեցաւ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովին ետ ալ Վանէն գնացեր էի:

Կէսօրուան դադարին, Քրիստափոր ա՛կողնին վրայ պառկած էր։ Կանչեց զիս. գնացի մօտը։ Վարդան, այս անգամ ես ալ գործի պիտի գնամ կը տեսնես որ կ'ըսեն, Կրիստափորները կ'ուղարկէք կը կոտորուին գուք ձեզ գործէն հեռու կը պահէք»։ Գնացէք ձեր գործին վայրը, ես ալ կը գնայ իմ գործին։ Մահը չէ զիս գործէն հեռու պահողը։ Այս խօսքերը կ'ըսէր շատ յուզուած եւ վճռական։ Կառարուած փսսօր մէջտեղն է. գնաց եւ զոհուեցաւ։

«Ժողովէն յետոյ, ես վերադարձայ վան. Մի օր, պր. վահանի տունն էինք՝ Արամ, Իշխան, Տիգրան եւ Սարգիս։ Կ. Կէն նամակ մը ստացեր էինք։ Այս նամակը սեւ գուռը

ՏԻԳՐԱՆ, ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ

**բերած էր: Ռումբի փորձի ժամանակ Քրիստափոր սպան-
նելած է:**

**Հայ վշտի եւ ազատութեան մեծ երգիչ՝ Լեւոն Ս-
հարսեան, Քրիստափոր Միքայէլեանի ժառանգորդն էր:**

«Ահա այն մարդը, որ մի օր վնոեց Կարմիր Սուլթանի դէմ
ելլել, հին օրերի առասպելական հսկայի պէս. որ գնում է իր բայ-
նենի աշխարհին ասպատակող վիշապը զարկելու:

Եւ Շանք ունի իր ձեռքին:

Գերագոյն սյո հարուածը պատահեցաւ համար, Քրիստափոր՝
1903 թուին Կովկասէ անցնում: Կարմիր Սուլթանի հետ հարիւր հա-
զարաւորների անմեղ արեան հաշիւն ունի կարգադրելու եւ համայն
«զգր» պիտի ծառանայ սահմանի ասդին ու անդին: Վա՛յ նրան, ով
քերանայ այդ պարսփոյ:

Այնտեղից՝ կարն ժամահակից յետոյ, նա գնում է Կուսակցական
ընդհանուր ժողով Բուլղարիա, ապա վերադառնում Ժրնէ, վերջին
կարգադրութիւնների համար, քանի որ շուտով քողնելու է «Կրօնակ»ի
խմբագրութիւնը եւ արտասահմանի գործերը եւ պիտի ուղեւորուի
Պոլիս: Կարմիր Սուլթանը նրա համար դարձել է մղձաւաճ. խնդրող
մի հրաւր, որ ծուլանում է նրա հոգին, ի՜նչ որ գերեկ: Հայութեաց
ապրած սարսափներից յետոյ (1895-96), Քրիստափոր դարձել էր մի
հնոց, որ կրակ է հարհանում եւ որ պիտի հրդեհի պէս նստակի այդ
զարհուրանքի միակ հեղինակին:

Եւ հաջուածը կրկնակի է — այդպէս է Քրիստափորի կամքը —
դժոխային մեքենայ կառնուլ եւ ձեռքի ու ժանակներ, երեւ առաջինը
ձախողի...:

Եւ ձախողեց, որովհետեւ բազմապէս ուղեղ, որ ուժանակի փոր-
ձագէտին, իր սրտակից Վաւաւապուհի հետ Քրիստափոր ինքն ընկնի
Վիսոբի լանջին, նախ քան Սուլթանին տալիս հարուածը:

Վասնաբար կարելի է ասել, որ երեւ Քրիստափոր ապրէր եւ
Պոլիս դառնար Բուլղարիայից, Կարմիր Սուլթանը չէր ապրի...:

**1904ի Սասնոյ կռիւներու նախօրեակին էր Պատ-
գամաւորական Ընդհանուր Ժողովը, զգալով որ վտանգը
անխուսափելի է եւ շուտով կռիւը պիտի սկսի Սասնոյ
շրջաններուն մէջ, շուտով ետ կ'ուղարկէ այն զործիչնե-
րը, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ: Շահապաղ առաջինն**

րէն էր, որ շուտով վերադարձաւ վաճառական Մինչեւ Թիֆլիս իր հետ էին Սամսոն եւ Բորզում։ Իսկ երբ հասաւ Թիֆլիս, իրեն ընկերացաւ Մալխասը (Արտաշէս Կ. Յովսէփեան) մինչեւ Աղեք տնդրապու։ Շահապազ անկից կ'անցնի Սալմաստ։ Աւրմիա եւ 1904ի կիսուն կը հասնի վաճառական։

Շահապազի թղթակցութիւններով (վաճառական միացած էր առանց զեկավարի), վաճառական կ'ուղարկուի Արամ Մանուկեան վարդապետի գործերը շարունակելու։

1905 Փետրուար 6ին, Արամ կը հասնի վաճառական իրեն պարտականութիւն տուած էին որ դործէր Կոմսի (վաճառական փառապետի հետ, իսկ Իշխանը՝ Շահապազի հետ՝ Լեռնապարի շրջանը)։

Արամ Մանուկեան իր յուշերուն մէջ (Հայրենիք) ամսագիր, II. տարի, թիւ 7) կ'ըսէ. —

«Եւր Վսն հասալ, այն ժամանակ Մարմնի անգամներն էին. — ոմար, Իսխան, Վարդապետ Շահապազ, Տիւրան, Թեոս, Ալեքս ու Արմենակը։ Նոյն գիշեր, տեղակալ թիկնաւորով ժողով մը ունեցանք, վարդապետ Շահապազի հրաւերով։ Իսխանը խորհուրդ տուաւ ինձ չվախնալ գործից, այլ վերցնել։ Ինքն անակներով ինձ կ'օգնէ, իսկ մինչեւ այդ, ինձ մօտ կը թողնէ Վարդապետ Շահապազը, որ լաւ ծանօթ է տեղական պայմաններուն»։

Իսկ Կոմս իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. —

Ամէնէն մխիթարականը ինձ համար, սակայն, 1904ի գարնան վարդապետ Շահապազի գալն էր, որուն ընկերացած էին խումբ մը ընտիր եւ պիտանի ուժեր։ Շահապազը չէր սպասած Ընդհ. Ժողովի վերջանալուն, շտապած էր վերադառնալ Սասունի դէպքերուն առթիւ։ Հետոն էին մակուեցի Մեսրոպը (Մաշտոցը), մոկացի Յովհաննէսը՝ «Մենաւոր»ի մեր գործակալներէն եւ Տիգրանը՝ կողմնակցի (տեղի քահանայի տղան)։ Ձինուած եկան եւ ապահով հասան Թիւմար, ուր ծալուած քաղաք մտան։

Շատ կազդուրիչ էր ինձի համար այդ իրապէս ընտիր ուժերու ներկայութիւնը։ Ձիս ճնշողը միշտ մինակութիւնն էր եւ պատասխանատուութեան զգացումը։

Առաջին անգամն էր, որ կը հանդիպէի Շահապազ վարդապետին։

Միջին տարիքի, բարձր, ալեխառն երկար մազերով, հաստ ընչացքով եւ փոքր, վառվռուն վեճիտ աչքերով մալի մըն էր: Շատ կ'ուզէի որ մնար քովս, իբրեւ նախածանօթ երկրի պայմաններուն՝ չուզեց մնալ. դառնացած էր տեղացի ընկերներէ՝ եւ հետաքրքրական ու օգտակար չէո գտներ քաղաքի տուններուն մէջ, իր ունեւանգործ ապրիլ: Զերմօրէն համբուրեցի անցեալով հարուստ հին ընկերը: «տաղծագործ էր եղած: Ոչ մէկ յաւակնութիւն ունէր իր

Կ Ի Մ Ի Շ Ե Ա Ն Ց Ի Ի Ի Ո Ն

Ե Ր Զ Ն Կ Ա Ց Ի Ք Ե Ռ Ի

Ե Ի Կ Ա Ց Ծ Լ Կ Ա Ռ Ա Ք Ե Լ

ուժերուն. համեստ էր նրա կրթութիւնը. անհունապէս երջանիկ էր, որ յեղափոխական «ուխտեալ» մըն էր եւ մոլեռանդ հայրենասէր եւ ժողովրդասէր, որուն տուած էր ամէն բան:

Ապրի՛ս, յուզուած գրկեց ու ըսաւ ինձ. ապրի՛ք, որ ժամանակին հասաք այս երկիրը ու չթողիք, որ հին վաստակը կորչի քայց ես հոս չեմ մնար. հոս գործ չունիմ ընելու: Պիտի՛ք եմ եղած, (կշտացած) տունէ-տուն եւ անգործ քուռսիներու տակ նստելէն... Իմ գործը չէ խումբ կազմել, քարոզ կարդալ... Կ'երթամ Իշխանի քով. զէնքերուն կը նայիմ, պակասները կը շտկեմ — ձեռքէս կու գայ... եւ անուշ ժպիտով աւելցուց. «Դուք ալ խումբերուն նայեցէք»:

Իշխանը, ուրեմն, երկու կարեւոր եւ օգտակար օգնական-

բով կրցան հասնիլ Վան: Մինչեւ օսմանեան Մահմանադրութիւն կը մնայ Վան եւ անկից կը մեկ ի իր ծննդավայրը, որ մօտ 19 տարի է ի վեր չէր տեսած: Վարդան Շահպազ, երբ իր հայրենի օճախը հասաւ, տեսաւ իր մանչ զաւակը, սր բնաւ չէր տեսած. Շահպազ իր հայրենի տունն ալ պարապ չէր մնար: Մէկ կողմէ կը կազմակերպէր խումբերը, միւս կողմէ պաշար կ'ամբարէր եւ կտրւալ լէնքերը հաւաքելով կը նորոգէր: Այդ օրերուն, ան բաւական զէնքեր բերաւ Սվազի եւ Տիլրիկի շրջաններէ:

1909ին, Ատանայի մեծ ջարդէն ետքը, թուրք կառավարութիւնը սկսաւ զէնքեր բաշխել Սեբաստիոյ թուրք թաղերը: Նոյնպէս քարիւղ բաշխեց, սրպէսզի կռիւի օրերուն հայոց տունները այրէին:

Այդ օրերուն, Սեբաստիոյ հայ ժողովուրդը՝ առանց խտրութեան կը կալմեն Զինուորական մարմին մը, որուն կ'անդամակցէին սեբաստացի Մուրատ եւ Վարդան Շահպազ: Վարդան այդ նեղ օրերուն, կը սկսի զսրծի: Մէկ կողմէ զէնքերը կը թաղէ հայկական թաղերուն մէջ, որպէսզի կռիւի ժառանգի ժողովուրդին ցրուէ: Այդ զէնքերուն պատասխանատու կը նշանակէ շորս հոգի՝ երկուքը դաշնակցական եւ երկուքը հնչակեան: Այդ շրջանին Շահպազ եղած է Կ. Կ ի անդամ, իր հետ ունենալով Մուրատը, դեղադրո՝ Վարդանեանը, Բէ Արշակ Պողոսեանը, Յովհաննէս Փռլառեանը Տիգրան Գույումճեանը եւ Զմառացի Բիծան:

Մինչեւ մեծ եղեռն, Վարդան կը մնայ Տիլրիկ գիւղը: 1914ի աշնան, նամակ մը կը ստանայ Մուրատէն, որպէսզի շուտով կովտուն գալ: Շահպազ շուտով կը մեկնի Մուրատի քով: Հոն էին նաեւ Կայծակ Առաքելը եւ Խղօն: Նոյն օրը, Մուրատի հրաւերով, չորսերու ժողով մը գումարուեցաւ: Մուրատ պարզեց զրութիւնը եւ սպառնացող

վառանգը, որ շատ մտաւրում էր: Մտածելու ժամանակ չու-
նին: Ո՛չ զէնք ունին գիմադրելու եւ ոչ ալ ուսելիք:
Մուրատի մտածումով պէտք է սպասել զարգացող զէպքե-
րու եւ զգուշանալ, որ թշնամիին ձե քը չիյնան:

1915ի կէսերուն, երբ սկսան սեւ չարդի հրամանը
իրագործելու, թուրք կառավարութիւնը սկսաւ հետապըն-
դել Վարդան Շահպաղը եւ իր զինակից ընկերները եւ
գործիչները: Բոլոր շրջաններէն ղեկավար գործիչներ, ու-

սուցիչներ, քահանաներ եւ
երեւելի անձնաւորութիւն-
ներ ձերբակալուելով շրդ-
թայակապ կը գշուէին ան-
ժառօթ ուղղութեամբ: Իսկ
զիշերները ոճրագործ թուր-
քեր կը սլքտային փողոց-
ներուն մէջ՝ մնացած հայերը
ջարդելու եւ տուները կո-
ղոպտելու:

Այդ օրերուն, Սեբաստիոյ
յայտնի չէթէները կ'երթան
կովտուն զիւղը, ձերբակա-
լելու Մուրատը Վարդան
Շահպաղը եւ Եղոն (1915

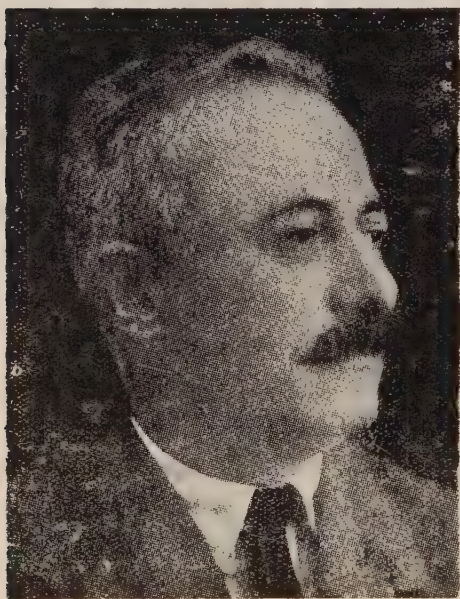
ԿԱՅԵԱԿ ՍՌԱԲԵԼ

Հոկտ.ին նահատակուեցաւ Սե

ծովու վրայ): Բայց, Վարդան Շահպաղ, հին եւ փորձառու
կտրիճներու հետ, զգալով վտանգը, շուտով լեռ կը բարձ-
րանան քիւրտ աղայի մը բարոյական օժանդակութեամբ:
Ապա, Շահպաղ կ'ապաստանի Էօրտիկ Գըզըլպաշ գիւղի մօ-
տերը:

Քիւրտ աղան կը մատնուի թուրք լրտեսներու կողմէ:

Իթթիհատական կաւալարութիւնը կ'սնչել կ'ւտայ աղան, որպէսզի խոստովանի թէ իայ ֆէտայիները ո՛ւր կը գտնուին. Աղան գլխիվար կը կախեն. սաստիկ տանջանքներու եւ ծեծի տակ իր կեանքը ազատելու համար ստիպուած կ'ըլլայ թուրք ոճրագործներուն ըսել Վարդան Շահպազի եւ ընկերներուն թաքստոցը Նոյն օրը, երբ աղան ազատ կ'արձակուի, իր առաջին գործը կ'ըլլայ շուտով լուր դրկել Շահպազին թէ մատնուած էք, թուրք զօրքերը ձեզ շուտով պիտի ձերբակալեն: Հեռացէ՛ք այս շրջաններէն:

ՌՈՒԲԷՆ ՓԱՇԱ

«Ընկերներս տեսեր էին նաեւ իր տնեցիներէն մէկ քանիսը, բայց այդ օրը չ'իմացայտնեցին»:

Վարդան Շահպազ իր գոյամարտի յուսահատական եւ պայքարի օրերուն իսկ, լեռներու եւ քարանձաւներու մէջ, եօթը անգամ բոյն շինած է եւ եօթը անգամ փուռ, եւ

Վարդան Շահպազ իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. —

«Երբ սարերը բարձրացանք, ժողովուրդի անցնելիք ճամբաներուն վերայ. սարի կողքին նստած (Մուրատ), դիտակը ձեռքովը կարաւանը եւ անոր մէջ կը տեսնէ իր կինը՝ երեսան կռնակը կապած... Գաղաններու պէս կատաղած էին. յարձակի՛լ, թէ ոչ... Վարդան եւ Արմենակ իրենց, երախաները տեսած էին կարաւանին մէջ եւ անդադար չ'ըսէին.

եօթը անգամ քանդած:

Մուրատ կը մեկնէր դէպի Պաթում, Օդոստոս շին,
իր խումբով: Միայն Վարդան Շահպազ կը մնայ լեռը իր
մի քանի ընկերներով:

Վարդան Շահպազ եւ ընկերները, երբ իմացան հայ
կաթաւոր սկան գուեգերու կազմակերպումը՝ մեծապէս խան-
դավառուեցան: Այսպէս, զօր Անգրանիկի Ա. գունդը ճա-
կատ կը մեկնէր իր զօրագունդով եւ իր հետ Սմբատ՝
Զուլֆոյի ճակատ: Բ. Դրոյի, որ Իքտիրի վրայով կը
մեկնէր Վանի ուղղութեամբ: Գ. Համազասպի, որ կուգար
դէպի Սարըղամիշ: Դ. Քեռիի, Թորմունի ճակատը: Ե. Խա-
նասորի Վարդանը նոյնպէս դէպի Վան: Զ. գունդ, Հնչակ-
եաններէ բաղկացած՝ Գրիգոր Արշարեանի հրամանատարու-
թեամբ՝ դէպի Բասէն: Իսկ Է. գունդը Արղութեանի հրա-
մանատարութեամբ, մեկնեցաւ Ոստանի կողմերը:

Զախէն աջ՝ Յակօբ Սիմոնի, Ն. Աղբալեան, Երեմեան,
Սուրէն Բաբախեան, Վարդան Շահպազ, Նղիսէ
Իսխանեան, Վարդան Գեորգեան:

Վարդան Շահպաղ «Յեղափոխական Միություն»-ին ուղարկած իր անտիպ յօդուածին մէջ կ'ըսէ. —

«Երբ ռուս բանակը Երզնկա էր Սեպուհ գնաց Պայպուքտ, իսկ Մուրատ, բժիշկ Արշակ եւ Կայծակ Առաքել՝ գնացին Երզնկա, որտեղ անմիջապէս կազմեցին մի մարմին տեղացիներէ: Բացին հիւանդանոց եւ ուրբանոց: Իրենց հետ էր տարագրու թենէ վերադարձա տիկ. Չարուհի, տիկ. Յրրուհի Չոգուրեան եւ ուրիշներ, իրենց հետք ունենալով Քիւրա Խտըրը. որ թուրքերու տունները ծառայութիւնները նկատ մեծ մասամբ զիտէ թէ ո՞ր տունը հայ հարս ու

Վարի Եարէ, ձախէն ուզ՝ — Տիկին Փափագեան (Կոմս),
Ս. Վրացեան, Վարդան Շահպաղ եւ Կոմս (Վ. Փափագեան)

աղջիկներ կային: Անմիջապէս ձեռնարկեցին թրքական հարէմներու մէջ պահուած հայ կանանց, աղջիկներու եւ երախաներու հաւաքման գործին:

«Մուրատ եւ Կայծակ Առաքել, երբ հիմեցին «մէկ

հայ մէկ ոսկիօրի ֆոնտը ու հրատարակեցին Թիֆլիսի հայ լիբրթերուն մէջ. Տէրսիմ ուղարկեցին այդ գործով մատնաւոր մարդիկ, ինչպէս Մանուկ Մոմճեանը՝ Խարբերդցի, որ ծանօթ էր Տէրսիմի աշխրէթներուն ու Տէրսիմի քրտական լիզուին: Երբ քիւրտերը լսեցին «մի հայ մի ոսկիօրի» ձայնը, գնացին Խարբերդի ներսերը, մտրդ կին կամ աղջիկ փն: որ գտան, բերին եւ յանձնեցին այդ մարդկանց որ այդ գործով կը զբաղէին:

Գտնուած էին քիւրտ աղաներ, որոնք իրենց մօտ պահած եւ պահպանած են շատ մը հայեր: Չէյնալ աղա, Քի-

Նմոյօ մը Վարդան Շահպազի փորագրութեան:

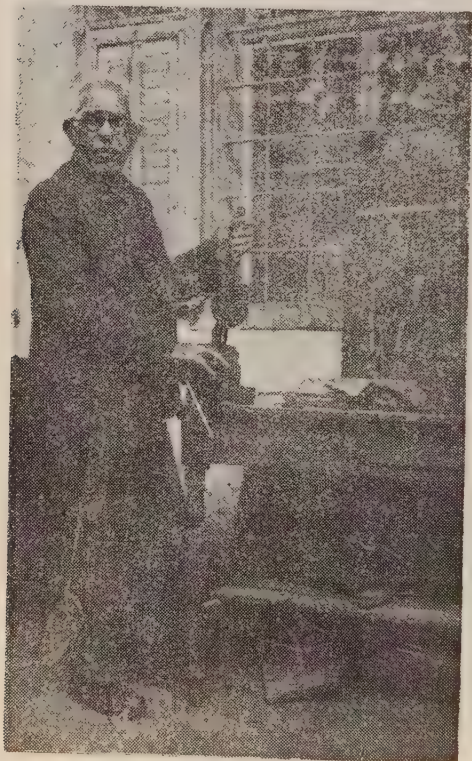
Պատկերը կը հերկայացնէ զոյգ մը եզներ, լծուած արօրին, կը հերկեն Հայաստանի դաշտեր:

Այս գործը, հեղինակը նուիրած է «Յեղափոխական Ալլադին»ին

չիկ աղա, Քիրլի Հասան աղայի դոմերուն մէջ: Նոյնպէս կային Թխնադորի, Ճաֆէրլուի, Տափի շրջաններու մէջ հարիւրաւոր հայեր:

Վարդան Շահպազի շուրջը հաւաքուած քանի մը երիտասարդներ, ամիսներով կռուելով քիւրք աշխրէթներ:

րու, ոճրագործներու եւ զօրքերու գէմ երկար թափառելէ ետք լեռներու մէջ, կը յաջողէր անցնիլ Տէրսիմ, յետոյ՝ երզնկա՝ Մուրատի եւ Կայծակ Առաքելի մօտ: Վարդան Շահպազ իր մասնակցութիւնը բերաւ նաեւ Սեպուհի եւ Մուրատի «մէկ հայ մէկ ոսկի»ի զործին եւ բազմաթիւ հայերու կեանքը փրկեց:

Մուրատի առաջնորդութեամբ, 10 12 ձիաւորներ, Վարդան Շահպազ, բժ. Սրչակ Պօղոսեան, Կայծակ Առաքել, Վահագն Նալպանտեան եւ ուրիշներ, Քեմալի յրջանները հետախուզութիւն կատարելու ելած էին. կը տեսնէին ահաւոր պատկերը կարուրջի վրայէն, թէ ինչպէս անզուրկ թուրքերը կամուրջէն վար նետած էին անմեղ կիներ, երախայ, այր մարդ, ւաղջիկներ, որոնց մէկ մասը սպաննուած նետուած էին, իսկ միւս մասը ողջ-ողջ:

ՇԱՀՊՈՉ ԱՇԻԱՏԱՆՔԻ ՊԱՀՈՒՆ

Հոն էր որ Կայծակ

Առաքել տեսաւ եղբօր գանկը: Չէր ուզեր Իրաժնուիլ այդ ահաւոր տեսարանէն: Մուրատի ստիպումով մեկնեցան երզնկա:

Վարդան Շահպազ կը գրէ.—

«Երբ ռուս բանակը պիտի նահանջէր, հայ աշխարհի գործախառնութեան օրերուն բախակից եղայ Մուրատին: Ապրեցայ անոր հետ ծանր, տազնապալի եւ վշտալի օրերուն, եղայ մասնակից անոր ուրախութեան՝ հաղուագիւտ վայրկեաններուն:

«1915ի վերջերուն էր, որ ռուս բանակը գրաւեց

Զանգեզուրի սպայակոյսի անդամները
Մէջսեղի Շաւքը, Երկրորդը, Առիւծ Գեօն, երրորդը՝
Վարդան Շահպազ, նկարուած 1919ին:

Երզնկան: Ամէնքս հրճուանքի մէջ էինք, կարծելով թէ այդ գրաւումը վերջնական է: Լսելով այդ եւ շտապեցի երթալ Մուրատի քով՝ օգնելու անոր մեր ժողովուրդի փրկութեան գործին մէջ:

«Մուրատ ամէն գնով կ'ուզէր պահել Երզնկան: Այս մտահոգութիւններս մէջ էինք երբ օր մը բանակի գլխաւոր հրամանատար զօր. Լեախովը կանչեց Մուրատին:

«Մուրատ զիս իր հետ առնելով, ներկայացանք զօրավարին:

«Կողակներու պետն էր Ըսաւ. «Հրահանգ ունիմ նա-

հանջելու Մամախաթունէն անդին: Փոխանակ ոչնչա ներառ
տրամադրութեանս տակ եղող ռազմամթերքի եւ ցորենի
պահեստները, կ'ուզեմ յանձնել ձեզ կ'ուզէ՞ք ձեռն. կր-
նա՞ք պաշտպանել ճակատը: քանի մը օրէն պիտի տանձ-
նէք այդ պաշարը, վաղը պատասխան կ'ուզեմ:

Ռուս բանակը քաշուեցաւ: Հայ գինուորներէն քա-
նի մը հատ միայն մնացին մեզի հետ:

«Մերատ ձեռնարկեց հեռացնելու կին ու երախա-
ները: Զէնքի ընդունակ սղօմարդիկը զինեց՝ ուղեկցելու
մզովուրդին:

«Թուրք բանակը եւ անկանոն քրտական ուժերը ա-

1.— Վարդէն Շահպատ, 2.— Անգրիացի Էպիսկոպոս մը,
3.— Զեօրեհեան եպիսկոպոս, 4.— Զօր. Անդրանիկ,
5.— Գարեգին եպիսկոպոս, Յովսէփեանց, 6 — Սղեւրդի
Յարութիւն, 7.— Գարահիսարցի Նազար:

բաղութեամբ կը հետապնդեն մեզ: Մուրատ իր ուժերով,
այրեց թրքական զօրանոցը եւ յարձակեցաւ նահանջի գի-
ծը կտրող թշնամի ուժերուն վրայ: Կատաղի առիւծի պէս
կը նետուէր նա ետ ու առաջ. կը զարմանայի որ գնդակ

չէր գպնար անոր:

Ճշմանիչի մեր գիծը պիտի անցնէր սարսափի անտառի կիրճէն: Մուրատ սլացաւ գէպի կիրճը եւ կայծակնային

Վարդան Շահապազի վերջին նկարներէն:
Ան կը բերքատէ «Յեղափոխական Այլամբը»:

ճարուածներով բացաւ կիրճին մուտքը՝ ցրուելէ ետքը բերանին քով հաւաքուած ուժերը: Ժողովուրդը խուճապով կ'անցնէր Մենք եւս շատ զոհեր տուինք... Մինչեւ Մաւախաթուն, կռիւներու մէջէն ճամբայ բացինք:

Այդ օրերուն էր, որ Մուրատ եւ Սեպուհ եւ Նալպանտեան իրենց խումբերով կը մեկնին Ռուսաստան իսկ Վարդան Շահապազ կը միանայ Անդրանիկի բանակին:

Շահապազ, զօր. Անդրանիկի հետ կը մեկնի Կարին, Կտիկ, Սարըղամիշ, Կարս: Ապրիլ 17ին կը մասնակցի Պող Նոգունշի կռիւին: Յունիս 25ին Խայճի թրքական գիւղը գրաւուելէ ետք, ուժերը կը կեդրոնանան Ճուլֆա: Ան նոյնպէս իր մասնակցութիւնը բերաւ 1917 Սեպտ. 28ի Ղարաքիլիսայի ճամբուն վրայ Աղուտի, Վաղուտի մինչեւ Ուրուտի վանքը եւ Ուրուտ գիւղի կռիւներուն:

1917 Հոկտ. 13ին, Վարդան Շահապազ մասնակցեցաւ

Գորիսի ներկայայուցիչներու շրջանի ժողովին, Նոյնպէս Դարալաք գիւղի քաջ քահանան՝ Տէր Գրիգորը մօտ 80 տարեկան, սպիտակ մօրուքով, սուրը ձեռքին եւ խաչը կուրծքին, ուր անկից ճակատ մեկնեցան:

1918ին կը մասնակցի Նուրի Փաշայի դէմ եղած կը ռիւններուն: Նոյնպէս, Նոյեմբեր 29ի Համանու թրքական գիւղի կռուին, Հոս ալ Վարդան ցոյց տուաւ իր փորձառութիւնը եւ կտրիճութիւնը: Այս կռիւին էր, որ սպաննուեցաւ կապիտան Ստեփան Սարգիսեան, Ղարաբաղցի Նոյնպէս, իր մասնակցութիւնը բերած է Սուսի Ձէյվանի, Աւտալլարի, Ղարաղըշլաղի, Թթու Զուրի, մինչեւ Շուշիի կռիւններուն:

Վարդան Շահպաղ եղած է զօր Անդրանիկի Խումբերու մատակարարը: Հոն ալ ցոյց տուաւ իր համեստութիւնը զինուորներու եւ գոյթական երու հետ եւ իրբեւ հայր կատարեց իր պարտականութիւնը:

Վարդան Շահպաղ 1919ի Փետրուար 14ին, Գորիսի մէջ ստացած էր զօր Անդրանիկէն Ս Դէորդ Խաչը (պատուանշան) իբրեւ հին եւ փորձառու ֆէռայի: 11 Ապրիլին կը մեկնի Անդրանիկի հետ անցնելով Փիրէլուէն, Սրաբատեան դաշտ, Նախիջեան, Գաւալուն հայկական գիւղը, սւր Ապրիլ 12ին, զօր Դրօն կը հասնի բազմահազար ժողովուրդի հետ:

Վարդան Շահպաղ, Նոյնպէս, իր մասնակցութիւնը բերաւ Մարաշի դէպքին, բ. Վ. Պողոսեանի հետ, մինչեւ Մարաշի պարպումը: Անկից անցաւ Պուլկարիա, եղած է Սոփիա եւ մինչեւ իր մեկնումը Սոփիայէն, եղած է Կ. Կիւստանդամ Յովհ. Տէվէճեանի, Արամ Յակոբեանի, զօր. Գ. Նըժդեհի, Գ. Գուտուլեանի եւ ուրիշներու հետ:

«Սոփիայէն շատ հեռու է Հայոց գերեզմանատունը ուր կը գտնուի Գրիստափորի յուշարձանը: Իրեն համար նուիրական պարտականութիւն էր ըրած երթալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան երրորդութեան մէկ նահատակին գերեզ-

մանին վրայ ծաղիկներ տնկել եւ շաբաթը յանի մը ան-
գամ ջրել: Կարճես խօսելու եւ դասեր առնելու եկած էր
իր մեծ սուրբէն: (Վկայութիւն՝ Գ. Գուտուկեանի):

Վարդան Շահպաղ
1927ին անցաւ Սուրիս
գբողելու համար քըր-
տական շարժումներով:
Արաբ Բունարի շրջա-
նի Մարթարէյ գիւղը
այցելեց եւ գործակցե-
ցաւ Մըթաֆա Պէյին:
Շահպաղ իր ամբողջ օ-
րը կ'անցընէր բլուրնե-

Շ. ՂԱԳԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

րու վրայ եւ կ'ը գիտէր թրքական սահմանէն սնդին...
Շրջան մը հոն մնալէ ետք, կը հաստատուի Քեսապ, ուր
կը ստանայ Հայրիկ անունը:

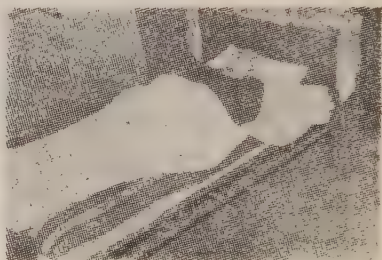
Ներգաղթի օրերուն, Վարդան Շահպաղ տեսնելով,
որ ոչ մէկ օգտակարութիւն կրնայ ունենալ այլեւս իր սի-
րած կուսակցութեան, ուզեց իր կեանքին վերջին օրերը
անցընել իր մայր հայրենիքին մէջ եւ թաղուիլ հոն: Սակայն,
երբ իրեն իմացուցին, թէ Հայաստան երթալու համար
պէտք էր հրաժարական տար եւ իր կուսակցութենէն հե-
ռանար, առանց բաւ մը իսկ ըսելու ճաշատաքննիչնե-
րուն, վերադարձաւ իր սենեակը (Պէյրութի Ժողովրդային
Տունը): Շահպաղի համար հրաժարական տալը, մահուան
համազօր էր իրեն համար:

Պէյրութ այցելող օրեւէ ընկեր, աւագ պարտակա-
նութիւն ունէր այցելութիւն մը տալ մեծանուն մարտի-
կին եւ հայրիկի ըսելով գուրգուրալ վրան:

Վերջին երկու տարիներուն, գրեթէ դուրս չէր գա-
սենեակէն. ուժասպառ էր: Մահուան օրը, Տէր Խորէն քհնյ.
Աճէմեան եկաւ իր մօտ եւ տուաւ վերջին հաղորդութիւնը

նոյն օրը այցելեց տաքթ. Դասապետան եւ հաստատեց, որ հերոսը կ'ապրի իր վերջին ժամերը: Այս լուրը շատ զէշ ազդեց իր ընկերներուն վրայ: Խումբ մը ընկերներ, ըսպասեցին անոր սնարին վրայ, մինչեւ որ աւանդեց իր հոգին, տիկ. Մարի Քիզիրեանի ձեռքերուն մէջ, որ երկար ժամանակ զինք խնամած էր կարգ մը ընկերներ, մինչև առաւօտ պառույ պահակ կանգնեցան հերոսի դիակին:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեծ շուքով թաղումը կատարեց: Ս. Շչան եկեցւոյ մէջ դամբանական իօսեցաւ Գեր. Արտակ Եպիսկ. Մանուկեան: Ապա, թափօրը ուղղուեցաւ Ֆրըըն Շրպպէքի Ողջային Գերեզմանատունը, ուր խօսեցաւ կարօ Սասունի, եւ հանգուցեալի կուրծքին վրայ դրաւ եռագոյն քսակ մը, որուն մէջ կար ափ մը հոդ՝ Հայաստանի դաշտերէն:

Յուրիսեմական Էմինն մեջ:

Մեռաւ Երկուշաբթի, 8 Յունիս 1959ին:

ԱԻՓ

Մի զարմանաւ մարդկանց լեզուներուն ու իրենց կասաւած գործերուն վրայ: Լսե, ձեռք, բայց մի յուսալուի: Շարունակե քո ուղիդ ճամբան:

Փետ. 13 1940

Վ. ՇԱՀՊԱՋ

Ե Ա Ր Ե Ի Ք Ն Ե Ր

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱԶԻ ՄԱՍԻՆ

Կէս դարէ աւելի կը ճանչնայի զինքը՝ Վարդան Շահպազը: Տարիներով գործակցեցինք եւ օր մը չեղաւ, որ տրտունջ մը լսէի անկէ կամ յոգնութիւն մը նկատէի:

Մեծ խօսարհ մըն էր: 70 տարիներ ուխտէալ մըն էր, որ ոչինչ բաղձած իրեն համար: Բայց տուաւ ազգին, հայրենիքին եւ իր կուսակցութեան՝ իր հոգին, սիրտը եւ բովանդակ կեանքը:

29 Օգոստ. 1959

ԿՈՄՍ

Իր երիտասարդութեան արեալօրոյսին իսկ, Վարդան Շահպազ մարգարեաբար նախասեսած եր հայ յեղափոխութեան օրհնեալ արգասիքներ հոգիներու վրայ եւ նախասկի եռանկով նետուած եր հնոց ին մէջ:

Ո՞րկէ ուսաւ Վարդան Շահպազ այդ հաւասֆն ու եռանդը:

Մարգարեհեք ք չեն ուսանիր, կը ներշնչուին:

Անշուշտ իր կեանքի երկուսն սննդաբանին վրայ շատ յաւատարմութիւններ կրեց եւ շատ շարժարեւելներու երթալկուեցաւ. բայց այս բոլոր ձախողմեններ ոչ միայն չկրցան խաւարել իր հոգին, այլ մաշած պատմութեան մը պէս, իր աւելի եռանդին առջեւ մոխրացան ու քափեցան:

Աւստի, իր կեանքի վերջսլոսին, Վարդան Շահպազ երիտասարդութեան կողմէ կը դիտուէր իբրեւ անհերքելի վկայ մը ուշադիր անցեալի մը, որը տակաւին շատ մօտիկ է մեզի եւ ուր, սակայն, իր բովանդակալից առաքելութեանց համար, արգեն խառնուած է Պատմութեան դիւցսզնական դարերուն:

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՐՈՆԵԱՆ

«Խեցեղ»երէն էր «Հայրիկը»,— իրենց անձը ուրացողներէն: Ասոր համար ալ կեանք չունեցաւ, չապրեցաւ՝ քնքաքիկ առումով եւ իմաստով: Իր ինչքը, միտքը, հոգին ու մարմինը տուաւ իր ժողովուրդին: «Հայր»ացաւ: Իրմէ հոգին տուած մասը՝ իր պատեանն էր միայն: Ի՛նքը, իր եութիւնը, *Իրժող* չէր որ կար արդէն. կա՛ր, ու այսօր ալ կը մնայ *Իր ժողովուրդո՛վ*: Անմահներէն էր. նշմարտօրէն անմեռ այն փչերէն՝ որոնք կը շարունակուին իրենց ժողովուրդով: Չեն շփոթիր. չեն ձգուծիր. չեն խաւարիր: Կը դառնան լուսաւոր հօրիզոն եւ իսկալ:

ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Երբ գործ կ'ունենար հայրենիքի թշնամիներուն հետ, այդ վայրկեաններուն, Վարդան կը դառնար անզուսպ ու անդուլթ: Վարդան կարծես գայլերու եւ բորենիներու շարքերէն էր, որ իր ուսը կ'ընտրէր:

ՌԻԻԲԷ՝ ՏԷՐ ՄԻՆՍՍԵԱՆ

Իր աշխարհը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազատագրական շարժումն էր: Ինքը զինուոր էր եւ կարգապահ: Ֆէտայի էր, եւ, հետեւեալը, ամբողջական նուիրում: Անձնական հաշիւ չունէր, եւ այդ տկարութիւնը չճանչցաւ: Հաստատակամ էր եւ հաւատք ունէր Դաշնակցութեան առաքելութեան մասին: Հետեւեալը, ամբողջ իր յեղափոխական կեանքի ընթացքին, աներեւ մնաց եւ շարունակեց ուղիղ գծով, Բաքդէն Սիւնիի եւ Արմէն Գարոյի ճանապարհով ընթանալ:

ԿԱՐՑ ՍԱՍՈՒՆԻ

42

ԹԻԼ 1

- 3 Զօն
- 5 Փառք յաղթուածներին
- 11 Հանգրուանք
- 22 Դալիք սերունդին
- 25 Մի քրուագ Ղարաֆ լիսէի
հակասամարտից
- 29 Ազատութեան տարեգարհին
- 32 Հայաստանի հայուն ե
- 35 Կոչ

ԹԻԼ 2

- 38 Խմբապետ Մուշեղ
- 52 Գեորգ վրդ. Նալպանեան
- 56 Ներսէս Խաչատուրեան
- 59 Յովսէփ Յովհաննիսեան
- 62 Արեւիկ Զամայեան
- 68 Կա՛մ մեզի հետ կա՛մ մեզի
դեմ

ԹԻԼ 3

- 70 Դրօ
- 93 Դեղ. Տիգր. Բաղդասարեան

ԹԻԼ 4

- 102 Թիրեաֆեան (Խան)
- 115 Միհրան Պաթրանեան
- 118 Պետրոս Վարդապետ
- 121 Պետրոս Արմանեան
- 128 Առօք Թաթուլ (Արամ Արամ-
եան)

ԹԻԼ 5

- 136 Շաւարժ Մխաֆեան
- 156 Մարտիրոս Բապունեան
- 159 Սեփեան վարդապետ
- 161 Տիգրան Մինասեան

ԹԻԼ 6

- 168 Խմբապետ Խնկոն
- 175 Սուրեն Մելիքեան

185 Սարգալ Խնչօ

189 Համբարձում Տերտերեան

ԹԻԼ 7

- 187 Թուման Թումանեան
- 210 Վարդան Վարդապետ
- 216 Վաղարշակ Բաղդասարեան
- 220 Մածուն Խնչօ

ԹԻԼ 8

- 230 Խանասորի Վարդանը
- 249 Զմառացի եղօ
- 254 Մետիկ Սմբուլ
- 257 Տօժք. Յովն. Թերզեան

ԹԻԼ 9

- 261 Ս. Վրացեանի ճամփայ «Յե-
ղափոխական Ալպում»ին
- 265 Զօր. Սմբատ
- 282 Ռուբեն Պոլյոեան (քոյ-քոյ)
- 285 Մարգար Վարժապետ
- 291 Նեկեն Պուլո եւ Դասապ
Վահօ

ԹԻԼ 10

- 294 Հ. Յ. Դ. Զանգարեան
- 295 Հայի համար վաղուցէ՛հ ճօր
տարի չկայ
- 312 Ոնրագործը
- 317 Մի եղ Գրիգորի կեանքից
- 323 Աղետաւոր մահը

ԹԻԼ 11

- 325 Այս քիւր
- 326 Խմբ. Ղազար Գոչարեանի
կարծիք «Ալպում»ի մասին
- 328 Խմբապետ Մարտիրոս
(Բազմառնեցի)
- 345 Սասունցի Մանուկ (Փերարցի)

ԹԻԼ 12

- 358 Վարդան Շահապալ
(Մինաս Տօնիկեան)

ՍԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՆ ՈՒՇԱՂՈՒԹԵԱՆ

✚ «Յեղափոխական Ալպոմ»-ի Բ. շարքի ներկայ թիւը, չկրցանք իր ժամանակին հրատարակել, դանազան պատճառներով:

Հիմա որ հրատարակութեան արտօնութիւնը ստացած ենք, կը վերջացնենք Բ. շարքի 12րդ թիւը:

Այս ուշացումին համար, մեր ընթերցողներուն ներողամտութեան կ'ապաւինինք:

✚ Պիտի խնդրէինք մեր բաժանորդներէն, եթէ ունին իրենց մօտ հազուադէպ գրքեր, նկարներ եւ անտիպ գրութիւններ յեղափոխականներու մասին, բարի ըլլան մեզի զրկել, զանոնք փրկելու համար կորուստէ եւ ծանօթացնելու՝ մեր նոր սերունդին:

✚ Այն բարեկամները, որոնք «Յեղափոխական Ալպոմ» կը նուիրէին, բարի ըլլան մեզի շուտով իմացնել թէ նոր շրջանին համար կը նորոգե՞ն իրենց նուիրատուութիւնները:

✚ «Յեղափոխական Ալպոմ»-ի հրատարակութեան կ'ստատարէք եթէ շարք մը նուիրէք ձեր բարեկամին կամ ազգականին:

✚ «Յեղափոխական Ալպոմ» Ուիլսոնի յեղափոխական միակ հրատարակութիւնն է, որ հայ նոր սերունդին կը պատմէ աննման հայ ֆէտայիներու կեանքն ու գործունէութիւնը եւ անոնց հոգիներուն մէջ վառ կը պահէ ազատութեան եւ անկախութեան Ոգին:

ՅԱԶՈՐԴ ԹԻԻՈՎ

ՋՕԲ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՆՁԳԵԶ

Գրեց՝ Ա. ԱՇԽԱՏՈՒՆԻ (Զաքար Եօլեան)

ՔԵՆՈՒ ՂԱԶԱՐ

Գրեց՝ ՍԻՕ

«ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԱՂՊՈՄ»

Հասցեն. —

PEJNTKE «AVO» ALEP

Փակ գրամական առաքումներու համար. —

PEINTRE «AVO» C/O AVEDIS TOUMAYAN

ALEP U. A. R.

ՎԵՐՋ Բ. ՇԱՐՔԻՆ

Այն օրաթերթերուն, չաբաժմալներթերուն,
ամսագիրներուն եւ Հայրկց. Միութիւններու
պաշտօնաթերթերուն, որոնց «Յեղափոխական
Աւարտ» կը ղրկենք, բարի ըլլան փոխադարձել,
նկատելով, որ կրնանք օգտուիլ հոն հրատա-
րակուած նիւթերէն, «Յեղափոխական Աւարտ»-ին
համար:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՍԷՊՏԵՄԲԵՐ
ԽՐԱՅԻՐՈՒԹ ԻԻՆ

